

ВІСНИК

**ЛУГАНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО
УНІВЕРСИТЕТУ
ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА**

№ 6 (241) БЕРЕЗЕНЬ

2012

2012 березень № 6 (241)

ВІСНИК
ЛУГАНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО
УНІВЕРСИТЕТУ
ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

ІСТОРИЧНІ НАУКИ

Частина I

Заснований у лютому 1997 року (27)
Свідоцтво про реєстрацію: серія КВ № 14441-3412ПР,
видане Міністерством юстиції України 14.08.2008 р.

Збірник наукових праць внесено
до переліку наукових фахових видань України
(історичні науки)
Постанова президії ВАК України від 14.10.09 №1-05/4

Рекомендовано до друку на засіданні Вченої ради
Луганського національного університету
імені Тараса Шевченка
(протокол №6 від 27 січня 2012 року)

Виходить двічі на місяць

Засновник і видавець –
Луганський національний університет імені Тараса Шевченка

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Головний редактор – доктор педагогічних наук, професор Курило В. С.

Заступники головного редактора –

доктор педагогічних наук, професор Савченко С. В.

Випускаючі редактори –

доктор історичних наук, професор Бур'ян М. С.,

доктор медичних наук, професор Виноградов О. А.,

доктор філологічних наук, професор Галич О. А.,

доктор педагогічних наук, професор Горошкіна О. М.,

доктор сільськогосподарських наук, професор Конопля М. І.,

доктор філологічних наук, професор Синельникова Л. М.,

доктор педагогічних наук, професор Харченко С. Я.

Редакційна колегія серії «Історичні науки»:

Члени редакційної колегії:

Головний редактор –
Бур'ян М. С., доктор історичних наук, професор
Заступник головного редактора –
Грицьких І. В., кандидат історичних наук, доцент
Відповідальний секретар –
Савенков В. В., кандидат історичних наук, доцент

Борисова О. В., доктор історичних наук, професор
Віднянський С. В., доктор історичних наук, професор
Гісов Т. Г., доктор історичних наук, професор
Гончар Б. М., доктор історичних наук, професор
Дончевський Г. Н., доктор економічних наук, професор
Дьомін О. Б., доктор історичних наук, професор
Качараба С. П., доктор історичних наук, професор
Климов А. О., кандидат історичних наук, професор
Михальський І. С., доктор історичних наук, професор
Посохов С. И., доктор історичних наук, професор
Ресніт О. П., доктор історичних наук, професор
Рубель В. А., доктор історичних наук, професор
Савенкова І. Ю., кандидат історичних наук, доцент
Фісанов В. П., доктор історичних наук, професор
Хазанов А. М., доктор історичних наук, професор

РЕДАКЦІЙНІ ВИМОГИ ДО ТЕХНІЧНОГО ОФОРМЛЕННЯ СТАТЕЙ

Редколегія «Вісника» приймає статті обсягом 4 – 5 сторінок через 1 інтервал, повністю підготовлених до друку. Статті подаються надрукованими на папері в одному примірнику з додатком диска. Набір тексту здійснюється у форматі Microsoft Word (*.doc, *.rtf) шрифтом № 12 (Times New Roman) на папері формату А-4; усі поля (верхнє, нижнє, правє й лівє) — 3,8 см; верхній колонтитул — 1,25 см, нижній — 3,2 см.

У верхньому колонтитулі зазначається: Вісник ЛНУ імені Тараса Шевченка № ** (***) , 2012.

Інформація про УДК розташовується у верхньому лівому кутку без відступів (шрифт нежирний). Ініціали і прізвище автора вказуються в лівому верхньому кутку (через рядок від УДК) з відступом 1,5 см (відступ першого рядка), шрифт жирний. Назва статті друкується через рядок великими літерами (шрифт жирний).

Зміст статті викладається за планом: постановка проблеми в загальному вигляді та її зв'язок з важливими науковими чи практичними завданнями; аналіз останніх досліджень і публікацій, у яких започатковано розв'язання цієї проблеми та на які спирається автор; виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, яким присвячується ця стаття; формулювання цілей статті (постановка завдання); виклад основного матеріалу дослідження з певним обґрунтуванням отриманих наукових результатів; висновки з цього дослідження й перспективи подальших розвідок у цьому напрямку. Усі перелічені елементи повинні бути стилістично представлені в тексті, але графічно виділяти їх не треба.

Посилання на цитовані джерела подаються в квадратних дужках після цитати. Перша цифра — номер джерела в списку літератури, який додається до статті, друга — номер сторінки, наприклад: [1, с. 21] або [1, с. 21; 2, с. 13–14]. Бібліографія і при необхідності примітки подаються в кінці статті після слова «Література» або після слів «Література і примітки» (без двокрапки) у порядку цитування й оформляються відповідно до загальноприйнятих бібліографічних вимог. Бібліографічні джерела подаються підряд, без відокремлення абзацем; ім'я автора праці (або перше слово її назви) виділяється жирним шрифтом.

Статтю закінчують 3 анотації обсягом 8 рядків українською, російською та англійською мовами із зазначенням прізвища, ім'я та по-батькові автора, назви статті та ключовими словами (3 – 5 термінів).

Стаття повинна супроводжуватися рецензією провідного фахівця (доктора, професора).

На окремому аркуші подається довідка про автора (прізвище, ім'я, по батькові; місце роботи, посада, звання, учений ступінь; адреса навчального закладу, кафедри; домашня адреса; номери телефонів (службовий, домашній, мобільний).

ЗМІСТ

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

1. **Бевзюк Є. В.** Ян Коллар – діяч словацького відродження.... 5
2. **Городня Н. Д.** Азійсько-Тихоокеанська політика адміністрації Б. Обама..... 17
3. **Грубінко А. В.** Формування спільної зовнішньої політики і політики безпеки ЄС на етапі прийняття Маастрихтського договору: позиція Великої Британії..... 25
4. **Кириченко О. Б.** Є. К. Бюцов на службі у дипломатичних установах Російської імперії в Японії..... 37
5. **Ковальчук С. В.** Фінансове становище партії конституційних демократів в роки першої російської революції (1905 – 1907 рр.)..... 49
6. **Набока О. В.** Місія П. Паркера в Китай (1856 – 1857) та американсько-британські протиріччя відносно Тайваню 54
7. **Панченко Г. Ю.** "Трансатлантична тріщина" у відносинах між США та ЄС на початку ХХІ ст. 63
8. **Романько О. В.** Коллаборационистские формирования из советских граждан в силовых структурах нацистской Германии (1941 – 1945). Проблема классификации и численности..... 70
9. **Харковський Р. Г.** Турецько-єгипетська криза 1831 – 1833 рр. та політика Липневої монархії стосовно Єгипту..... 77

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

10. **Борисова О. В.** Соціально-економічні і політичні чинники литовської експансії на українські землі наприкінці ХІІІ – ХІV ст. 88
11. **Зеркаль М. М.** Вищі органи виконавчої влади України та проблеми освіти етносів (1990 – 2000-і роки): історія питання 99
12. **Камінська О. А.** Політика уряду Російської імперії щодо розвитку морського комерційного флоту Чорноморсько-Азовського басейну (друга половина ХІХ ст.)..... 109
13. **Козырева М. Э.** Международная помощь голодающим на Юге Украины в 1921 – 1923 гг.: национальный компонент... 117
14. **Ладига Л. І.** Діяльність сільбудів в Україні у 20-х рр. ХХ століття..... 125
15. **Макушенко Я. С.** Громадське та релігійне життя німців Південної України (кінець ХІХ – початок ХХ ст.)..... 132

ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

16. **Богданова Т. Г.** Британська та американська історіографія доктрини "відкритих дверей" у Китаї 1899 р..... 141
17. **Дегтярьов С. І.** Історія місцевої бюрократії Російської імперії кінця XVIII – XIX ст. (на матеріалах російських дисертацій 1990-х – 2000-х років)..... 147
18. **Зеленцова С. М.** Публіцистичні документи як джерело з історії анархістського руху в Україні (1903 – 1914 рр.)..... 163
19. **Калініченко В. В.** Земельна громада в доколгоспному селі (1917 – 1930 рр.): аналіз сучасної зарубіжної історіографії... 170
20. **Кожушко А. В.** Боротьба захисників бухарського гарнізону проти монголів (1220 р.) за повідомленнями персидського історика Рашид ад-Діна..... 183
21. **Крюков В. Г.** Еволюція семантики етноніму "бурджан" / بُرْجَان / у творах "астрономічного" жанру арабської географічної писемної традиції доби раннього середньовіччя..... 189
22. **Куйбіда В. В.** Історіографія становлення народної природничої термінології в 1850 – 1905 рр. 202
23. **Потапенко Я. О.** Історична рецепція соматичних аспектів владно-політичного дискурсу..... 211
24. **Сбродов А. А.** О работе В. М. Бейлиса над текстом "Та'рих" Халифы ибн Хаййата ал-'Усфури (IX в.) 220

ХРОНІКА НАУКОВОГО ЖИТТЯ

25. **Скиба А. Ю., Зуева А. А.** 20 лет без "Союза" (по материалам "круглого стола") 226
- Відомості про авторів**..... 230

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

УДК 94 (41/99)

С. В. Бевзюк

ЯН КОЛЛАР – ДІЯЧ СЛОВАЦЬКОГО ВІДРОДЖЕННЯ

Актуальність дослідження обумовлюється рядом обставин. Насамперед Коллар є центральною фігурою для історії Словаччини ХІХ століття. Він був ідеологом словацького національного відродження. Під його керівництвом і за його безпосередньою участю були закладені теоретичні основи словацького національного руху. Предметом дослідження у роботі є наукова і суспільно-політична діяльність Я. Коллара періоду словацького відродження. Об'єктом дослідження стало слов'янське відродження і така його складова частина, як словацьке відродження, що проходило на тлі загальної європейської національно-культурної модернізації.

Метою дослідження є відтворення діяльності Коллара, як видатного словацького будителя і національного патріота. Для досягнення поставленої мети необхідно вирішити наступне завдання: розглянути внесок Коллара у національне словацьке відродження, визначити його політичні погляди.

Дослідження нашої теми передбачає використання наступних методів. Конкретно-історичний метод зумовлює висвітлення діяльності Коллара на фоні історико-політичних подій, що мали місце в Австрійській імперії. Біографічний метод передбачає розгляд конкретних аспектів і етапів життя Яна Коллара, його наукової та творчої біографії. Метод історичної реконструкції на основі накопиченого матеріалу, а також особливостей розвитку епохи, дозволяє здійснювати реконструкцію характеру даної історичної особи та встановлювати закономірності подій.

У дореволюційній Росії проблема слов'янського відродження завжди знаходилася у центрі уваги цілого ряду дослідників. Така прискіплива увага з боку наукової еліти до слов'янської проблематики пояснюється не тільки науковим інтересом, але й політичними обставинами: динамічний розвиток європейської політики, геополітичні інтереси Російської імперії, етнокультурна та цивілізаційна близькість слов'янства. Коллар як славіст-науковець став відомим для російського читача завдяки своїм публікаціям, що розміщувалися на сторінках російських періодичних видань [12, с.1]. Загалом російську славістику ХІХ ст. можна охарактеризувати як слов'янофільську. Оцінку Коллара як діяча словацького відродження ми можемо знайти у працях А. Буділовича [3], О. Гільфердінга [5, с.143], спільній роботі О. Пипіна та

В. Спасовіча [22, с.32], яка містить основні факти з історії словацького національного відродження. Творчим досягненням Я. Коллара надає високу оцінку у своєму "Подорожньому щоденнику" М. Погодін [20, с.123]. Схвально про високий науковий потенціал та авторитет Коллара відзивався І. Франко. Він позитивно оцінив колларовську ідею єдності слов'янського національного руху, наголошував на його переважно культурному змісті, відмічав слабкість політичних зв'язків слов'янського руху [26, с.65].

Радянські історики підійшли до розгляду проблеми словацького відродження, виходячи з методології формаційності суспільно-економічних процесів в історії. У радянські часи світ побачили праці цілого ряду радянських славістів: О. Мильнікова, В. Фрейдзона, І. Лещиловської, Н. Пашаєвої, В. Д'якова, І. Удальцова, І. Міллера, Т. Ісламова та ін. Вагомим внеском у історію європейської славістики стала монографія Л. Лаптевої [15]. Із публікацій останніх років варто згадати монографію Л. Кішкіної "Словацько-російські літературні контакти у ХІХ столітті" [11].

Проблема слов'янського національного відродження знайшла своє відображення у сучасній українській історіографії. Внесок у вивчення та популяризацію славістичної тематики зробили такі славісти, як В. Чорній, Л. Зашкільняк, М. Кріль, М. Крикун. У методологічному плані сучасна славістика зорієнтована на застосування методу комплексного аналізу історії слов'ян у контексті цивілізаційного розвитку. Цей підхід було запропоновано відомим українським теоретиком історії Юрієм Павленком. Згідно з ним, при розгляді світової історії доцільно притримуватися триєдності принципів стадіальності (формаційності), полілінійності та цивілізаційної унікальності аналізу історичного процесу, що забезпечує "нове бачення соціокультурного руху людства, створює основу для розуміння внутрішньої єдності його економічного, соціального, політичного, культурного, релігійно-морального та інших аспектів" [18, с.158]. Такий метод дослідження видається найбільш раціональним і у вивченні унікального соціокультурного типу словацької етноспільноти та діяльності словацьких будителів періоду словацького національного відродження.

З 1817 по 1819 рр. Коллар навчався в одному з головних культурних центрів тодішньої Німеччини – Йєнському університеті. Там він вивчав теологію, цікавився слов'янською топонімією. Під час навчання в університеті Коллар перебував на землях, які колись були населені численними племенами полабських слов'ян, збирав фольклор, який будителями сприймався не тільки як фактор культурно-історичний, але й національно-патріотичний [10, с.48]. Тут майже у кожній географічній назві був відчутний відгомін слов'янської старовини. Пізніше у своїх "Ста сонетах" він писав про це так: "Кожне місто, кожне село, кожна річка і гора із слов'янською назвою здавалася мені могилою або пам'ятником на великому кладовищі" [13, с.9]. Національно-

романтичний "об'єднавчий" дух у німецького студентства загострив його відчуття слов'янського патріотизму, а з часом призвело до "визрівання ідеї єднання" всіх слов'янських народів. По закінченню навчального закладу Коллар у 1819 р. отримує місце проповідника у євангелістській церкві Пешти.

Коллар майже одним з перших із загального сузір'я потужних діячів західного слов'янського відродження замислився над проблемою вироблення загальної програми слов'янського ренесансу – програми духовного єднання слов'янських народів, що, на його думку, мало безумовно забезпечити майбутнє повноправне існування слов'ян поряд з іншими вільними європейськими народами. Концептуальною суттю колларовського задуму стало трактування західного слов'янства як єдиного цілого – "слов'янської нації". Справу етнічного відродження, на думку Коллара, необхідно було починати через подолання процесу подальшого дроблення "слов'янського народу" з наступним поступовим його "згуртуванням у єдине ціле" [23, с.6–7]. Таке світосприйняття місця словацького народу на теренах Австрійської монархії не могло залишитися не поміченим. Наприклад, австрійський історик А. Шпрингер дає наступну характеристику світоглядній позиції Коллара: "Коллар мріяв про велике визнання слов'янського племені, про "літературну взаємність" слов'ян між собою, за якою була скрита думка про створення з часом загальнослов'янської мови" [28, с.244]. У цілому ідея єдності стає тою "поживною" темою, а точніше ґрунтом, на якому у національному європейському консолідованому русі виникали різні політичні інсинуації. Політичні еліти центральноєвропейських імперій колларовську "взаємність" використовували у якості "політичної червоної ганчірки" у своїй зовнішній політиці.

Сьогодні при дослідженні національно-культурного руху західних слов'ян та ідеї слов'янської взаємності більшість науковців вказують на її словацьке походження. При цьому вони апелюють до спадщини таких словацьких патріотів, як Коллар і Штур. Коллар дотримувався думки про те, що "багатомовність" слов'янських народів є однією із найголовніших перешкод на шляху до подальшого національно-культурного розвитку слов'ян, тому "Для нас пожертва будь-яким із діалектів не повинна бути важкою втратою, бо при втраті малого ми можемо отримати значну користь" [29]. У 1836 р. Коллар у журналі "Гронка" на чеській мові друкує свій відомий трактат "Про літературну взаємність між окремими слов'янськими племенами і наріччями" (1836 р.) [12, с.2]. У трактаті Коллар сформулював принципи укріплення і розвитку культурних та літературних зв'язків між слов'янами. У вступі до праці Коллар пояснює мету свого трактату. Він пише: "Слов'янський народ знову прагне до свого початкового стану – єдності, як рослина, яка досягла свого цвітіння та плоду – до свого насіння і зерна ... Це поняття і явище у Європі абсолютно нове і не схоже з будь-яким іншим явищем" [12, с.3]. Інтелектуально трактат наповнений думками про необхідність взаємного

культурного зближення слов'ян. Автор вважав, що причиною занепаду слов'янства є їхня роз'єднаність та регіональна замкнутість їхніх культур. Відповідно засіб етнічного відродження прописаний цілком логічно у душі Просвітництва. Сучасники Коллара відмічали, що в його, на перший погляд, літературному творі звучить переконання про необхідність проводити політику культурного обміну шляхом вивчення та ознайомлення слов'янських народів з їхніми літературними творами, які видаються на всіх слов'янських мовах, переважно російською, чеською, сербською та польською [1, с.145–147].

Коллар викладає своє програмне бачення тісного культурного зближення слов'янських народів. Зближення – це не засіб побудови політичного союзу, це за Колларом засіб досягнення мети культурного відродження. Головною умовою забезпечення практики слов'янської взаємності Коллар вважає літературу. Вона – носій культурно-просвітницького змісту. Література часів відродження повинна забезпечувати взаємність "слов'янського племені". "Слов'яни, – вважає Коллар, – не тільки здатні до такого літературно-духовного союзу, але він (союз. – *автор*) навіть для більшості став необхідною потребою. Це поняття і явище в Європі абсолютно нове і не має схожості з жодним іншим ..." [12, с.1]. Далі цілком логічним продовженням для словацького відродження має стати мовна уніфікація, що може у кінцевому підсумку привести до зникнення окремих слов'янських мов і створить умови для існування ідеалу всеслов'янської мови "яку б легко розумів будь-який слов'янин" [30, с.39–42]. Цей факт колларовської теоретичної платформи єднання львівський славіст М. Криль прокоментував наступним чином: "Утопізм його програми полягав у тому, що сам принцип розподілу слов'янських літературних мов на чотири групи (російська, сербська, чехословацька і польська) не відповідала потребі розвитку інших слов'янських націй" [14, с.32]. До того ж хотілося б додати, що сам Коллар розглядав культурну взаємність як процес культурно-просвітницького характеру. Сама практика наповнення процесу змістом передбачала проведення цілого комплексу заходів: від книжкового обміну та створення слов'янських книгарень у всіх слов'янських столицях до створення слов'янських кафедр та видавничих слов'янських центрів.

У трактаті Коллар конкретизує свою тезу про спільну слов'янську мову. Будитель вважає, що: "Взаємність не полягає в узагальненні або насильницькому змішуванні всього слов'янського говору в одну основну мову або одне літературне наріччя, як про те починають мріяти деякі слов'яни" [12, с.1]. Коллар запропонував словакам і західному слов'янству теоретичну концепцію слов'янської спільності, яка досить часто трактувалася сучасниками як єдине ціле у вигляді "слов'янського народу". Реально Коллар – апологет іншої ідеї. У вступі до трактату "Про літературну взаємність" він дотримується думки про те, що для ренесансу слов'янства необхідною умовою є літературно-духовний союз.

Інше трактування змісту терміну "союз", а особливо натяку на можливість будь-якої форми політичного союзу Коллар у 30-х рр. XIX ст. не допускає, тому що це, на його думку, стане підґрунтям для політичної інтерпретації змісту "духовний союз", що може "легко стати приводом до деяких непорозумінь і помилок" [12, с.1–2]. Коллар у словацькому русі скоріше політик-консерватор, монархіст, який намагається діяти методами просвітництва на тлі загальних етнокультурних процесів, а тому, за його глибоким переконанням, "взаємність не перебуває у політичному єднанні всіх слов'ян, або у будь-яких демагогічних діях, або у революційних збуреннях проти урядів і держав ... Літературна взаємність може бути і там, де народ перебуває під різними скіпетрами, розділений на багато держав, королівств, князівств або на республіки. Взаємність можлива і там, де в народі є різні релігії, церкви і віросповідання ... Отже, важливими є любов до нашого народу і мови, але разом з вірністю, покірністю государям, хоча б навіть вони і були з іншого народу" [12, с.2].

Реальна політична спрямованість Коллара проявилася у часи революції 1848–1849 рр., коли він перебував в Угорщині на посаді секретаря при дворі австрійського імператора. За підтримку словаками австрійської монархії у 1849 р. Коллар був призначений професором Віденського університету і отримав кафедру слов'янських старожитностей і міфології [10, с.81].

Внеском Коллара у справу словацького і чеського відродження по праву вважають його поезію. Свою поетичну діяльність він розпочав з видання у 1821 р. ліричної збірки віршів "Básně". Пізніше сонети з цієї книги були покладені до основи поеми "Донька Слави" ("Slávy dceň", 1824). З моменту опублікування поеми Яна Коллара в Австрійській багатоетнічній імперії термін "слов'янська взаємність" входить до історичної і політичної лексики. Словацький будитель писав поему чеською мовою, хоча і доповнював зміст твору мовними елементами з мови своїх пращурів. "Донька Слави" являє собою історико-філологічний трактат про сучасність, історію та майбутність слов'ян. Сюжет твору складає уявну подорож автора по землям західних слов'ян. Композиційна побудова і стилістика поеми поєднали у собі вплив декількох літературних напрямів – класицизму, романтизму та сентименталізму. Поема вважалася літературним гімном слов'янського відродження, а такі славісти як І. Грігорович, О. Гільфердінг, М. Данилевський, А. Буділович [6, с.137–138] розглядали поему не як літературний, а панславистичний поетичний твір [3, с.1–14]. Розмірковуючи над обставинами створення поеми, російський слов'янофіл Гільфердінг приходив до висновку про цілком логічні панславистичні мотиви поеми, а тому він пише: "зрозуміло, чому саме між угорськими слов'янами зародилася ідея панславізму: для них (маються на увазі словаки – автор) завжди притаманною була їх роз'єднаність і слабкість, ... тому завжди відчутною була потреба союзу та моральної єдності" [5, с.143].

У поемі "Донька Слави" Коллар включає слов'янську національну проблематику в область філософської та суспільної думки, а такі поняття як "нація" і "патріотизм" стають складовою гуманістичного світосприйняття. Коллар – виразник націоналістичних тенденцій, які у цей час формуються у колах словацько-чеської інтелігенції та буржуазії. У названій поемі він оспівує успіхи західних і південних слов'ян, закликає слов'янство до об'єднання та патріотизму. Поема Коллара, не дивлячись на її літературну оболонку, стала для словаків періоду відродження певною організаційно-об'єднавчою програмою, і зовсім не випадково, що М. Погодін у своєму "Подорожньому щоденнику" відмічає саме цю "ідейну сторону" поєми. Він безпосередньо пише: "Його "Донька Слави" справила повсюдний ентузіазм" [20, с.123]. Колларівська філософія слов'янина-патріота навіть стала підставою для зарахування його відомим російським славістом А. С. Буділовичем до плеяди слов'янофілів. "Буділович прямо називав Коллара "Хом'яковим західних слов'ян" і підкреслював, що Коллар "не залишиться без впливу на Погодіна та Хом'якова" [27, с.304].

Хоча тут необхідно зазначити, що ноти слов'янського панславізму у колларівській поемі, а також у колі його сучасників – словацьких будителів на етапі концептуального становлення замислювалися скоріше як культурний, а не політичний рух, а його зміст наповнювався переважно мотивами культурної взаємності, що до речі зазначив Пипін, який підкреслював, що Коллар відкидав політичний панславізм [22, с.32]. Цю думку розділяв І. Франко. Позитивно оцінюючи колларівську ідею єдності слов'янського національного руху, він наголошував на його переважно культурному змісті і відмічав слабкість політичних зв'язків слов'янського руху [26, с.65]. Але з часом у німецькій і австрійській пресі починають все частіше з'являтися "слов'янські фобії". На сторінках віденської "Presse" ми знаходимо суто політичну оцінку панславізму. Так, у газеті писалося: "Братерство на панславістичній основі – це змова проти Австрії, хто у ній приймає участь – той робить виклик усій Австрії, і крик невдоволення – ось єдина відповідь, яку можуть дати народи Австрії тим, хто злочинно здійснює замах на її існування" [4, с.100]. Таким чином, в умовах поширення загальноєвропейської тенденції до зростання національної ідеї і відповідно націоналізму, панславізм отримує додаткову політичну аргументацію у колах слов'янських патріотів. При цьому слов'янська взаємність з її панславістичною інтерпретацією у наукових колах західного слов'янства розглядалася скоріше у якості загального культурного знаменника, а не у якості політичної ієрархії, на вершині якої сидів би двоголавий імперський орел. Обережне ставлення до ідеології політичного панславізму відмічав під час свого наукового відрядження М. П. Погодін. У листі на адресу міністра народної освіти він приводить наступний газетний вислів, що відповідав політичним настроям і цивілізаційному вибору західного слов'янства: "Мрія, на щастя, нездійсненна: подібна державна єдність

придушила б духовну незалежність кожного племені окремо. Ні! Прапором для Росії має бути, на нашу думку, не панславізм у сенсі політичної централізації, а скоріше визнання прав кожної народності на самобутнє, своєрідне існування, скоріше має бути вільна спілка незалежних, окремих слов'янських племен, захист і охорона яких природно належали б Росії" [19, с.61].

Політизації словацького і чеського національного руху періоду слов'янського відродження не сприяла і зовнішня політика російського царизму. Царизм з острахом відносився до ідей єднання із західним слов'янством, тому що побоювався поширення європейського антимонархічного радикалізму. Так, російський історик, професор Петербурзького університету, цензор О. В. Нікітенко, надаючи оцінку перспективам національного руху у західних слов'ян, висловлювався наступним чином: "Народність наша знаходиться у стані безмежної відданості і покорі самодержавству ... а західне слов'янство не повинно викликати у нас жодного співчуття" [21, с.108]. До того ж, такі російські імператори як Олександр I та його молодший брат Микола I (а саме вони безпосередньо визначали напрями зовнішньої політики Російської імперії протягом першої половини XIX ст.) проявляли певну байдужість до долі таких західних слов'ян, як словаки та чехи. Геополітичні інтереси Російської імперії у більшій мірі стосувалися південних слов'ян.

Досить показовою тезою, що характеризує стан відношення Російської імперії до долі західних слов'ян, є доповідь графа О. Ф. Орлова (у той час керівника Третього жандармського відділення) російському імператору Миколі I. У записці імператору Орлов зазначає: "Розгляд справи про Слов'янське товариство св. Кирила і Мефодія продемонструвало, що ідеї про відновлення у кожній землі народності, мови, власної літератури, про покращення становища людей і єднання всіх слов'янських племен в одне ціле не належать окремим особам ... У Парижі ... Міцкевич, у землях західних слов'ян Шафарик, Ганка, Штур, Гай та інші відомі вчені ... переконують слов'ян нашого покоління об'єднатися в одну патріархальну, народно-представницьку державу. Слов'янські ідеї проникли до Росії. Особливо до Москви. Там багато молодих людей ... висловлюються із піднесенням та двозначно. Вони нерідко змушують сумніватися, чи не криється під їхніми патріотичними вигуками ... протиправна для нашого уряду мета. Якщо уряд не вживе заходів до великоросійських слов'ян, то легко може трапитися, що вони самі впадуть у злочин..." [24]. Таким чином, політичне керівництво Російської імперії негативно ставилося до спроби надати культурному словацькому руху внутрішньополітичного забарвлення. Хоча при цьому офіційний Петербург постійно намагався підкреслити свою прихильність до проявів слов'янської взаємності і навіть стимулював ці прояви. Так, "у 1830 р. Академія з високого дозволу ... на підставі статуту, з метою підбадьорити усіх працюючих на ниві вітчизняної науки і історії, увінчала медаллю ... та нагородила грошовим даром праці ...

Коллара" [16]. Така відзнака була цілком логічним визнанням внеску Коллара у розвиток славістики, та до того ж співпадала з інтересом Російської імперії щодо проблеми слов'янської етнічності, остання могла слугувати аргументом у європейській політиці.

Також з "страхом" до ідеї слов'янської взаємності" ставилася і суспільна еліта імперії Габсбургів. Вона була зорієнтована переважно на французькі і німецькі культурні зразки, що існували у рамках європейської цивілізації. При спілкуванні надавала перевагу французькій мові, заперечувала можливість визнання словацької або чеської мови, як засобу національного спілкування. Тому російський політичний панславизм на початку XIX ст. у західній Європі – це скоріше примара, або мрія окремих слов'янських патріотів. Але завдяки діяльності таких західних словацьких будителів, як Коллар, Шафарик, Штур в умовах процесу формування національної свідомості у чехів і словаків, відбувалася ідеалізація слов'янської тематики, що відповідно слугувало підставою для появи як панславистичних, так і антипанславистичних настроїв. Ідея культурної взаємності була об'єктом обговорення і листування між діячами словацького і західноукраїнського національного руху. Наприклад, відомий учасник "Руської трійки" Я. Головацький у своєму листі на адресу Я. Коллара надав наступну оцінку розвитку процесу єдності: "Радію з того руху слов'янської літератури і розширення любові до слов'янщини, прагну якомога сильніше поширювати ідею всеслов'янства..." [25, с.72]. Із листа Головацького виходить, що словацький національний рух періоду відродження слов'янські національні діячі Австрійської імперії розглядали як складову загального всеслов'янського руху. Звідси панславистичні трактування та інсинуації на цю тему. Наприклад, Л. Штур у праці "Панславизм і наш край" трактує панславизм як джерело етнічного відродження. Безпосередньо він пише: "Хто прагнув облаштувати наші жалюгідні словацькі школи – панславист; хто видав книгу для нашого забитого народу – панславист; хто заснував для нас умови для життя – панславист; ... хто просто наважився говорити про словацький народ – панславист" [31, с.379].

Поширення культурно-національних настроїв словацькими будителями, існування практики політичного трактування панславизму пугало не тільки офіційний Відень. Навіть у певних російських радикалів такий підхід викликав занепокоєння. Так, наприклад О. Бакунін ідею панславизму розглядав, як можливу антинародну політичну зброю, як у зовнішній, так і у внутрішній політиці держав-імперій XIX ст. Бакунін обережно трактував змістовне наповнення цього терміну (про це достатньо докладно писав В. А. Д'яков. Він вважав, що до реакційного панславизму Бакунін і цілий ряд російських славистів XIX ст. ставилися негативно) [8, с.7].

Існуючі джерела дозволяють стверджувати: Бакунін вважав, що царизм розглядає слов'янську проблематику скрізь призму особистих

імперських інтересів. Тому відомий анархіст застерігає західних слов'ян від ілюзій стосовно участі російської монархії у захисті їхніх інтересів. У праці "Сповідь і листи Олександрю II" Бакунін пише: "Російський цар уклав новий тісний союз із австрійською династією не заради вас, а проти вас ... російський уряд вже з давніх часів обробляє вас так само, як і турецьких слов'ян своїми агентами, які об'їджають слов'янські землі, при цьому мають на меті поширювати між вами панславистичні думки, надають вам надію на швидку допомогу, яка наближається, говорять про звільнення всіх слов'ян могутньою силою Російського царства! ... Увійшовши до Росії імператора Миколи, ви увійшли би до труни: поховаєте своє народне життя і всяку свободу" [2, с.81]. Таким чином, словацькі будителі першої половини ХІХ ст. опинилися у складних умовах боротьби різних імперських ідей, що не могло не відбитися на становленні словацької національної ідеї. Як наслідок, словацький національний рух часів відродження розвивався досить уповільненими темпами.

Повертаючись до словацького будителя Я. Коллара, необхідно відмітити, що не дивлячись на свої словацькі коріння, він, як і Шафарик, був прихильником чеської мови, яка, на думку будителя, має стати базовою у справі становлення єдиного чесько-словацького етносу. Звідси ідеологія Шафарика і Коллара про єдину чехословацьку літературу, а тому для них словацька література – лише індивідуальний прояв "загальнослов'янського культурного відродження". Подальший самостійний розвиток словацької мови і літератури, вважає Коллар, в умовах зростаючого тиску з боку панівної у регіоні угорської культури, лише буде сприяти мадяризації словацького народу [17]. Для протидії мадяризації вчений-дослідник пропонує у національному словацькому русі дотримуватися регіональної концепції "єдності" чеського і словацького племені. В основі ідеї "єдності" двох західних слов'янських народів лежало переконання про неможливість і безперспективність розвитку самостійної словацької мови і літератури в історичних умовах, що склалися у Центрально-Східній Європі: нерозвиненість національно-культурного життя та постійне зростання тиску на словацький етнос з боку панівної угорської та німецької етнокультури. Сама колларовська ідея "єдності" чехословацького племені, зародившись у період слов'янського відродження, отримала подальший розвиток і теоретично обґрунтовувалася пізніше у праці "Слов'янська взаємність Яна Коллара", що належала перу відомого політичного діяча Чехословацької республіки Т. Масарика [32, с.7]. Масарик ідею "єдності" чехословацького племені вже модернізував у концепцію чехословацької національної єдності.

Таким чином, колларівська доктрина пробудження, активізації словацького народу була суперечливою. З однієї сторони, в європейській публіцистиці Коллара постійно звинувачували у панславізмі. З іншої, його відстоювання ідеї "єдності" чехословацького племені не суперечило

програмі політичного руху чеських австрославів. Такий еkleктичний стан творчості ідеолога словацького відродження та, відповідно, словацького національного середовища був не випадковістю. В умовах становлення національної ідеї відбувався пошук парадигми розвитку в ідейному середовищі двох світоглядів: Західного та Східного. Тому, наприклад, панславистичні мотиви, а з часом і увялення для таких словацьких діячів відродження, як Шафарик, Коллар, Штур, з'явилися у їхній публіцистиці під впливом політичних подій першої половини ХІХ ст. та відповідно зростали на тлі літературно-наукової взаємодії слов'ян. До того ж панслов'янські увялення отримали подальший розвиток у політичних ідеях багатьох слов'янських ідеологів Європи і Росії. Порівняння інтерпретацій всеслов'янських ідей у різних діячів словацької громадської думки дозволяє стверджувати, що панславизм став каталізатором іншої ідеології, справив вплив на виникнення і розвиток австрославизму, а ця ідеологія була скерована в сторону пошуку парадигми інтеграції інтересів німецької Австрії та імперських слов'янських народів. При цьому їхнє майбутнє, що було детерміноване спільною історією, продемонструвало нежиттєздатність ідеї і практики імперського австрославизму та утопічність панславистичних планів і пропозицій Коллара. Хоча необхідно надати належне Коллару як науковцю-романтику. Не дивлячись на марність його надій щодо вдосконалення національних відносин, конкретні ідеї Коллара про досягнення літературно-культурної взаємності на тлі слов'янської етнічної спорідненості знайшли своїх прихильників і навіть були реалізовані.

Література

1. **А. Р.** Два місяця в Празі. Февраль 1859 года / А. Р. // Современник. – 1859. – Т. LXXIV. – С. 126–173.
2. **Бакунин М. А.** Исповедь и письмо Александру II / М. А. Бакунин. – М.: Гос. изд-во, 1921. – 142 с.
3. **Будилович А. С.** Ян Коллар и западное славянофильство / А. С. Будилович // Славянское обозрение. – 1894. – С. 1–14.
4. **Всероссийская** этнографическая выставка и Славянский Съезд в мае 1867 года. – М., [Др.:] Унив. Типогр., 1867. – 473 с.
5. **Гильфердинг А.** Венгрия и славяне / А. Ф. Гильфердинг. Статьи по современным славянским вопросам. – СПб., 1868. – С. 113–152.
6. **Григорович И. И.** Записки по новейшей истории (1815–1856) / И. И. Григорович. – СПб., 1868. – Вып. 2. – 181 с.
7. **Данилевский Н. Я.** Россия и Европа / Н. Я. Данилевский. – М.: "Книга", 1991. – 542 с.
8. **Дьяков В. А.** Славянский вопрос в мировоззрении и деятельности М. А. Бакунина / В. А. Дьяков / Общественная мысль и славистическая историография. – Калинин, 1989. – С. 5–23.
9. **Исламов Т. М.** Средняя Европа в Новое время (XVIII в. – 1918 г.) / Т. М. Исламов, С. М. Фалькович / Институту славяноведения и балканистики 50 лет. – М.: "Индрик", 1996 – С. 80–104.
10. **История** словацкой литературы / [Ред. коллегия: Ю. В. Богданов и

др.] АН СССР. Ин-т славяноведения и балканистики. – М.: Наука, 1970. – 471 с. 11. **Кишкин Л. С.** Словацко-русские литературные контакты в XIX веке / Л. С. Кишкин. – М.: Наука, 1990. – С.40–41. 12. **Коллар Ян.** О литературной взаимности между различными племенами и наречиями славянского народа / Ян Коллар // Отечественные записки. – 1840. – Т.8. – Отд.2. – С.1–24; – С.65–94. 13. **Коллар Я.** Сто сонетов / Я. Коллар. – М.: Наука, 1973. – 254 с. 14. **Криль М. М.** Украинско-чешско-словацкие общественные и культурные связи 20–60-х годов XIX в.: дис. кандидата ист. наук. / М. М. Криль. – Львов, 1985. – 205 с. 15. **Лаптева Л. П.** История славяноведения в России в XIX веке / Л. П. Лаптева. – М.: "Индрик", 2005. – 847 с. 16. **Летописи** второго отделения Императорской академии наук // Ученые записки второго отделения Императорской академии наук. Редактор акад. И. И. Срезневский. – СПб., 1854. – 32 с. 17. **Матула В.** Представления о славянстве и концепции славянской взаимности Я. Коллара и Л. Штура / В. Матула // Советское славяноведение. – 1978. – №2. – С.58–71. 18. **Павленко Ю.** Три підходи до розуміння світового історичного процесу / Ю. Павленко // Політична думка. – 1997. – №1. – С.148–165. 19. **Погодин М. П.** Отрывок из писем, о положении славян в Европе, М. П. Погодин к министру народного просвещения по возвращению из путешествия в 1839 и 1842 гг. / М. П. Погодин // Русская беседа. – Четвертый год. – Книга тринадцатая. – М., 1859. – С.53–88. 20. **Погодин М. П.** Годы в чужих краях (1839) / М. П. Погодин. Дорожный дневник. – М., 1844. – Ч.1. – С.116–134. 21. **Покровский М. Н.** Дипломатия и войны царской России в XIX столетии / М. Н. Покровский. – М.: Изд. "Красная Новь", 1924. – 391 с. 22. **Пыпин А. Н.** Обзор истории славянских литератур / А. Н. Пыпин, В. Д. Спасович. – СПб.: Типография О. И. Бакста, 1856. – 536 с. 23. **Рокина Г. В.** Теория и практика славянской взаимности в истории словацко-русских связей XIX в. / Г. В. Рокина. – Казань: Изд-во Казанского ун-та, 2005. – С.5–30. 24. **Государственный** архив Российской Федерации, ф.109, 1 эксп. 1847, д.81, ч.18, лл.70–74. 25. **Українсько-руський** архів. – Львів, 1921. – Т.15. – 159 с. 26. **Франко І.** Слов'янська взаємність в розумінні Яна Коллара / І. Франко. – К.: Наукова думка, 1981. – С.51–76. 27. **Фрейдзон В. И.** Развитие капитализма и национальные движения в славянских странах / В. И. Фрейдзон. – М.: Наука, 1970. – 361 с. 28. **Springer Anton.** Новейшая история Австрии / Anton Springer // Вестник Европы. Журнал историко-политических наук. – СПб., 1866. – Первый год. – Т.2 – С.237–324. 29. **Pjsně swetské lidu slowenského w Uhřjch.** – Pesst, 1823. – 5. XVI. 30. **Kollar J.** Rozprawy o slovanské vzajemnosti / J. Kollar. – Praha, 1929. – 245 s. 31. **Matula V.** Štúr a Slovanstvo / Sbornik Ľudovít Štúr, Život a dielo (1815–1856) / V. Matula– Bratislava, 1956. – S.359–387. 32. **Masaryk T. G.** Slovenske studie. Jana Kollara Slovanska vzajemnost / T. G. Masaryk // Nasa doba. – 1893 – 4/1. – Praha, 1894. – S.7.

Бевзюк Є. В. Ян Коллар – діяч словацького відродження

Праця присвячена дослідженню діяльності відомого словацького і чеського лідера національного відродження Я. Коллара. Його копітка праця стала вагомим внеском у справу етнічного пробудження словацького народу. Саме результативна діяльність Коллара та інших словацьких будителів призвела до масштабних культурних зрушень, які мали місце у словацькому етнічному середовищі. Джерелом національного відродження, з якого протягом багатьох років формувалися патріотичні сили західного слов'янства, була власна народна культура.

Ключові слова: Коллар, Словаччина, культура, мова, будитель, етнос, нація, відродження, патріотизм, свідомість.

Бевзюк Е. В. Ян Коллар – деятель словацкого возрождения

Работа посвящена исследованию деятельности известного словацкого и чешского лидера национального возрождения Я. Коллара. Его кропотливая работа стала важным вкладом в дело этнического пробуждения словацкого народа. Именно результативная деятельность Коллара и других словацких деятелей возрождения привела к масштабным культурным сдвигам, которые имели место в словацкой этнической среде. Источником национального возрождения, из которого на протяжении многих лет формировались патриотические силы западного славянства, была собственная народная культура.

Ключевые слова: Коллар, Словакия, культура, язык, будитель, этнос, нация, возрождение, патриотизм, сознание.

Bevzyuk E. Yan Kollar – leader of the Slovak Revival

The work is devoted to the research of the famous Slovak and Czech leader of the national revival Ya. Kollar. His laborious work was a significant contribution to the ethnic revival of the Slovak people. It was Kollar and other Slovak public figures effective activity led to serious cultural changes in Slovak ethnical environment. The source of the national revival that gave power to the patriotic forces of the Western Slavs, was their own national culture.

Keywords: Kollar, Slovakia, culture, language, public figures, ethnos, nation, revival, patriotism, conscience.

Стаття надійшла до редакції 5.12.2011 р.

Прийнято до друку 24.01.2012 р.

УДК 94(73):327(5–11)

Н. Д. Городня

**АЗІЙСЬКО-ТИХООКЕАНСЬКА ПОЛІТИКА
АДМІНІСТРАЦІЇ Б. ОБАМИ**

Політика адміністрації Б. Обами в Азійсько-Тихоокеанському регіоні суттєво відрізняється від політики попередньої адміністрації Дж. У. Буша. Її характеризує пріоритетність регіону в американській зовнішній політиці, прагнення адміністрації Обами повернути регіональне лідерство США в АТР, підтримувати стабільність і баланс сил в регіоні, долучитися до регіональних інтеграційних процесів. Таке зрушення пояснюється не лише різними підходами демократичної і республіканської адміністрацій до пріоритетів зовнішньої політики США, а передусім глобальними зрушеннями в розстановці сил на міжнародній арені – переміщенням до АТР рушійного центру світової економіки; зростанням у зв'язку з цим політичного впливу регіональних держав, передусім Китаю; посиленням нестабільності через конкуренцію між регіональними центрами сили, виникненням нових нетрадиційних загроз в сфері безпеки.

Ці проблеми перебувають в центрі уваги американських дослідників [1], їх вивчають науково-аналітичні центри в усьому світі. В Україні проблеми регіональної інтеграції в АТР є предметом дослідження фахівців Інституту світової економіки і міжнародних відносин НАН України й Інституту стратегічних досліджень при Президентові України [2]. Значну увагу українських американістів до проблеми глобального і регіонального лідерства США (Б. М. Гончар, С. О. Шергін, І. М. Коваль, І. І. Погорська, І. Д. Дудко, ін.), політики США в АТР (О. В. Шевчук, С. В. Пронь, М. А. Таран, В. І. Головченко, М. В. Фесенко, І. С. Погорелова, А. М. Каракуц, ін.) [3] засвідчила наукова конференція "Американістика у вітчизняній політичній науці: концептуальні і прикладні аспекти", що відбулася в Інституті міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка в лютому 2012 р.

Оскільки діяльність адміністрації Б. Обами триває, зміни в азійсько-тихоокеанській політиці США ще не стали предметом глибокого наукового аналізу. Підведення певних підсумків стало можливим після дев'ятиденного турне президента Б. Обами в АТР в листопаді 2011 р., під час якого знайшли практичну реалізацію основні напрямки азійсько-тихоокеанської політики його адміністрації. Їх аналіз в контексті більш широких проблем відновлення регіонального лідерства США є метою даного дослідження.

Тривалий час США були домінуючою силою в Східній і Південно-Східній Азії. В цих регіонах були очевидними обидва аспекти

американської влади – лідерство і гегемонія. Гегемонія означала не просто нав'язування США своєї зверхності регіональним державам, але і їх готовність приймати її через численні довготермінові переваги економічного і безпекового характеру, які вони отримували у зв'язку з цим. Після завершення холодної війни виявилось прагнення регіональних центрів сили до більш рівноправних відносин з США, їх небажання приймати американське домінування. На рубежі ХХ–ХХІ ст. стала також очевидною ерозія американського лідерства в регіоні. Вона була викликана невдоволенням регіональних держав нав'язуванням США неоліберальної економічної моделі, демократії як системи управління, власного розуміння глобалізації; політикою США під час Азійської фінансово-економічної кризи 1997–1998 рр.; антиісламською риторикою в ході антитерористичних заходів адміністрації Дж. У. Буша, війнами в Афганістані й Іраку; недостатньою увагою адміністрації Дж. У. Буша до розвитку політичних відносин з регіоном.

Підґрунтям втрати глобального і регіонального лідерства США стало послаблення економічної й ідеологічної складових американської влади. Із завершення холодної війни США перестали бути лідером у стримуванні комунізму; зміни в системі економічних відносин в умовах глобалізації призвели до перенесення виробництва в авангардні країни, що розвиваються і перетворення їх на рушійну силу світової економіки (якщо в 1953 р. США виробляли близько 45% світового виробництва, в 2009 р. – лише 20%). Глобальна фінансово-економічна криза, що розпочалася в США в 2008 р., завдала значного удару привабливості американської моделі розвитку, гостро поставила питання про реформування і створення нових міжнародних інституцій, в тому числі фінансових, запровадження нової світової резервної валюти.

Паралельно зростає регіональний вплив Китаю. Вже Азійська криза призвела до суттєвого покращення іміджу КНР через відмову Пекіну девальвувати юань, що могло спричинити поглиблення кризи. Після вступу Китаю до ВТО в грудні 2001 р. він став провідною силою посткризового відновлення регіональних економік. В 1997 р. утворився перший регіональний форум в складі лише азійських країн "АСЕАН+3" (АСЕАН, Китай, Японія, РК), який перетворився на форум не лише фінансового, як спочатку передбачалося, але також політичного, торгівельно-інвестиційного, виробничого, соціально-культурного співробітництва країн Східної Азії. Організація Азійсько-Тихоокеанського економічного співробітництва (АТЕС), яка за адміністрації Б. Клінтона була провідною силою економічної інтеграції регіону в 1990-і рр., втратила свою центральну роль в цьому процесі. США виявилися виключеними як з "АСЕАН+3", так і Східноазійського саміту, створеного в грудні 2005 р.

Адміністрація Обама прийшла в Білий дім, коли втрата США глобального і регіонального лідерства в АТР стала очевидною. В цей час Р. Хаасс, президент американської Ради із зовнішніх справ,

характеризував міжнародні відносини в термінах "безполярності" [4], а З. Бржезінський, інший провідний теоретик зовнішньої політики США, виступив з ініціативою створення "великої двійки" ("G2") між США і Китаєм [5]. Прийшовши в офіс, адміністрація Обами зробила наголос на статусі США як Тихоокеанської держави і розпочала політику активного дипломатичного залучення в АТР, паралельно реалізуючи завдання "відповідального" завершення війн в Іраку й Афганістані. Сприятливим тлом для цього стало народження президента Обами на Гавайях і чотири роки дитинства, проведені в Індонезії. "Як перший тихоокеанський президент Америки, я обіцяю вам, що ця тихоокеанська нація буде зміцнювати і підтримувати наше лідерство у цій життєво важливій частині світу", заявив президент Обама під час свого першого візиту до Токіо в листопаді 2009 р. [6, р.234].

В основу зовнішньої політики США за адміністрації Обами покладено концепцію "розумної влади", що ґрунтується на поєднанні принципів і прагматизму, відмові від жорсткої ідеології, використанні повного набору дипломатичних, економічних, військових, політичних, юридичних і культурних заходів здійснення політики, пріоритетним серед яких є дипломатія. В умовах обмеженості ресурсів США визначено потребу вибору пріоритетів зовнішньої політики. Ці положення були розвинуті у багатьох виступах Держсекретаря Х. Клінтон [7] і найбільш повно викладені в її програмній статті, опублікованій в журналі "Форін полісі" в листопаді 2011 р. Основна ідея автора викладена вже в першому рядку публікації: "Майбутнє політики визначатиметься в Азії, а не в Афганістані чи Іраку, і США мають бути в центрі цих подій" [8]. Визначено шість пріоритетних напрямків політики США в АТР: посилення двосторонніх союзів в сфері безпеки; поглиблення відносин з провідними країнами, що розвиваються, включаючи Китай; залучення до регіональних багатосторонніх інституцій; поширення торгівлі й інвестицій; розвиток широкої військової присутності; захист демократії і прав людини.

Як бачимо, захист демократії і прав людини залишається серед доктринальних основ американської політики. Проте пріоритетними в азійсько-тихоокеанській політиці адміністрації Обами стали ідеї інтеграції США в регіон на основі зміцнення двосторонніх і розвитку багатосторонніх відносин, залучення до регіональних інституцій.

В контексті зміцнення альянсів з союзниками, критичне значення мала ліквідація кризи американсько-японського альянсу, особливо в період з вересня 2009 р. по травень 2010 р. у зв'язку з формуванням в Японії уряду опозиційною Демократичною партією Японії (ДПЯ) на чолі з Ю. Хатояма і її відмовою імплементувати Гуамську міжнародну угоду, підписану попереднім урядом Таро Асо і Держсекретарем США Х. Клінтон 17 лютого 2009 р. про передислокацію американської військово-морської бази Футенма на о-ві Окінава. Значний вплив на нормалізацію відносин і підтримку ДПЯ американсько-японського

альянсу мали як зусилля адміністрації Обами, спрямовані на пошук взаємоприйняттого вирішення "окінавської проблеми", так і рішуча підтримка США Японії під час регіональних конфліктів 2010 р., значна допомога, надана американськими ВМС під час ліквідації наслідків землетрусу і цунамі в Японії 11 березня 2011 р. (Операція Томодачі). Свідченням нормалізації двосторонніх відносин стало відновлення після чотирирічної перерви саміту Консультативного комітету з безпеки в форматі "2+2" в складі міністрів закордонних справ і міністрів оборони США і Японії в червні 2011 р.

У відносинах з Республікою Кореєю, крім зміцнення співробітництва в сфері оборони, значного прогресу було досягнуто в торгово-економічній сфері підписанням двостороннього договору про створення зони вільної торгівлі, ратифікованого парламентами обох держав в жовтні-листопаді 2011 р. Непередбачувана політика КНДР спричинила започаткування, починаючи з грудня 2010 р., тристоронніх самітів між США, Японією і Республікою Кореєю, в порядку денному яких координація і обмін ідеями щодо наступних кроків у відносинах з Північною Кореєю; обговорення питання про співпрацю в Регіональному форумі АСЕАН (АРФ) і Східноазійському саміті.

Відбулося розширення американсько-китайських зв'язків і підняття двостороннього діалогу між США і КНР до рівня "Американсько-китайського стратегічного і економічного діалогу", що охоплює безпеку, політичні питання, глобальні проблеми. В травні 2011 р. відновилися військові зв'язки між Китаєм і США; в червні 2011 р. відбулися перші американсько-китайські консультації зі справ Азійсько-Тихоокеанського регіону тощо. Водночас заходи Вашингтону, спрямовані на повернення регіонального лідерства, оцінюються Пекіном в термінах стримування США регіонального впливу Китаю, що періодично посилює напруження в двосторонніх відносинах.

Найбільш відчутними стали зміни в політиці США в Південно-Східній Азії (ПСА), яка перебувала на периферії політики адміністрації Дж. У. Буша. Відбувається активне залучення США в регіон як на двосторонньому, так і багатосторонньому рівні. На двосторонньому рівні це зміцнення оборонного союзу США з Філіппінами, налагодження безпекового й економічного співробітництва з Індонезією, В'єтнамом, Камбоджею; співпраця з Малайзією з проблем нерозповсюдження тощо. Показовою стала зміна політики США щодо М'янми. 30 листопада 2011 р. відбувся перший за останні чверть століття візит Держсекретаря США до М'янми, розцінений як "поворотний момент" в політиці США по відношенню до цієї держави.

Значну увагу приділено розвитку відносин з АСЕАН як організацією, що перетворилася на центр регіональної інтеграції в Східній Азії. Про це свідчать щорічна участь Держсекретаря Х. Клінтон в Регіональному форумі АСЕАН (АРФ); відновлення в 2009 р. щорічних самітів США – АСЕАН; підписання США в липні 2009 р. Договору про

дружбу і співробітництво в Південно-Східній Азії (ТАС), що відкрило шлях до вступу США до Східноазійського саміту; відкриття в 2010 р. місії США до АСЕАН і призначення першого посла в АСЕАН в квітні 2011 р. тощо. Серйозною заявкою на повернення США лідерства в ПСА стало залучення Вашингтону як посередника до урегулювання ситуації в Південно-Китайському морі, де відновилися давні суперечності між країнами-претендентами через о-ви Спратлі; заяви Держсекретаря Х. Клінтон, що Південно-Китайське море є сферою національних інтересів США (липень, жовтень 2010 р.).

Пріоритетні напрямки зовнішньої політики США в АТР визначили програму 9-денного регіонального турне президента Обами в листопаді 2011 р. – участь президента в саміті АТЕС (Гонолулу, Гавайї), в третьому саміті "АСЕАН-США" і Східноазійському саміті (Балі, Індонезія), візит до Австралії, двосторонні зустрічі з лідерами Індії, Індонезії, Малайзії, Філіппін. Коментуючи результати турне, політичні оглядачі часто використовують термін "поворотний момент" в політиці США. Визначимо його основні здобутки і результати.

По-перше, проведення саміту АТЕС на території США, вперше після 1993 р., коли адміністрацією Клінтона сформульовано мету створення зони вільної торгівлі в форматі АТЕС, свідчить про намір адміністрації Обами повернути провідну роль США в АТЕС і центральну роль цієї організації в регіональній економічній інтеграції. По-друге, досягнення під час саміту АТЕС значного прогресу в переговорах про створення Транс-тихоокеанського партнерства (ТТП) – високостандартної усебічної угоди з економічного співробітництва за участю дев'яти країн АТЕС, включаючи США, встановлює "золотий стандарт" для наступних аналогічних угод і знаменує перший етап створення зони вільної торгівлі в АТР. Про перспективність ТТП свідчить інтерес щодо приєднання до неї з боку Японії, РК, Філіппін, Канади і Тайваню. По-третє, в своїй програмній промові в австралійському парламенті 17 листопада Б. Обама чітко обґрунтував політику США в АТР, своє бачення регіонального і глобального лідерства США. Серед основних положень виступу: рішення адміністрації Обами зробити присутність США в АТР "основним пріоритетом" зовнішньої політики і запевнення, що, незважаючи на необхідність наведення фіскального порядку в США, скорочення оборонних витрат не відбудеться за рахунок АТР [9]. По-четверте, оголошена ініціатива про створення першої тривалої присутності США в Австралії, що передбачає шестимісячну ротацию морської піхоти США чисельністю від 250 чол. в 2012 р. до 2500 чол. до 2016 р. в порту Дарвін для спільного тренування з австралійськими союзниками на їх військових базах, означає збільшення присутності США в південному Тихоокеанському регіоні для забезпечення кращої взаємодії з регіональними партнерами і союзниками в сфері нетрадиційної безпеки. Водночас вона викликала негативну реакцію КНР. По-п'яте, участь

президента Обама в щорічному форумі Східноазійського саміту (САС) ознаменувала приєднання США до цієї потенційно важливої багатосторонньої регіональної інституції і засвідчила прагнення США зробити її основним форумом стратегічного діалогу в АТР, посилити її значення на протигагу форуму "АСЕАН+3".

Листопадове турне президента Обама заклало фундамент політики США в АТР в трьох паралельних напрямках: зміцнення альянсів з союзниками і партнерами в регіоні; розвиток відносин з авангардними країнами, що розвиваються; участь у багатосторонніх регіональних інституціях. Водночас велика увага приділялася досягненню торгівельно-інвестиційних угод з регіональними державами, відкриттю ринків азійських країн для американського експорту. Існує розуміння, що основою регіонального і глобального лідерства США є їх економічна могутність. За словами Б. Обама, "найбільшим на сьогодні викликом для США і моїм найважливішим пріоритетом як президента є створення робочих місць і повернення американців до роботи... Одним з найкращих способів зробити це є збільшення торгівлі й експорту..." [10]. Визнається, що оскільки більшість американського експорту продається в АТР, його значення для відновлення економіки США є критичним.

Отже, кардинальний поворот у зовнішній політиці США до АТР за адміністрації Обама теоретично обґрунтований і практично визначений. США реалізують багатотрекову регіональну стратегію, в рамках якої здійснюють зміцнення альянсів і партнерств; діалог і взаємодію з Китаєм, уникаючи конфронтації з ним; розвиток двосторонніх відносин з регіональними державами і АСЕАН як колективним органом; участь в регіональних багатосторонніх інституціях; залучення в якості посередника у врегулювання ситуації в Південно-Китайському морі; економічну інтеграцію на двосторонньому і багатосторонньому рівні. Важливим чинником зовнішньополітичної стратегії США є визнання адміністрацією Обама взаємозалежності світу і готовність до формування "колективного лідерства", прийняття ідей інтеграції як основи зовнішньої політики і дипломатії як основного методу її реалізації.

Література

1. **Haass R.** The Restoration Doctrine / R. Haass // *American Interest*. – 2012. – January-February. – Vol.VII, No.3. – P.51–52; **Brzezinski Z.** Balancing the East, upgrading the West / Z. Brzezinski // *Foreign Affairs*. – 2012. – January-February. – P.97–104; **Parent J. M.** The Wisdom of Retrenchment / J. M. Parent, P. K. MacDonald // *Foreign Affairs*. – 2011. – November-December. – P.32–47, etc. 2. **Лещенко Л. А.** Поліцентризм та мультикультуралізм як визначальні риси азійської версії глобалізації / Л. А. Лещенко // *Дослідження світової політики*. – Вип.1 (54). – К., 2011. – С.222–242; **Гончарук А.** Китайська відповідь на сучасні глобальні виклики / А. Гончарук // *Китаєзнавчі дослідження*. – К., 2011; **Городня Н.** Східна Азія в глобальних перетвореннях сучасності під впливом

фінансово-економічної кризи 2008–2009 рр. / Н. Городня // Дослідження світової політики. – Вип.1 (54). – К., 2011. – С.197–222; Городня Н. Еволюція політики США в Південно-Східній Азії в постбіполярний період / Н. Городня // Проблеми міжнародних відносин. – 2011. – №2. – С.89–105. 3. **Шергін С. О.** Тихоокеанська стратегія Вашингтона: від Клінтона до Обами / С. О. Шергін // Дослідження світової політики. – 2011. – Вип. 4 (57). – С.28–36; Погорська І. Зовнішня політика адміністрації Б.Обами в контексті американського глобального лідерства / І. Погорська, Д. Лакішик // Проблеми міжнародних відносин. – 2011. – №2. – С.179–192; Гончар Б. М. Концепція американського світового лідерства у зовнішній політиці Б. Обами / Б. М. Гончар, Ю. М. Гончар // США і світ: XXI століття. Колективна монографія пам'яті Є. Камінського. – К.: "Центр вільної преси", 2012. – 557 с.; Головченко В. І. Американсько-китайські взаємини й формування поліцентричної системи міжнародних відносин / В. І. Головченко // Там само. 4. **Haass R.** The Age of Monopolarity. What will Follow U.S. Dominance [Електронний ресурс]/ R. Haass // Foreign Affairs. – May/June 2008. – Режим доступу: <http://www.foreignaffairs.com/articles/63397/richard-n-haass/the-age-of-nonpolarity> 5. **Brzezinski Z.** The Group of Two that Could Change the World [Електронний ресурс]/ Z. Brzezinski // Financial Times. – 2009, January 13. – Режим доступу: <http://www.ft.com/intl/cms/s/0/d99369b8-e178-11dd-afa0-0000779fd2ac.html> 6. **East Asian Strategic Review** [Електронний ресурс] / The National Institute for Defense Studies. – Режим доступу: http://www.nids.go.jp/english/publication/east-asian/pdf/2010/east-asian_e2010_07.pdf – Р.234 7. **New Beginnings: Foreign Policy Priorities in the Obama Administration.** Testimony Hillary Rodham Clinton Secretary of State. Opening Remarks Before the House Foreign Affairs Committee. Washington, DC. April 22, 2009 [Електронний ресурс] / U.S. Department of State. – Режим доступу: <http://www.state.gov/secretary/rm/2009a/04/122048.htm>; National Security Through Diplomacy. Testimony Hillary Rodham Clinton Secretary of State. Remarks Before House Appropriations Subcommittee on State, Foreign Operations, and Related Programs. Washington, DC April 23, 2009 [Електронний ресурс] / U.S. Department of State. – Режим доступу: <http://www.state.gov/secretary/rm/2009a/04/122098.htm>; ін. 8. **Clinton H.** America's Pacific Century [Електронний ресурс]// Foreign Policy. – 2011, November. – Режим доступу: http://www.foreignpolicy.com/articles/2011/10/11/americas_pacific_century; 9. **Remarks** By President Obama to the Australian Parliament [Електронний ресурс] / The White House. President Barack Obama. – Режим доступу: <http://www.whitehouse.gov/the-press-office/2011/11/17/remarks-president-obama-australian-parliament>. 10. **News Conference** by President Obama [Електронний ресурс] / The White House. President Barack Obama. – Режим доступу: <http://www.whitehouse.gov/photos-and-video/video/2011/11/13/president-obama-holds-press-conference-apec-summit#transcript>

Городня Н. Д. Азійсько-Тихоокеанська політика адміністрації Б. Обами

В статті аналізується політика адміністрації Б.Обами в Азійсько-Тихоокеанському регіоні, її основні напрямки, концептуальні засади й методи реалізації в контексті відновлення регіонального лідерства США. Значна увага приділяється результатам азійсько-тихоокеанського турне президента Обами в листопаді 2011 р. як "поворотному моменту" в регіональній політиці Вашингтона. Ця подія стала свідченням визнання правлячими колами США взаємозалежності світу та їхньої готовності до формування "колективного лідерства".

Ключові слова: США, адміністрація Обами, зовнішня політика, АТР.

Городня Н. Д. Азиатско-Тихоокеанская политика администрации Б. Обамы

В статье анализируется политика администрации Б.Обамы в Азиатско-Тихоокеанском регионе, ее основные направления, концептуальные основы и методы реализации в контексте возобновления регионального лидерства США. Значительное внимание уделяется результатам азиатско-тихоокеанского турне президента Обамы в ноябре 2011 г. как "поворотному моменту" в региональной политике Вашингтона. Это событие стало свидетельством признания правящими кругами США взаимозависимости мира и их готовности к формированию "коллективного лидерства".

Ключевые слова: США, администрация Обамы, внешняя политика, АТР.

Gorodnia N. Barack Obama Administration Asia Pacific Policy

The paper studies Barack Obama administration policy in Asia Pacific, its guidelines, doctrinal background and the tools of its realization in the context of renewing the American regional leadership. It especially focuses on the results of Barack Obama's Asia Pacific tour in November 2011 as a "pivotal moment" in the Washington's regional policy. This event proved that U.S. ruling circles admitted the interdependency of the World and they are ready to form "collective leadership".

Keywords: U.S., Barack Obama administration, foreign policy, Asia Pacific.

Стаття надійшла до редакції 13.12.2011 р.

Прийнято до друку 24.01.2012 р.

УДК 94(420).086+327.061.1:341.242.2

А. В. Грубінко

**ФОРМУВАННЯ СПІЛЬНОЇ ЗОВНІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ
І ПОЛІТИКИ БЕЗПЕКИ ЄС НА ЕТАПІ ПРИЙНЯТТЯ
МАОСТРИХТСЬКОГО ДОГОВОРУ:
ПОЗИЦІЯ ВЕЛИКОЇ БРИТАНІЇ**

Наприкінці ХХ століття процеси європейської регіональної інтеграції під впливом внутрішньої діалектики економічного співробітництва провідних держав Західної Європи та об'єктивних зовнішніх чинників (глобальна трансформація системи міжнародних відносин) вийшли на якісно новий рівень. За підсумками тривалого періоду інституалізації і структурування напрямів розвитку Європейського Співтовариства, що відобразив складний кількарічний переговорний процес держав-учасників об'єднання, 7 лютого 1992 р. лідери дванадцяти країн-членів підписали Договір про Європейський Союз (більше відомий як Маастрихтський договір). Базовий договір, комплекс додаткових протоколів і декларацій зафіксували формування нової політико-правової та економічної реальності в Європі з потенціалом глобального значення. Одним з головних нововведень стало запровадження Спільної зовнішньої політики та політики безпеки (далі – СЗППБ) ЄС як структурного напрямку ("другої опори") функціонування об'єднання, перспективного механізму поєднання інтересів держав-членів та посилення їх спільного впливу на міжнародному рівні.

Двадцятилітня історія Європейського Союзу довела, що саме зовнішньополітична і безпекова складова його діяльності, з огляду на особливості її формування та реалізації, чутливість до інтересів держав-членів і динамічних процесів міжнародного середовища, є найбільш складним, суперечливим, суб'єктивним, постмодерним, а тому вельми привабливим для дослідження напрямом євроінтеграції, визначальним для перспектив Об'єднаної Європи. З огляду на сучасні тенденції розвитку ЄС, що після набуття чинності у 2009 р. компромісного Лісабонського договору знову переживає перехідний період пошуків шляхів вдосконалення інтеграційних форм, а також враховуючи характер розвитку СЗППБ як специфічного сегмента міждержавно-наднаціональної кооперації в рамках ЄС, виникає необхідність дослідити вплив позицій провідних держав-суб'єктів європейської політики на формування концептуальних характеристик Договору про Європейський Союз (далі – ДЄС) в частині СЗППБ як основи новітніх процесів євроінтеграції. З огляду на характер міжнародного впливу, специфічність історичної практики та усталених стратегічних підходів до сучасних міжнародних відносин, зокрема процесів євроінтеграції, серед держав-творців ЄС виділяється Велика Британія.

Європейська політика Великої Британії та участь держави в євроінтеграції як її складова постійно перебувають у предметній сфері досліджень вітчизняних і зарубіжних науковців. Українська історіографія проблеми представлена доробком британістів Н. Яковенко, В. Крушинського, В. Неприцького, С. Пик, І. Храбана, А. Терентьева, Л. Ямпольської, А. Грубінка, які, аналізуючи концептуальні засади і практичні аспекти участі Британії в євроінтеграції, у різній мірі приділили увагу внеску країни в СЗППБ. Позиція Великої Британії під час розробки Маастрихтського договору розглядається переважно побіжно у загальному контексті. Лише дослідники В. Крушинський і Л. Ямпольська на рівні окремих публікацій досліджують позицію британського уряду з економічних та інституційних питань євроінтеграції, внутрішньополітичну ситуацію в країні в ході маастрихтського процесу [1; 2]. Серед дослідників проблем зовнішньої політики і політики безпеки ЄС виділимо В. Манжолу, В. Копійку, С. Віднянського, А. Мартинова та ін. За авторства А. Мартинова у 2009 р. вийшла перша у вітчизняній історіографії монографія з проблем СЗППБ ЄС [3], в якій серед аналізу проблем розвитку цього напрямку політики Євросоюзу окреслено імперативи сучасної британської європолітики.

З численного доробку російської школи британістів відзначимо напрацювання О. Громико, Н. Капітонової, С. Перегудова, А. Терентьева, А. Валуєва, Д. Брункевіча, О. Морозова, І. Девішева та інших, які окремо досліджують інтеграційну політику Великої Британії. Ряд вчених (Ю. Борко, А. Уткін, Д. Данілов, В. Журкін, В. Тіхова, Р. Лобанова, О. Барановській та ін.) розглядають британський внесок в євроінтеграцію в загальному контексті розвитку ЄС.

Здобуток західних авторів із зазначених проблем можна поділити на дві загальні групи: 1) праці провідних дослідників євроінтеграції, що стали класичними (М. Арах, В. Волес, С. Гоці, Д. Дайнен, В. Кернз, Ф. Тоді та ін.), та експертів з проблем розвитку європейської політики безпеки (Р. Вайтмен, Ч. Грант, К. Язвінські, ін.); 2) дослідження британських авторів, присвячені історії Британії початку 1990-х рр. і європейській політиці уряду Дж. Мейджора (Б. Андерсон, М. Белофф, Т. Гарден, С. Джордж, А. Селдон, М. Холмс, Дж. Янг). Серед нечисленних праць з теми статті виділимо публікацію А. Форстера [4], в якій автор з позиції критичного підходу до політичної концепції ліберального інтерговернменталізму спробував проаналізувати позицію Британії на Міжурядовій конференції з підготовки ДЄС.

В цілому можемо констатувати, що проблемі позиції Великої Британії щодо СЗППБ ЄС на етапі прийняття Маастрихтського договору в історіографії не приділено належної уваги. Зазвичай вона розглядається в контексті загальної історії євроінтеграції або історії зовнішньої (європейської) політики Британії, а тому потребує окремого аналізу.

Елементи політичного співробітництва держав Європейського Співтовариства у сфері зовнішньої політики містив Римський договір 1957

р. Однак зовнішньополітична співпраця обмежувалася економічною сферою (зовнішня торгівля) і відсутністю дієвих інституційних механізмів міжнародного впливу. Тому лише у 1970 р. після запровадження Європейського політичного співробітництва (ЄПС) та його включення у правову систему ЄЕС з прийняттям Єдиного європейського акта (ЄЄА) 1986 р. створено передумови для формування спільної зовнішньої політики Євроспільноти. Документ вперше передбачив положення про європейську співпрацю у сфері зовнішньої політики у формі взаємного інформування і консультування з метою посилення спільного міжнародного впливу шляхом координації державних політик країн-членів ЄЕС, зближення їх позицій та реалізації спільних дій [5]. До тексту акта включено далекоглядний пункт про можливість посилення "європейської ідентичності у сфері зовнішньої політики більш тісною співпрацею з питань європейської безпеки" (ст. 30, п. 6), обмеживши їх політичними та економічними аспектами.

Пацифістський характер об'єднання забезпечувався оборонними гарантіями НАТО, що в умовах "холодної війни" було стратегічно виправданим і давало можливість європейцям концентруватися на післявоєнній відбудові економіки. На початку 1950-х рр. після невдалих спроб створити автономне європейське військово-політичне об'єднання провідні держави Західної Європи створили "Організацію Брюссельського договору" (Західний союз), яка у 1954 р. з підписанням Паризьких угод отримала назву Західноєвропейський союз (ЗЄС). Однак ЗЄС не володів ані власними військовими підрозділами, ані структурами стратегічного планування операцій. Тому організація де-юре і де-факто була сателітарним дорадчим підрозділом НАТО в Європі.

У результаті посилення політичної співпраці держав ЄЕС і зростання їх військових можливостей, зі змінами в системі міжнародних відносин, пов'язаними з налагодженням діалогу щодо роззброєння між США і СРСР, на середину 1980-х рр. зросло значення ЗЄС як потенційної основи європейської оборонної ідентичності. Прийнята у 1987 р. Радою міністрів ЗЄС "Платформа європейських інтересів у сфері безпеки" вперше зафіксувала можливість запровадження європейської військово-політичної інтеграції через включення ЗЄС в структури ЄЕС як основного органу здійснення спільної європейської політики безпеки і оборони при одночасному розвитку євроатлантичної співпраці [6, с.77]. Розширення пріоритетів Євроспільноти на питання безпеки і оборони знайшло відображення у закріпленні концепту "європейської ідентичності у сфері безпеки" в Стратегічній концепції НАТО (Рим, листопад 1991 р.). Хоча прагнення посилити відповідальність за регіональну безпеку і розширення міжнародного впливу ЄЕС відповідало інтересам усіх учасників євроінтеграції, тема форм, завдань і методів створення автономних європейських військово-політичних можливостей стала предметом полеміки держав-членів на наступні десятиліття. Саме складова безпеки у системі напрямів інтеграції серед іншого зумовила компромісний

міждержавний характер інтеграційного політичного дискурсу в рамках усталених концепцій – "євроцентричної"/"єврооптимістичної" (адепти – Франція і ФРН) та "атлантичної"/"євроскептичної" (Велика Британія і ін.).

В основі зовнішньої політики Великої Британії у другій половині ХХ ст. перебувала сформульована У. Черчиллем доктрина "трьох сфер впливу", в рамках якої першість надавалася відносинам з країнами Британської Співдружності націй і США. Участь в євроінтеграції вважалася мало престижною і невідповідною стереотипу глобальної ролі Сполученого Королівства. Уряди країни обрали шлях активної участі в атлантичній спільноті на чолі зі США, провідні позиції в якій давали сподівання на першість у політиці континенту в умовах відмови від участі в першому етапі європейської інтеграції. Навіть після вступу Британії в ЄЕС у 1973 р. концептуальні підходи до зовнішньої політики держави не зазнали суттєвих змін. Участь в регіональній інтеграції, в умовах втрати державою імперського статусу і посилення інтересу британського "особливого партнера" США до євроінтеграції, мала за мету компенсувати втрату глобальної ролі королівства, а також розглядалася як засіб урівноваження зростання франко-німецького впливу на міжнародні відносини [7, с.180]. Тому, на думку вітчизняних британістів, посилення європейського напрямку зовнішньої політики держави можна розглядати як вимушений прагматичний крок – адаптацію до нових міжнародних реалій [8, с.53].

За часів урядів М. Тетчер в цілому набули завершеного характеру концептуальні підходи британської політики щодо євроінтеграції, в основі якої перебувають принципи державоцентризму, міжурядового характеру співробітництва, пріоритету атлантичних зобов'язань, доцільності поширення інтеграції на нові держави. У 1980-х рр. Британія брала активну участь у створенні єдиного європейського ринку, координації зовнішньополітичної діяльності ЄЕС, в якій уряд бачив засіб підвищення міжнародного впливу держави. Однак консерватори закріпили практику політики вибірково-секторальної інтеграції, прагнучи загальмувати поглиблення європейської співпраці в інституційній, валютно-фінансовій, соціальній, військово-політичній сферах. Жорстка і часто неконструктивна політика британського уряду, спрямована на відверте затягування інтеграції, крайній проамериканізм, що проявився насамперед у принциповому відхиленні ідеї автономізації європейських військово-політичних механізмів співпраці, не лише міцно закріпили за Британією статус держави-євроскептика і "незручного партнера", але й сприяли її фактичній ізоляції в процесі реформування ЄЕС [9; 10].

Суперечлива європейська політика М. Тетчер спричинила розкол в рядах уряду і Консервативної партії, мала наслідком відставку прем'єр-міністра, що зумовило суттєве послаблення позицій країни на старті переговорів з підготовки ДЄС.

На завершальний рік правління уряду М. Тетчер випав початок процесу підготовки договору про новий формат Європейського

Співтовариства у вигляді політичного та економічного союзу. Поштовхом до "політизації" євроінтеграції стали суттєві зміни в міжнародних відносинах: зменшення напруги американсько-радянських відносин; кризові дезінтеграційні процеси в самому СРСР; демократичні революції в країнах Центрально-Східної Європи; об'єднання Німеччини. Остання подія дала поштовх для початку втілення франко-німецької ініціативи про політичний союз, вперше офіційно сформульованої у листі-зверненні Г. Коля і Ф. Міттерана від 20 квітня 1990 р. до голови Ради ЄЕС. Лідери держав поставили вимогу проведення двох паралельних міжурядових конференцій (далі – МУК) щодо європейського монетарного і політичного союзів. Ініціатива була схвалена (всупереч позиції уряду Великої Британії) на саміті Європейської Ради в Дубліні у квітні 1990 р. Визначено основні елементи політичного союзу: посилення демократичності та ефективності інституцій; поглиблення єдності економічних, монетарних і політичних заходів; спільна зовнішня політика і політика безпеки. Остаточне перехоплення ініціативи у процесі реформування ЄЕС франко-німецьким "ядром" засвідчило нездатність тодішнього британського уряду здійснювати дієвий вплив на прийняття стратегічних рішень в об'єднанні і не залишало нічого іншого М. Тетчер, як заявити про здатність британської монархії і парламенту вистояти проти намагань ЄЕС підштовхнути європейську інтеграцію [11, с.133].

Новим фактором європейської політики Великої Британії, що в силу історичних обставин виник напередодні офіційного старту МУК, стала зміна уряду. Джон Мейджор, незважаючи на близькість до М. Тетчер, мав імідж поміркованого єврооптиміста, що поряд з "втомою" європейських лідерів від непоступливої політики "залізної леді" викликало в них значні позитивні очікування на пом'якшення британської позиції. Корекція підходів до євроінтеграції стала одним із першочергових завдань нового кабінету, баланс сил в якому змістився до прихильників конструктивного проєвропейського курсу при збереженні базових цінностей консерватизму [1, с.246].

В основу позиції британського уряду під час МУК з підготовки ДЄС (грудень 1990 – грудень 1991 рр.) ліг принцип активної участі у переговорному процесі з метою його контролю і вчасного коригування згідно національних інтересів. Зміна підходів правлячої еліти Британії у відносинах з ЄЕС була зумовлена, безумовно, не єврофільським альтруїзмом проєвропейськи налаштованої частини уряду на чолі з прем'єр-міністром, а рядом об'єктивних факторів. Насамперед виділимо невідворотність поглиблення євроінтеграції, що чітко усвідомлював уряд, якому в умовах початку активної фази підготовки ДЄС довелося швидко долати кризу відносин з європейськими партнерами. По-друге, адміністрація президента США Дж. Буша-старшого підтримувала створення більш тісного політичного союзу в Європі. При цьому новим необхідним стратегічним партнером для США стала Німеччина як реальний лідер майбутнього європейського політичного та економічного

союзу, що автоматично зменшувало значення англо-американських "особливих відносин", а це в свою чергу вело до послаблення міжнародних позицій Британії. Тому не випадково для посилення свого впливу на євроарені Дж. Мейджор, прагнучи налагодити відносини з провідними державами континенту, зробив ставку на ФРН. На зустрічі з Г. Кодем у березні 1991 р. прем'єр-міністр зробив відому резонансну і багатозначну заяву про те, що "Британія повинна знаходитися в самому серці Європи". На практиці це означало бути в центрі переговорів щодо майбутнього Європи [12, с.368].

Потужними міжнародними чинниками створення дієвого європейського політичного об'єднання стали конфлікт у Перській затоці 1990–1991 рр. і початок війни на Балканах, що засвідчили відсутність єдності і реальних механізмів координації зовнішньополітичних позицій держав ЄЕС. Перегрупування системи міжнародних відносин по завершенні "холодної війни", наслідком чого стало формування монополярної світової системи на чолі зі США та об'єктивне зменшення стратегічної залежності Європи від атлантичного союзу, виникнення конфліктних зон поблизу кордонів країн ЄЕС та інших викликів міжнародній безпеці, зумовило необхідність термінової адекватної реакції Євроспільноти, пошуку її місця в глобальній політичній системі і системі безпеки. Зростання економічної могутності ЄЕС, розширення торгово-економічних інтересів вимагало створення відповідних політичних засобів для їх лобювання і захисту на міжнародному рівні, що й зумовило актуальність формування СЗППБ ЄС. Велика Британія, перебуваючи на етапі переосмислення зовнішньополітичних орієнтирів і власного місця в новій глобальній системі політичних та економічних відносин, не могла залишитися осторонь центральних процесів в Європі.

Важливо виділити внутрішні причини активізації європейської політики Британії. Серед них – зростання проєвропейських настроїв в суспільстві, насамперед в середовищі ділових кіл, зацікавлених у розширенні впливу на континентальні ринки, а також в середовищі політичної еліти, яка, незважаючи на традиційну стриманість до інтеграційних процесів, все чіткіше усвідомлювала державний інтерес в активній європейській політиці. Втім саме внутрішньополітичний фактор, зокрема необхідність збереження балансу в рядах правлячої Консервативної партії між групами євроскептиків та єврооптимістів, завжди мав вирішальний і часто суперечливий вплив на політику уряду Дж. Мейджора. Компромісна позиція яскраво помітна у виступі прем'єр-міністра на партійній конференції 11 жовтня 1991 р., де він заявив: "Ми повинні знаходитися в центрі Європи, якщо хочемо належно захищати наші інтереси. Однак, перебуваючи в центрі європейських справ, ми не станемо єврофілами, які сліпо приймають кожен сигнал Єврокомісії" [13].

Проблематика спільної зовнішньої політики і політики безпеки природно стала однією з найбільш суперечливих тем в ході підготовки ДЕС, що завершилася самітом Європейської Ради в Маастрихті 9–

10 грудня 1991 р. Британський уряд прагнув зберегти традиційні підходи до зовнішньої політики і системи європейської безпеки, намагаючись вписати їх у нову комунітарну європейську систему координат. Саме у цій сфері уряд Дж. Мейджора відчував себе найбільш впевнено, адже Велика Британія, будучи постійним членом РБ ООН, одним з лідерів НАТО, володіючи ядерним військовим потенціалом та найефективнішими збройними силами серед держав Європи, мала можливість диктувати партнерам по ЄС свої умови.

В основу британської урядової позиції в ході МУК лягли традиційні принципи непорушності атлантичних зобов'язань і державоцентризму. Ослаблення впливу США і НАТО в Західній Європі загрожувало магістральній концепції зовнішньої політики Великої Британії, що ґрунтується на "особливих відносинах" зі США і ролі "сполучного моста" між Сполученими Штатами та Європою. Зниження статусу трансатлантичних зв'язків могло призвести до ослаблення ролі Британії в Європі і світі. Також Лондон завжди наполягав на тому, що питання зовнішньої політики, безпеки й оборони мають залишатися у повноваженнях національних урядів і на європейському рівні повинні розглядатися окремо. Тому слушною є думка, що Британія, визнавши необхідність формування СЗППБ, наполягала на еволюційному, а не революційному розвитку відповідних механізмів [6, с.63].

Питання СЗППБ увійшли до розділу V ДЄС, де окреслено завдання, напрями, інституційні процедури реалізації цього напрямку функціонування ЄС. Зафіксовано взаємні зобов'язання держав-членів щодо інформування і консультування в рамках Європейської Ради, діяльності в межах виробленої нею "спільної позиції", координації дій на міжнародній арені "в дусі лояльності і взаємної солідарності", а також утримання від дій, які суперечать інтересам і можуть послабити ефективність об'єднання [14]. Рішення щодо зовнішньополітичних питань, зокрема спільних дій і гарантування безпеки, мали прийматися главами держав одностайно. На Велику Британію і Францію як постійних членів РБ ООН покладено зобов'язання представляти і захищати позицію ЄС у цій міжнародній структурі.

Найбільший резонанс викликало суперечливе питання формування Спільної політики безпеки та оборони ЄС (СПБО). Британський уряд вимагав зберегти status quo, наполягаючи на окремому розгляді питань безпеки та оборони. Колективна оборона традиційно залишалася прерогативою НАТО. Британія блокувала франко-німецькі плани повної інтеграції ЗЄС в структури Євросоюзу як його військової компоненти. На той час уряд країни бачив в ЗЄС прийнятну альтернативу ідеї наділення ЄС оборонними функціями, розглядаючи в цілому формування можливостей ЄС у сфері безпеки крізь призму посилення європейської опори НАТО.

Розділ V ДЄС передбачив можливість розвитку СПБО, "яка можливо у певний час призведе до колективної оборони". ЗЄС став

складовою розвитку об'єднання, отримавши статус центральної структури з розробки та реалізації рішень і дій Євросоюзу щодо оборони. Ці пункти договору стали ініціативою урядів Франції і ФРН як головних сподвижників СЗППБ. Натомість за наполяганням Британії передбачено, що політика ЄС не повинна перешкоджати виконанню зобов'язань країнами НАТО і має бути сумісною з політикою безпеки Альянсу (Ст. J4). На вимогу британського уряду прийнято окрему Декларацію про Західноєвропейський союз, в якій відображено прагнення зберегти контроль НАТО над європейською військовою кооперацією. Декларація як складова маастрихтських домовленостей визначила подвійний функціональний характер ЗЄС як одночасно компоненту оборони ЄС і засіб підсилення "європейського стовпа" НАТО, що апріорі робило існування ЗЄС малоефективним. Уряд Великої Британії запропонував перенести штаб-квартиру ЗЄС з Лондона до Брюсселя, що відбулося у 1993 р. Сам ЗЄС формально-політично став опорою Євросоюзу у військовій сфері, але реально залишився окремою організацією, залежною від НАТО.

Маастрихтський договір вперше юридично зафіксував СЗППБ як окремий напрям функціонування Європейського Союзу, ставши логічним продовженням норм Єдиного європейського акта. Одночасно, виходячи з аналізу тексту ДЄС, можемо стверджувати, що в частині СЗППБ він мав рамковий декларативний характер, не передбачав окремих інституційних механізмів її реалізації, зафіксувавши цю сферу співпраці держав ЄС за межами реальної інтеграції. Досягнуті домовленості відобразили компроміс між позиціями "європеїстів" і "атлантистів", об'єктивну неготовність держав ЄС на початку 1990-х рр. взяти відповідальність за розробку і реалізацію самостійних спільних військово-політичних дій на міжнародній арені, зберігши за НАТО роль опори європейської безпеки.

Договір визначив загальні параметри відносин ЗЄС, ЄС і НАТО, але не містив пунктів про форми і механізми їх реалізації, відклавши вирішення цих делікатних питань на перспективу. Неоднозначний формат СЗППБ ЄС у подальшому зумовив різночитання її завдань та особливостей реалізації самими членами об'єднання [15, с.41]. На думку Р. Лобанова, маастрихтські домовленості не змогли сформулювати чіткі принципи і напрями СЗППБ, а швидше визначили механізми погодження зовнішніх політик держав-членів [16, с.61]. Співпраця у військовій сфері залишилася на рівні проектів.

Під час МУК і остаточного узгодження тексту ДЄС сформувалися сучасні стратегічні і тактичні підходи Великої Британії до участі в євроінтеграції, що поєднують традиційні принципи (прагматизм, державоцентризм, великодержавність, атлантизм) з елементами гнучкого реагування (пристосування) до міжнародних реалій, що особливо помітно у такій чутливій сфері європейської співпраці/інтеграції, як зовнішня політика і політика безпеки. Саме цей напрям європейського гуртування в силу його міждержавного характеру, об'єктивних геополітичних та

військово-політичних можливостей Великої Британії, в умовах відмови від участі у фінальному етапі монетарного і соціально-економічного союзу дозволив уряду Дж. Мейджора утвердити країну в ролі активного учасника євроінтеграції, одного з лідерів її політичної складової, діючи за принципом: "Якщо не можна запобігти процесам, їх потрібно очолити".

З огляду на комплексний характер ДЄС, британський уряд через активну позицію у процесі юридичного закріплення СЗППБ ЄС утвердив концептуально сформовану за часів М. Тетчер стратегію вибірково-секторальної різнорівневої інтеграції, яка, на думку політологів, лягла в основу концепції "змінюваної геометрії" – першої концептуальної альтернативи федералізації євроінтеграційного простору [9, с.14].

Під час маастрихтського процесу Велика Британія пішла на ряд поступок, визнавши саму необхідність окремого розвитку СЗППБ ЄС, надання мінімуму повноважень у цій сфері наднаціональним структурам, взяла зобов'язання представляти і захищати загальноєвропейські інтереси на міжнародній арені, погодилася на перспективи формування військової компоненти ЄС, що не лише відкрило можливості для створення політичного Союзу, але й засвідчило неухильну "європеїзацію" британської зовнішньої політики. Водночас непохитна позиція з принципових питань, як-от недопустимість прийняття остаточних рішень комунітарними структурами, одностайна процедура прийняття рішень у сфері зовнішньої політики і безпеки, заперечення створення окремих військових структур під егідою ЄС тощо, дозволили уряду Дж. Мейджора "зберегти обличчя" на внутрішньому рівні і відстояти усталені принципи зовнішньої політики за мінімуму національних поступок. Біограф Дж. Мейджора Е. Селдон вважає маастрихтські домовленості його "особистим тріумфом", адже прем'єр-міністр реалізував два головних завдання – Британія перебувала в епіцентрі європейської політики, одночасно залишаючи за собою можливість у стратегічно важливих питаннях діяти на власний розсуд [17]. Зазначене свідчить про існування протилежних тенденцій європейської політики країни – пріоритет забезпечення цілісності британського суверенітету поряд з бажанням перебувати в центрі європейських процесів.

З досвіду двадцятилітньої історії функціонування і розвитку Європейського Союзу можемо стверджувати, що концептуальні і тактичні підходи до участі Великої Британії в європейській інтеграції, закладені в часи маастрихтського процесу, не лише не зазнали принципових змін, але й були певним чином розвинені. Те ж можна стверджувати про діяльність британських урядів у сфері СЗППБ ЄС. Зокрема, завдяки історичній підтримці прем'єр-міністром Т. Блером ідеї запровадження європейських автономних військових підрозділів з метою проведення гуманітарних, миротворчих і поліцейських операцій, підтриманих Францією (Декларація Сен-Мало, грудень 1998 р.), Європейський Союз набув практичного військово-політичного виміру. Ця подія значною мірою зумовлена черговою "точкою біфуркації" в історії Європи через війну в Косово. За

підтримки Британії до 2002 р. ЗЄС передав основні функції та оперативний потенціал Євросоюзу. За активної участі британського уряду у 2002 р. набули чинності домовленості між НАТО і ЄС (угоди "Берлін-плюс") про розмежування сфер відповідальності і налагодження взаємодії. У 2005 р. за участі британських військ розпочато формування оперативних бойових підрозділів кризового реагування ЄС.

Позиція Великої Британії поступово еволюціонує від традиційного категоричного НАТО-центризму до активної свідомої участі у творенні безпекового виміру євроінтеграції у формі Спільної політики безпеки і оборони, складової СЗППБ ЄС. Цьому не завадила навіть гіперактивна участь уряду країни у війні в Іраку на боці США, яка підтвердила гостру актуальність рефлексії британського суспільства і політичної еліти у напрямі коригування зовнішньополітичних орієнтирів на користь їх європейського виміру.

З набуттям чинності Лісабонського договору 1 грудня 2009 р. розпочався новий період в історії Європейського Союзу. Велика Британія є одним з лідерів євроінтеграції у сфері СЗППБ. Свідченням цього стало призначення на посаду Верховного представника ЄС із закордонних справ і політики безпеки (неофіційно – "міністр закордонних справ ЄС") баронеси Кетрін Ештон. У тексті нового договору зазначена сфера інтеграції набула більш чіткого інституційно-функціонального оформлення. Однак Євроспільнота з поглибленням світової економічної кризи переживає не кращі часи, що робить невизначеними перспективи розвитку недешевих механізмів спільної зовнішньої політики та особливо політики безпеки. За цих умов Велика Британія отримує можливість не лише гарантувати забезпечення своїх традиційних зовнішньополітичних інтересів, але й черговий раз у зручний момент нав'язати їх європейським партнерам, зокрема, в рамках більш прийнятних класичних двосторонніх міждержавних контактів (приклад – британо-французька Декларація про співпрацю у сфері безпеки і оборони, 2 листопада 2010 р.), що сприятиме посиленню позицій держави на міжнародній арені.

Література

1. **Крушинський В. Ю.** Велика Британія і Маастрихтський Договір про Європейський Союз / В. Ю. Крушинський // Вісник КНУ. Серія: Міжнародні відносини. – 2003. – Вип.28. – С.245–249.
2. **Ямпольська Л. М.** Маастрихтський "Договір про Європейський Союз" і Велика Британія: між цінностями комунітаризму та національного суверенітету / Л. М. Ямпольська // Збірник наукових праць ХНПУ імені Г. С. Сковороди. Серія "Історія та географія". – Х., 2006. – Вип.23. – С.5–14.
3. **Мартинов А. Ю.** Спільна зовнішня та оборонна політика Європейського Союзу (90-ті рр. ХХ ст. – 10-ті рр. ХХ ст.). Погляд з України: монографія / А. Ю. Мартинов – К. : Ін-т історії України, 2009. – 262 с.
4. **Forster A.** Britain and the Negotiation of the Maastricht Treaty: A Critique of Liberal Intergovernmentalism / A. Forster // Journal of Common

Market Studies. – September 1998. – Vol.36. – №3. – P.347–368. 5. **Єдиний** європейський акт 01.07.1987 [Електронний ресурс] / Довідник з Європейської інтеграції. – Режим доступу: http://eu-directory.ea-ua.info/index.php?act=show&doc_id=5&id=74. 6. **Романова О. В.** Зовнішньополітичні стратегії Франції, Німеччини і Великобританії у контексті розвитку й імплементації СЗПБ ЄС: дис. ... кандидата іст. наук: 23.00.04 / Ольга Володимирівна Романова. – Одеса, 2008. – 185 с. 7. **Віднянський С. В.** Об'єднана Європа: від мрії до реальності. Історичні нариси про батьків-засновників Європейського Союзу / С. В. Віднянський, А. Ю. Мартинов; [2-ге вид., доп. і перероб.]. – К. : Ін-т історії НАНУ, 2011. – 376 с. 8. **Яковенко Н. Л.** Велика Британія в сучасній системі міжнародних відносин: заявка на європейське лідерство / Н. Л. Яковенко. – К. : Науковий світ, 2003. – 227 с. 9. **Крушинський В. Ю.** Великобританія в європейських інтеграційних процесах: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра політ. наук: спец. 23.00.04 "Політичні проблеми міжнародних систем та глобального розвитку" / В. Ю. Крушинський. – К., 2004. – 32 с. 10. **Stephen G.** An Awkward Partner. Britain in the European Community / G. Stephen. – Oxford : University Press, 1998. – 298 p. 11. **Дайнен Д.** Дедалі міцніший союз. Курс європейської інтеграції / Д. Дайнен. – К. : "К.І.С.", 2006. – 696 с. 12. **Великобританія:** епоха реформ / [под ред. Ал. А. Громыко]. – М. : Весь мир, 2007. – 536 с. 13. **Holmes M.** John Major and Europe: The Failure of a Policy 1990–7 / M. Holmes // The Bruges Group. – Occasional Paper. – 1997. – №28. – 98 p. 14. **Treaty** on European Union [Електронний ресурс] // Official Journal. – С 191. – 29 July 1992. – Режим доступу: <http://eur-lex.europa.eu/en/treaties/dat/11992M/htm/11992M.html>. 15. **Тихова В. В.** Формирование Общей внешней политики и политики безопасности Европейского союза (1992–2004 гг.): дис. ... кандидата ист. наук: 07.00.15 / Владлена Владимировна Тихова. – М., 2006. – 233 с. 16. **Лобанов Р. О.** Проблемы внешней политики, безопасности и обороны в деятельности Европейского союза: дис. ... кандидата ист. наук: 07.00.03 / Роман Олегович Лобанов. – М., 2005. – 268 с. 17. **Seldon A.** Major. A Political Life / A. Seldon, L. Baston – L. : Phoenix, 1997. – 876 p.

Грубінко А. В. Формування спільної зовнішньої політики і політики безпеки ЄС на етапі прийняття Маастрихтського договору: позиція Великої Британії

У статті проаналізовано історичні передумови, фактори становлення та особливості позиції Великої Британії щодо формування Спільної зовнішньої політики і політики безпеки Європейського Союзу на етапі прийняття Маастрихтського договору. Автор стверджує, що протягом процесу підготовки Договору про Європейський Союз сформувалися сучасні підходи Великої Британії до участі в євроінтеграції. Участь саме у цьому напрямі інтеграції європейських держав дала

можливість Британії утвердитися в ролі провідного учасника Європейського Союзу.

Ключові слова: Велика Британія, Європейський Союз, європейська інтеграція, Спільна зовнішня політика і політика безпеки, Маастрихтський договір.

Грубинко А. В. Формирование общей внешней политики и политики безопасности ЕС на этапе принятия Маастрихтского договора: позиция Великобритании

В статье проанализированы исторические предпосылки, факторы становления и особенности позиции Великобритании относительно формирования Общей внешней политики и политики безопасности Европейского Союза на этапе принятия Маастрихтского договора. Автор утверждает, что в процессе подготовки Договора о Европейском Союзе были сформированы современные подходы Великобритании к участию в евроинтеграции. Участие именно в этом направлении интеграции европейских государств дало возможность Британии утвердиться в роли ведущего участника Европейского Союза.

Ключевые слова: Великобритания, Европейский Союз, европейская интеграция, Общая внешняя политика и политика безопасности, Маастрихтский договор.

Grubinko A. V. The process of forming EU's Common Foreign and Security Policy at the stage of Maastricht Treaty's approval: Great Britain's position

In the article historical pre-conditions, factors of making and peculiarities of Great Britain's position in relation to forming of European Union's Common Foreign and Security Policy on the stage of Maastricht Treaty approval are analyzed. An author asserts that the modern Britain's approaches to participating in European integration were formed during the preparation process of Agreement about European Union. The participating exactly in this direction of European states integration process let Britain to establish in a role of leading participant of European Union.

Keywords: Great Britain, European Union, European integration, Common Foreign and Security Policy, Maastricht Treaty.

Стаття надійшла до редакції 9.11.2011 р.

Прийнято до друку 24.01.2012 р.

УДК 929 Бюцов:327(470+571:520) «18»

О. Б. Кириченко

**Є. К. БЮЦОВ НА СЛУЖБІ У ДИПЛОМАТИЧНИХ УСТАНОВАХ
РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ В ЯПОНІЇ**

Євген Карлович Бюцов (1837–1904) – видатний російський дипломат, який відіграв важливу роль у далекосхідній політиці Російської імперії, зокрема у становленні російсько-японських відносин. Нащадок сім'ї спадкових дипломатів Бюцових дев'ятнадцятирічний Євген Карлович розпочав свою дипломатичну кар'єру з посади секретаря при генерал-губернаторі Східного Сибіру М. М. Муравйові. У 1858 р. Є. К. Бюцов брав участь у переговорах з Китаєм, які завершилися укладенням Айгунського договору. Цього ж року був призначений на службу до Міністерства закордонних справ. З 1862 до 1865 р. обіймав посаду консула у Тяньцзіні (Китай). Наступний період своєї дипломатичної кар'єри Є. К. Бюцов присвятив захисту прав та інтересів Російської імперії у Японії.

Є. К. Бюцов став другим російським консулом, призначеним до Японії. Вірогідно, це є причиною того, що дослідники російсько-японських відносин приділяють йому набагато менше уваги, аніж першому консулу Російської імперії в Японії Й. А. Гошкевичу. Проте на службі у Хакодате та Йокогамі Є. К. Бюцову довелося розв'язувати багато складних завдань, і саме він став першим постійним представником Росії в Японії. Найбільш повно дипломатична діяльність Є. К. Бюцова у Японії висвітлена у публікації В. І. Кулікова, де автор аналізує участь Євгена Карловича у реалізації далекосхідної політики Російської імперії [1, с.49–54]. У статті звертається увага на розширення повноважень російських консулів в Японії у зв'язку з ходом воєнних дій між сьогунатом та прибічниками імператора. Наступною за релевантністю можна назвати статтю В. М. Єлізар'єва [2, с.107–116], де автор висвітлює роль Є. К. Бюцова у розв'язанні міждержавної суперечки щодо приналежності о. Сахалін. По одному чи парі речень присвячено Є. К. Бюцову у роботах П. Е. Подалка [3, с.53], П. Ілишова [4, с.10–12], С. І. Кузнецова [5, с.157–177]. У наявних публікаціях коротко згадується про призначення Є. К. Бюцова консулом у Хакодате, а згодом у Йокогамі. Його ім'я пов'язують з російсько-японськими переговорами, в результаті яких японці відмовились від претензій на південну частину о. Сахалін. Але сфера діяльності Є. К. Бюцова була набагато ширшою, аніж розв'язання територіальних конфліктів.

Метою статті є аналіз багатогранної діяльності Є. К. Бюцова як дипломатичного представника Російської імперії в Японії, визначення його ролі у становленні російської дипломатичної служби в цій державі

та розгляд досвіду дипломата з точки зору можливості застосування його під час урегулювання сучасних міждержавних суперечок.

Статський радник Є. К. Бюцов прибув до Японії у травні 1865 р., щоб замінити Й. А. Гошкевича на посаді консула у єдиному на той час російському консульстві в Японії у м. Хакодате. У Японській імперії йшла громадянська війна між сьогунотом та прибічниками імператора; японський уряд пред'являв претензії на південну частину о. Сахалін. Тому не дивно, що повноваження російських консулів, призначених у цю державу, виходили за рамки сприяння торгівлі та захисту інтересів російських підданих і розповсюджувались на сферу політичних відносин між двома імперіями. Консульство у Хакодате підпорядковувалось не лише Азійському департаменту Міністерства закордонних справ, але й генерал-губернатору Східного Сибіру, на адресу якого консул зобов'язаний був надсилати звіти [1, с.50].

4 травня 1866 р. Є. К. Бюцов мав зустріч з губернатором Хакодате, яка тривала п'ять годин. Розмова стосувалась нерозділеного статусу о. Сахалін. Губернатор дізнався про те, що росіяни розпочали там своє будівництво. Російський консул на той час не мав інструкцій щодо цього питання і вимушено перебував у бездіяльності. У неотриманні необхідної інформації Є. К. Бюцов звинувачував пошту м. Ніколаєвськ. [6, арк.1б, 1в].

Влітку 1866 р. під час перебування Є. К. Бюцова у Приамурському краї, куди він їздив для супроводження генерал-губернатора Східного Сибіру під час відвідання ним деяких російських гаваней, російське консульство у Хакодате отримало листа від Міністерства закордонних справ Японії. Едо (з 1868 р. – Токіо) повідомляло російського консула про укладення 13/25 червня торгової конвенції з Великобританією, Францією, Голландією та Сполученими Штатами. Японське міністерство закордонних справ просило, у випадку згоди російського уряду затвердити ці нові постанови, призначити уповноважених для підписання конвенції. Звідси можна зробити висновок, що Росія дізнавалась про зміни у торговельній політиці Японії останньою серед зацікавлених у цьому питанні держав. Тим не менш, Є. К. Бюцов у листі від 14 серпня 1866 р. до директора Азійського департаменту міністерства закордонних справ Російської імперії Петра Миколайовича Стремоухова обіцяв якомога швидше перекласти тексти конвенції та додатків і відправити їх на судні, яке найближчим часом мало йти до Шанхаю [6, арк.1–4]. Конвенцією визначались нові торгові тарифи, японцям надавалось право вільно торгувати та купувати іноземні товари, відправляти за кордон. В одній із статей ухвалювалось те, що іноземні монети будуть обмінювані урядом на японські. Умова ця мала вступити в силу лише з 1 січня 1868 р. Є. К. Бюцов вважав, що конвенція може бути прийнята росіянами без усіляких змін.

20 серпня 1866 р. Є. К. Бюцов відправив П. М. Стремоухову копії з японського тексту конвенції і тарифу, а також друкований екземпляр

англійською, французькою, голландською мовами та російський переклад, зроблений з японського тексту, бо виявилось, що останній не повною мірою відповідає іноземним текстам. Є. К. Бюцов просив П. М. Стремоухова про надання інструкцій щодо відповіді японському уряду [7, арк.2].

З тексту конвенції видно, що Великобританія, Франція, Північно-Американські Сполучені Штати та Нідерланди діяли єдиним фронтом. Новий документ мав замінити конвенцію, укладену між цими чотирма державами та Японією у 1858 р. Уповноваженим Японії був міністр закордонних справ Мідзуно Ідзуміно-камі, Великобританії – надзвичайний посланник та повноважний міністр сер Г. Паркс, Франції – повноважний міністр Л. Ром, Північно-Американських Сполучених Штатів – повірений у справах А. Портман, Нідерландів – політичний агент та генеральний консул Д. Польсброк.

На весь імпорт та експорт встановлювалось мито у розмірі 5%. На момент відправки Є. К. Бюцовим звіту директору Азійського департаменту нові тарифи вже діяли у Канагава (з 1 липня 1866 р.), у Нагасакі та Хакодате (з 1 серпня того ж року) [7, арк.5].

Конвенцією відмінялась плата за різні документи, пов'язані із вивантаженням та навантаженням товарів на судно. У статті 4 містилось дивне формулювання, виною якому може бути неточний переклад. Мова йшла про те, що у Канагава з 1 липня 1866 р., у Нагасакі та Хакодате з 1 жовтня за ввезений вантаж з іноземних держав "у випадку прохання хазяїна" японською владою мито стягуватись не буде [7, арк.5].

Договір надавав японцям право вільно купувати вітрильні та парові судна для перевезення пасажирів чи вантажу. Що ж стосується військових суден, їхня купівля дозволялась лише за згодою уряду. Кожен японець, який купував іноземне судно, був зобов'язаний сплатити мито. За парове судно по 3 бу за тону, за вітрильне – 1 бу за тону. На прохання японської влади консул тієї держави, котра продала судно, мав доставити копію судового свідоцтва для підтвердження тоннажу корабля [7, арк.10].

Конвенція була укладена в Едо 25 червня 1866 р. (13 числа 5 місяця Кейо 2 року) і мала вступити в силу з 1 липня 1866 р. (19 числа 5 місяця Кейо 2 року).

Прохання МЗС Японії щодо перегляду митних тарифів було передане міністру фінансів Російської імперії. Проаналізувавши зміст конвенції, він відмітив відміну плати за митні документи та безмитний ввіз домашньої худоби, якірних та ланцюгових канатів, кам'яного вугілля, зерна та борошна як значну позитивну зміну у зовнішній політиці Японії. Всі ці товари раніше (за Російсько-японським трактатом 1858 р.) підлягали митному збору, і вищий розмір його становив 20%.

Про внутрішні справи в Японії російський консул не мав точних відомостей. Він писав, що про боротьбу між тайкуном та мікадо майже

нічого не можна сказати. Одні чутки, змінювались іншими зовсім протилежного характеру. Незадоволення народу, за інформацією Є. К. Бюцова, було викликано приниженнями та здирицтвом з боку тайкунських чиновників та надзвичайною дорожнечею рису.

Якщо обізнаність російського консула щодо боротьби за реставрацію імператорської влади в Японії була незадовільною, то про активність іноземних держав, які налагоджували торгівельні зв'язки з Країною Вранішнього Сонця, Є. К. Бюцов мав достатньо повну інформацію. З Йокогами йому писали про прибуття туди італійського фрегату "Magenta" з уповноваженим для укладення договору з Японією. Також незабаром мав бути підписаний японсько-бельгійський трактат. Англійські та французькі посланники відправились з Едо до Нагасакі, маючи намір вступити у переговори з удільними князями. Англійському посланнику приписували намір зайти до Кагосіма для зустрічі з князем Сацума.

Окрім написання офіційних звітів Є. К. Бюцову доводилось розв'язувати конфліктні ситуації, створювані окремими члена його консульства. 16/20 вересня 1866 р. у приватному листі до Ф. С. Керна консул писав про борги доктора І. Залеського, залишені ним у Хакодате. Є. К. Бюцов справедливо зазначав, що борг лікаря російського консульства перед одним з іноземців на прізвище Хауелл стосується честі І. Залеського, а також кидає тінь на самого консула. Від'їжджаючи з Хакодате, лікар не встиг домовитись з Хауеллом щодо суми свого боргу, він просив Є. К. Бюцова завершити цю справу за нього. Консулу не вдалось дійти згоди з кредитором, який бажав спілкуватись особисто з І. Залеським [6, арк.15]. Згідно листів консульського священика Миколи (Касаткіна), сума боргу лікаря становила 1500 доларів. Священнослужитель писав, що І. Залеський пиячив, пояснюючи це тим, що він не отримує ніяких нагород від начальства, тому і заліз у борги [8, с.304].

У звіті за 1866 р. консул Є. К. Бюцов подавав відомості про торгівлю не лише у Хакодате, а й у Йокогамі та Нагасакі, де на той час ще не існувало російських дипломатичних представництв. За свідченням Є. К. Бюцова, Хакодате займав останнє місце в ряду портів, відкритих іноземній торгівлі. Прямих зносин з Європою та Америкою він не мав, бо, по-перше, товари, що вивозились з нього (за винятком лише коконів шовковичних хробаків), мали збут лише у Китаї; по-друге, попит на іноземні товари у Хакодате був надзвичайно малим. Головними предметами вивозу стали морська капуста та різні молюски, які користувались попитом у Китаї. Причому ці товари вивозились як іноземцями, так і японцями до Осаки, бо цей порт служив центром внутрішньої торгівлі в Японії.

Є. К. Бюцов вказував на те, що морепродукти, привезені до Китаю з російських портів Посьет та Владивосток цінувались нижче, аніж привезені з Японії. Справа в тому, що в японських портах ці продукти

сортувались перед відправкою їх до Китаю, а у російських гаванях судна брали їх без розбору, у тому вигляді, в якому вони доставлялись тубільцями.

Згідно звіту консула, вивіз деревини з Хакодате у 1866 р. значно зменшився, бо ціни на ліс надзвичайно зросли у той самий час, як вони знизились у китайських портах, де склади були переповнені різного роду лісом з Північної Америки та країн, що знаходяться південніше Китаю.

У консульських звітах зустрічались і обережні критичні зауваження щодо дій російського керівництва. Зокрема Є. К. Бюцов писав про те, що у Хакодате англійською компанією був збудований чудовий лісопильний завод, котрий спочатку передбачалось розташувати в одному з портів російського Приморського краю. Не отримавши дозволу на вивіз лісу з російських гаваней, англійці перенесли свою діяльність до Японії [9, арк.4].

Консул відмічав також, що японські купці вважали вигідним купувати іноземні вироби у Йокогамі. Таким чином, місто Хакодате не виправдало надій, які покладались на нього під час відкриття іноземцям.

На противагу Хакодате обсяги торгівлі у Йокогамі збільшувались з кожним роком. Вивіз 1865 р. перевищив на 60% вивіз попереднього року. Зростання це переважно відносилось до товарів, що вивозились до Європи та Америки. Щодо ввізної торгівлі у Йокогамі, вона, за свідченням консула, зросла у 1865 р. порівняно з 1864 р. на 100%.

За свідченням Є. К. Бюцова, рис, котрий у перші роки допуску іноземців до Японії був настільки дешевим, що ніяке ввізне зерно не могло конкурувати з ним, став з кінця 1866 р. ввозитись до Японії внаслідок двох неврожайних років.

Щодо торгівлі у Нагасакі, консул відмічав, що вона в цьому порту у 1865 р. зменшилась порівняно з 1864 р.: ввізна – на 170 тис. доларів, вивізна – на 600 тис. доларів. Суттєву статтю торгівлі у Нагасакі складали іноземні парові та парусні судна, яких було продано у 1865 р. японському уряду та різним удільним князям на суму близько 700 тис. доларів. У звіті було зазначено, що більша частина суден, які продавались японцям, були старими і непридатними до воєнних дій. Тим не менш, князі продовжували купувати їх за неймовірно високою ціною.

Є. К. Бюцов наголошував, що в жодному з відкритих портів Японії на той час не було засновано російського торгового дому. Жодне з російських суден, що заходили до Йокогами та Хакодате, не прийшло з товарами з російських портів і не вивезло будь-яких японських виробів до Росії. З двох російських суден, які заходили у 1866 р. до Хакодате, одне заходило по дорозі з Сан-Франциско до Ніколаєвська з вантажем харчових припасів. Інше, яке слідувало до гирла Амуру з Кронштадту з казенним вантажем для морського відомства, змушено було зайти до Хакодате на зимівлю.

Аналізуючи стан торгівлі у відкритих портах Японії, російський консул відмічав, що зміни, зроблені в тарифах торговою конвенцією

1866 р., виявились згубними для іноземних купців. Останні скаржились на те, що мита на шовк та чай ґрунтуються на оцінках, які перевищують дійсну вартість цих товарів.

Серед позитивних моментів Є. К. Бюцов відмічав відкриття митних магазинів для зберігання товарів, неоплачених митом. Японський уряд доручив завідувати цими магазинами у Йокогамі двом іноземцям. Це служило ознакою довіри і давало надію на те, що уряд погодиться покластись на іноземців під час проведення необхідних реформ у японському митному управлінні [9, арк.7].

У той час, як англійські, пруські, французькі та американські купці поспішали отримати якомога більшу вигоду від нового торгового партнера – Японії, Російська імперія була в цьому відношенні абсолютно пасивною.

З Хакодате вивозились дошки, морська капуста, авабі та іріко (молюски, які користувались попитом у китайських портах), шовк, женьшень, оленячі роги та шкури, сірка тощо. Мірою маси, яку використовували російські консули у своїх звітах, був пікуль. За інформацією Є. К. Бюцова, він дорівнював 133 англійським фунтам, але у звітах, складених наступником Євгена Карловича, зазначено, що пікуль дорівнював 100 англійським фунтам.

11 грудня 1867 р. в Едо був підписаний новий російсько-японський договір. Згідно цієї угоди Росія отримувала в Японії права щодо консульського перебування на рівні з іншими європейськими державами. Російській торгівлі відкривались нові порти, і у кожному з них могли перебувати російські консули [10, с.432–436].

Судячи з листів, отримуваних Є. К. Бюцовим у Хакодате, він намагався впливати на кадрову політику Міністерства закордонних справ Російської імперії. 9/21 березня 1868 р. О. Е. Оларовський у листі з Пекіну звертався до хакодатського консула з проханням посприяти переведенню його до Японії [11, арк.165–166]. 20 червня цього ж року Є. К. Бюцов у листі до надзвичайного посланника та повноважного міністра у Китаї О. Є. Влангалі просив рекомендувати О. Е. Оларовського на посаду секретаря консульства у Хакодате. За словами Євгена Карловича, Олександр Епиктетович володів китайською мовою, тому легко міг оволодіти японською. Досвід, набутий О. Е. Оларовським на посаді консула у Тяньцзіні, мав сприяти більш легкому налагодженню контактів із японцями. Є. К. Бюцов писав, що хотів би бачити на посаді секретаря саме О. Е. Оларовського, а не Трахтенберга, якого командувало до Хакодате Міністерство закордонних справ, бо через пожежу у консульстві не вистачало приміщень, де можна було б розмістити одруженого Трахтенберга, а для неодруженого О. Е. Оларовського місце знайшли [6, арк.72–75].

Є. К. Бюцов також намагався впливати на діяльність священника консульської церкви отця Миколи. По-перше, він вважав, що на церкву йде занадто багато грошей, тому був обурений, коли священник просив

замовити книги для школи на суму 75 руб. [8, с.302]. По-друге, у листі до директора Азійського департаменту Є. К. Бюцов висловлював думку про те, що діяльність ієромонаха Миколи може викликати недовіру японської влади до російського уряду, який приймає під свою опіку справу розповсюдження вчення, забороненого в Японії законом [12, арк.80]. На відміну від графа Путятіна, який доводив, що служіння духовної особи при російських дипломатичних представництвах є необхідним для розповсюдження християнства в Японії, Є. К. Бюцов вважав, що чим більші зусилля будуть докладати місіонери, тим більшу протидію це викличе з боку японського уряду. Тим не менш ієромонах Микола продовжив наVERTати японців до християнства.

У 1868 р., коли була розв'язана громадянська війна в Японії між прибічниками сьогунату та імператора, Є. К. Бюцов продовжував вести переговори, намагаючись добитись відмови Японії від її претензій на південний Сахалін. У розмові з одним з японських губернаторів російський консул наголошував на тому, що громадянська війна полегшує захоплення важливих позицій на Сахаліні ворожими для Росії державами, і що Росія у цьому випадку буде змушена дати відсіч цим спробам і розташувати свої збройні сили на всьому острові. 29 листопада 1868 р. генерал-губернатор Східного Сибіру М. С. Корсаков наказав збільшити кількість військових на Сахаліні.

Прибічники сьогунату за допомогу з боку Росії через російське консульство у Хакодате запропонували визнати закріпленим за Росією не лише весь о. Сахалін, але й заселений айнами о. Едзо (Хоккайдо), за винятком володінь князя Мацумае, що займали вузьку прибережну полосу на півдні цього острова. Ця пропозиція через Є. К. Бюцова була передана царському уряду. Але російська влада вирішила не приймати такі умови, адже допомога сьогунату означала б виступ імператора Росії проти імператора Японії, що суттєво зашкодило б дипломатичним стосункам двох держав [13, с.200].

Є. К. Бюцову було наказано продовжувати підтримувати стосунки з урядом сьогунату до тих пір, поки він існував, а у випадку його підкорення мікадо – підтримувати стосунки добросусідства з новим урядом [14, с.152].

Під час перебування Є. К. Бюцова на посаді консула у Хакодате йому був підпорядкований нештатний консульський агент Росії у Нагасакі О. Ф. Філіппеус. У листі до новопризначеного агента Євген Карлович писав, що права та обов'язки консула у Японії є значно ширшими, порівняно з тими, які мають консули у європейських державах [15, арк.34].

У 1869 р. Є. К. Бюцов отримав нове призначення. Його перевели на посаду повіреного у справах у Китаї. Він писав, що йому шкода залишати Японію у такий час, коли створені сприятливі умови для вирішення сахалінської справи. Після від'їзду Є. К. Бюцова до Китаю його обов'язки тимчасово виконував Трахтенберг [6, арк.94].

У цей період своєї дипломатичної діяльності Євген Карлович продовжував займатись не лише китайськими, але й японськими справами. У 1869–1870 рр. він за дорученням уряду веде разом із військовим губернатором Примор'я О. Є. Кроуном переговори з японськими представниками щодо сахалінського питання. Після повернення у Петербург Є. К. Бюцова запросили на засідання Особливої ради (квітень 1871 р.), де була вироблена офіційна позиція Росії у Сахалінському питанні.

У 1871 р. уряд Росії прийняв рішення про заснування постійного дипломатичного представництва у Японії. Під час підбору кандидатури на посаду голови російської місії вибір пав на Є. К. Бюцова, який і був призначений повіреним у справах Росії в Японії і водночас, генеральним консулом у Йокогамі, ставши, таким чином, першим офіційним дипломатичним представником Росії в Японії [1, с.51]. Ділянка і власний будинок російського консульства з'явилися пізніше [4, с.10].

12 липня 1872 р. Є. К. Бюцов вручив свої вірчі грамоти імператору Муцухіто.

До обов'язків Є. К. Бюцова на посаді дипломатичного представника Росії в Японії входило володіння інформацією щодо політичних та економічних зв'язків Японії з іншими державами та відправка цих відомостей до Азійського департаменту. У листі від 25 травня 1873 р. він доповідав П. М. Стремоухову про укладення поштової конвенції між Японією та деякими державами Заходу [16, арк.1–3]. Раніше пересилка поштової кореспонденції між Японією та іншими державами здійснювалась на пароплавах англійських, французьких та американських пароплавних компаній. Англія та Франція заснували у головних портах Китаю та Японії свої поштові контори. Сполучені Штати поклали виконання поштових обов'язків на свої консульства. Зібрані ними поштові платежі поповнювали бюджети їхніх держав.

Відтепер японська влада заявила, що вона сама має змогу виконувати міжнародні поштові обов'язки. Японці прагнули укласти поштові конвенції з іншими державами і вимагали ліквідації іноземних поштових установ у своїй країні. Японський уряд здійснив вже перший крок до здійснення свого наміру. За його дорученням колишній чиновник поштового відомства Сполучених Штатів містер Брайан створив проект поштової конвенції. За словами управляючого Міністерством закордонних справ в Токіо, його уряд звернувся з цього питання спочатку до Сполучених Штатів, тому що ідея про поштову конвенцію була запропонована американським дипломатичним посланником. Якщо впровадження цієї конвенції виявилось би задовільним, японський уряд мав запропонувати укладення подібних угод іншим державам. Є. К. Бюцов повідомляв, що за наміром японців, посади у поштовому управлінні мали обійняти іноземці. Вашингтон підтримував цей проект, бо реалізація його стала б засобом посилити американський вплив у Японії, що викликало занепокоєння в урядів інших зацікавлених держав.

До листа Є. К. Бюцов додавав копію проекту поштової конвенції [16, арк.4]. 9 жовтня 1873 р. лист з додатком був переданий до Поштового департаменту Російської імперії. На жаль, невідомо, чи призвело отримання цієї інформації до практичних дій з боку російського уряду щодо спроб отримати фінансові вигоди від участі у перевезенні пошти та, проявивши свою небайдужість до даного проекту, зберегти баланс сил між Великими державами на Далекому Сході. Російська імперія виконувала, скоріше, роль стороннього спостерігача. Вже у 1876 р. міністр-резидент К. В. Струве писав з Токіо управляючому Азійським департаментом М. К. Гірсу, що введення в Японії поштового сполучення за європейським зразком здійснено дуже вдало.

Окрім виконання своїх безпосередніх обов'язків Є. К. Бюцов уважно вивчав історію, культуру, побут японського народу. За час своєї служби в Японії він склав словник назв японських установ, чиновників та областей. Ці записи були не лише тлумаченням слів, а й містили у собі історію їхнього виникнення та використання у мовленні. Наприклад, слово "тайкун" тлумачиться як "великий государ". Зазначається, що термін був введений вченим Хаясі Родзано у часи правління Іеясу Токугава (1603–1616), але ніколи не використовувався офіційно до прибуття американців у 1853 р., а з того часу – лише у зносинах з іноземцями. "Сьогун", згідно записів Є. К. Бюцова, означало "головнокомандувач". Так звертався до сьогуна мікадо, князі називали його Уесама, народ же називав його Кубоосама [17, арк.1].

Коли Є. К. Бюцов дізнався про прохання директора Московського музею щодо сприяння у справі поповнення колекцій цього музею, він відправив з Японії до Росії два тюка з японськими піками, ящик з латами та шоломами, що колись належали одному з удільних князів, три шаблі. Експонати були відправлені на корветі "Витязь" до Кронштадту. Командир корвету, капітан першого рангу Нахімов, зобов'язався доставити японську зброю з Кронштадту до Санкт-Петербургу у Морське міністерство. Витрати на подальшу відправку цінностей до Москви Є. К. Бюцов, якщо вірити чернетці його листа до директора Департаменту особового складу та господарських справ А. Ф. Гамбургера, пропонував взяти на себе (у випадку відмови музею оплатити їх) [18, арк.1].

У травні 1873 р. Олександр II підписав указ про призначення Є. К. Бюцова посланником у Китаї [1, с.51].

Однією з конфліктних ситуацій, яку перед від'їздом довелося розв'язувати Євгену Карловичу, стала пожежа у посту Корсаковський на Сахаліні. 9/21 листопада 1873 р. студент Генерального консульства в Японії Сльницький доповідав повіреному у справах Є. К. Бюцову про те, що в результаті свого відрядження він з'ясував обставини конфлікту між росіянами та японцями. Вночі з 10 на 11 квітня загорівся сарай, що належав японцям. Російські солдати підпалили дрова японців. Коли власники дров намагались загасити пожежу, солдати кидали у них

камінням та палками. Потім за наказом офіцера солдати стали ламати інший сарай. Також росіяни спалили брандспойти, принесені японцями. Дехто з японців був побитий. У звіті студент відмічав, що японський чиновник Міямото залишився задоволений проведеним представником консульства слідством та його результатом [19, арк.10].

За дорученням Є. К. Бюцова О. Е. Оларовський продав багато його речей на аукціоні та сплатив рахунки у магазинах. Інше майно дипломата було відправлено пароплавом у Шанхай. У листі до Є. К. Бюцова, в якому О. Е. Оларовський повідомляв про результати аукціону, він передавав також прохання знайомих Євгена Карловича вислати їм обіцяні фотокартки дипломата та його дружини Олени Василівни [10, арк.1–2].

Таким чином, за час перебування на службі в Японії Є. К. Бюцов обіймав посади консула у Хакодате, згодом консула у Йокогамі та за сумісництвом повіреного у справах Росії в Японії. Виконуючи вказівки Міністерства закордонних справ, він не дозволив втягнути Росію у громадянську війну в Японії та багато зробив для мирного вирішення сахалінського питання, яке завершилось укладенням у 1875 р. російсько-японського договору про обмін Курильських островів на Сахалін. У своїх звітах до Азійського департаменту Є. К. Бюцов писав про можливості, які існують у Японії для російської торгівлі, але ця інформація не була взята до уваги російськими купцями.

Про впливовість Є. К. Бюцова у російських дипломатичних колах свідчить ведення широкого листування (як офіційного, так і приватного), де він іноді дозволяв собі давати оцінку діяльності своїх колег чи навіть представників інших відомств, як це було у випадку з ієромонахом Миколою.

Сфера діяльності Є. К. Бюцова на дипломатичних посадах в Японії охоплювала питання політичних, економічних та культурних міждержавних відносин. Основним документом, яким він мав керуватись при виконанні своїх службових обов'язків, був Консульський устав. Але цей документ був написаний, орієнтуючись на європейські закони та традиції, і не охоплював всього кола діяльності у Японії. Незважаючи на це, Євген Карлович досить успішно справлявся з обов'язками консула та повіреного у справах Росії в Японії.

Література

1. **Куликов В. И.** Дипломат Е. К. Бюцов и дальневосточная политика России / В. И. Куликов // Человек – творец истории Российского государства. – СПб.: Нестор, 2008. – С.49–54.
2. **Елизарьев В. Н.** От "Временного соглашения об острове Сахалин" (1867 г.) к Санкт-Петербургскому договору (1875 г.) / В. Н. Елизарьев // Россия и АТР. – 2007. – №1. – С.107–116.
3. **Подалко П. Э.** Япония в судьбах Россиян: Очерки истории царской дипломатии и рос. диаспоры в Японии в конце XIX – начале XX века / П. Э. Подалко. – М.: Изд-во

ИВИ РАН, 2004. – 352 с. 4. **Ильшев П.** Становление консульской системы / П. Ильшев // Япония сегодня. – 2004. – №7. – С.10–12. 5. **Кузнецов С. И.** Русские на Хоккайдо / С. И. Кузнецов // Известия Иркутского государственного университета. Серия "История". – 2009. – №1. – С.157–177. 6. **Государственный архив Российской Федерации (ГАРФ)**, ф. 862. Бюцов Евгений Карлович, посол в Китае, Швеции, Греции и Японии. 1837 – 1904, оп. 1, д. 166, 96 л. 7. **Архив внешней политики Российской империи (АВПРИ)**, ф. 161, Санкт-Петербургский главный архив П-3. оп. 32, д. 2, 69 л. 8. **Письма Николая (Касаткина)** к бывшему русскому консулу в Японии И. А. Гошкевичу // Известия восточного института Дальневосточного государственного университета. – 2007. – №14. – С.304. 9. **АВПРИ**, ф. 161. Санкт-Петербургский главный архив П-3, оп.34, д. 1. 76 л. 10. **Изъ конвенції 11 декабря 1867 года** // Венюков М. Очерки Японії. – СПб., 1869. – С.432–436. 11. **ГАРФ**, ф. 862. Бюцов Евгений Карлович, посол в Китае, Швеции, Греции и Японии. 1837–1904, оп. 1, д. 163. Папка с письмами от разных лиц. 1863 – 1868, л. 165–166. 12. **ГАРФ**, ф. 862. Бюцов Евгений Карлович, посол в Китае, Швеции, Греции и Японии, оп.1, д.118. Письма Оларовского Александра Е. Бюцову Евгению Карловичу. 1 дек. 1873 – 27 марта 1878 г., 16 л. 13. **Черевко К. Е.** Зарождение русско-японских отношений. XVII–XIX века / К. Е. Черевко. – М. : Наука, 1999. – 256 с. 14. **Нарочницкий А. Л.** Колониальная политика капиталистических держав на Дальнем Востоке / А. Л. Нарочницкий. – М. : Ин-т истории АН СССР, 1956. – 899 с. 15. **АВПРИ**, ф. 268. Консульство в Нагасаки, оп. 559, д. 1. Российское императорское консульство в Нагасаки. Входящие бумаги за 1868 г., 44 л. 16. **АВПРИ**, ф. 150. Японский стол, оп. 493, д. 1345. По поводу заключения Японией конвенций с разными странами и о наших сношениях, 1873 – 1888, 4 л. 17. **ГАРФ**, ф. 862. Бюцов Евгений Карлович, посол в Китае, Швеции, Греции и Японии. 1837 – 1904, оп. 1, д. 182, л. 1. 18. **ГАРФ**, ф. 862. Бюцов Евгений Карлович, посол в Китае, Швеции, Греции и Японии. 1837 – 1904, оп. 1, д. 171, л. 1. 19. **АВПРИ**, ф. 150. Японский стол, оп. 493, д. 949. Донесения консула в Йокогаме, 414 л.

Кириченко О. Б. Є. К. Бюцов на службі у дипломатичних установах Російської імперії в Японії

У статті розкривається роль Є. К. Бюцова у налагодженні міждержавного співробітництва між Російською імперією та Японією. Аналізується його діяльність на посадах консула у Хакодате (1865–1869), повіреного у справах Росії в Японії та за сумісництвом – консула у Йокогамі (1871–1873). Автор доходить висновку, що попри фактичну непристосованість дипломатичної нормативної бази для роботи російських представників у країнах Сходу, Є. К. Бюцов досить успішно здійснював свої обов'язки.

Ключові слова: Є. К. Бюцов, консул, повірений у справах, Російська імперія, Японія.

Кириченко Е. Б. Е. К. Бюцов на службе в дипломатических учреждениях Российской империи в Японии

В статье раскрывается роль Е. К. Бюцова в развитии межгосударственного сотрудничества между Российской империей и Японией. Анализируется его деятельность на должности консула в Хакодате (1865–1869), поверенного в делах России в Японии и по совместительству – консула в Йокогаме (1871–1873). Автор приходит к заключению, что, несмотря на фактическую непригодность дипломатической нормативной базы для работы российских представителей в странах Востока, Е. К. Бюцов достаточно успешно справлялся со своими обязанностями.

Ключевые слова: Е. К. Бюцов, консул, поверенный в делах, Российская империя, Япония.

Kyrychenko O. B. Eugene Butzow's service at the diplomatic institutions of the Russian Empire in Japan

Eugene Butzow's role in the development of intergovernmental collaboration between Russian Empire and Japan is investigated in the article. His activity at the positions of the consul in Hakodate (1865–1869), Russian chargé d'affaires in Japan and at the same time consul in Yokohama (1871–1873) is analysed. The author comes to the conclusion that in spite of the inadaptability of Russian representatives' diplomatic normative basis for the work in Eastern countries, Butzow was successful in his service.

Keywords: E. Butzow, consul, chargé d'affaires, the Russian Empire, Japan.

Стаття надійшла до редакції 7.11.2011 р.
Прийнято до друку 24.01.2012 р.

УДК 94(470+571):329«1905/1907»

С. В. Ковальчук

**ФІНАСОВЕ СТАНОВИЩЕ ПАРТІЇ КОНСТИТУЦІЙНИХ
ДЕМОКРАТІВ В РОКИ ПЕРШОЇ РОСІЙСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ
(1905 – 1907 рр.)**

Сьогодні продовжується дослідження традиційних для російської історіографії аспектів історії лібералізму: земсько-ліберального руху кінця XIX – початку XX ст., діяльності ліберальних політичних партій (в тому числі й конституційних демократів); ролі лібералів у першій російській революції, їх діяльності у I та II Державних Думах й органах місцевого самоврядування, взаємовідношення із урядом, програмних установок тощо. З іншого боку, предметом досліджень стануть теми, яким радянська історіографія або приділяла мало уваги, або не приділяла її взагалі: світогляд парадигм лібералізму, його соціальна доктрина, політична концепція, філософські позиції окремих представників цього руху. Активно вивчаються політичні біографії лідерів ліберального табору й партій, особливості їхніх ідеологічних поглядів, продовжують досліджуватися різноманітні аспекти партійного будівництва початку XX ст.

Метою статті є дослідити фінансове становище провідної російської ліберальної партії – конституційних демократів під час перших політичних "змагань", а саме в період першої російської революції 1905–1907 рр.

Розгляд фінансового стану партії конституційних демократів став принципово новим сюжетом у дослідженнях радянських істориків початку 80-х рр. XX ст., хоча радянський дослідник 30-х рр. XX ст. Є. Д. Черменський став першим, хто ввів у науковий обіг архівні матеріали, пов'язані з діяльністю партії конституційних демократів під час першої російської революції. Він же й перший виділив фінансове становище партії у окрему складову в дослідженні історії партії кадетів. В історіографії другої половини 60-х – 70-х рр. XX ст. характерною рисою була відсутність розгляду питань внутрішньої організації партії конституційних демократів. Дослідники в першу чергу приділяли увагу її становому складу й програмі партії, що надавало матеріал для критики кадетів. Поставлена проблема важлива тим, що питання фінансування опозиційної діяльності іноді піддавалося міфологізації, як правило, негативній. Тому питання про фінансове становище партії, яка ледве зводила кінці з кінцями, зацікавили дослідників Й. Я. Авреха та В. В. Шелохаєва, Н. Г. Думову та ін. вже наприкінці 1980-х – 1990-х рр. [1].

У сучасній російській історіографії дослідники не приділяють цьому питанню достатньо уваги – в основному показана специфіка формування багатопартійності в Росії: партії виникли в країні пізніше, ніж у Європі; послідовність виникнення була обумовлена особливостями розвитку імперії; кожний партійно-політичний напрям мав внутрішню диференціацію; чітко

виражений соціально-становий склад, більше уваги приділяється започаткуванню парламентаризму в Російській імперії [2].

У вітчизняній історіографії 90-х рр. ХХ ст. – початку ХХІ ст. увага дослідників приділялася також діяльності кадетських відділів партії під час першої російської революції, але автори у своїх працях не торкалися зазначених вище аспектів проблеми [3].

Фінансове становище партії в зазначений період розкривають партійні документи (І статут, затверджений 18 жовтня 1905 р. та ІІ статут, затверджений 11 січня 1906 р.) й накази ЦК, що зберігаються у фондах Державного Архіву Російської Федерації (ДАРФ).

Справа в тім, що в І статуті [4] був відсутній параграф, який стосувався членських внесків й в якому розкривалася суть та джерела поповнення партійної каси загалом. 4 березня 1906 р. вийшов наказ під назвою "Закон о союзах и обществах", яким передбачалася легалізація діяльності всіх політичних товариств, союзів й партій за вказаними у наказі правилами. Партія мала подати оновлений статут №ІІ із внесеними змінами до 15 квітня 1906 р. [5, с.164].

Відповідно до 5-го параграфу ІІ статуту, був остаточно встановлений розмір членського внеску – 60 копійок один раз на рік. [6, с.13–14] Ще на ІІ з'їзді партії постановили, що фінансовий рік буде з 1 лютого по 1 лютого наступного року [7, арк.1].

Дружина одного з відомих керівників партії, О. О. Кізоветтера згадувала: "Я була в Політехнічному музеї на доповіді присяжного повіреного Маклакова ... Чую позаду цікаву розмову. Говорять троє. Один говорить: Хочу записатися завтра в Союз 17-го Жовтня, але не знаю – беруть там гроші? Ні, там даром: вони багаті – говорить [його] товариш. От якщо сюди прийдеш, до конституціоналістів-демократів, отут візьмуть із тебе... Багато? Ну, там копійок 50..." [8, с.359].

Яскравим прикладом слабкого фінансування партії є звіт "Денежный отчет ЦК партии народной свободы с 18 октября 1905 – по 2 мая 1906 гг.", сума внесених грошей від 50 до 500 руб, комітетів, що внесли гроші, всього 25 (зібрали 5 311 руб.), окремо проводиться 5-ти копійочний збір (зібрали 80 руб.). Крім того, партія намагалася заробляти з продажу партійної преси та агітаційної літератури (заробили 19 272 руб.), зрозуміло, що надходження вище вказаних сум не було одночасним, тому партія залатувала фінансові діри приватними пожертвуваннями [9, арк.2–6]. Особисті пожертвування вносили М. М. Львова, брати Павло й Петро кн. Долгорукі, кн. Д. І. Шаховський, Г. Александров, О. Р. Ледницький, Н. Ф. Єзуч, В. О. Морозова (276 155 руб.) [9, арк.7]. Ще в листопаді 1905 р., в одному з циркулярів ЦК партії було встановлено, що кожний відділ партії має вносити 200 руб. щомісячно [9, арк.8].

Але вже після ІV з'їзду ситуація різко змінилася: п'яти копійочний збір відмінили, ЦК встановив, щоб усі комітети збирали членський внесок на рік з усіх членів комітету по 1 руб. 20 коп. [10, арк.1]. Також на з'їзді постановили, що кожний комітет сам встановлює систему, через яку створить власну

скарбницю й організує збирання грошей, сам може дозволити деяким особам не вносити гроші, але комітет зобов'язаний у встановлений термін вносити гроші в ЦК [10, арк.1].

Це привело до того, що одні комітети могли розгорнути широку й гнучку агітацію серед населення із проведенням відкритих зборів, а інші, навпаки, перебивалися виданням дешевих агітаційних брошур й листів до населення. Яскравими прикладами може слугувати наступна інформація: московський відділ партії кадетів витратив на агітаційну роботу 700 тис. руб. [11, с.42], а з доповіді голови одеського комітету партії кадетів до ЦК Є. М. Щепкіна ми дізнаємося, що "бракує фінансових коштів для ведення агітаційної роботи" [12, арк.19]. В такому положенні знаходилася більшість комітетів партії. Радянський дослідник С. Леонов у своїй статті відмічав: "російська буржуазія ставилася до кадетів й частково октябристів ... с деякою сторожкістю ...", це говорить про те, що кадети були майже позбавлені підтримки торгівельно-фінансових кіл країни [13]. Тому 18–20 серпня 1907 р. ЦК та місцеві відділення вирішили скасувати членський внесок взагалі [14, с.19].

Не дивлячись на такий стан справ, кадети все-таки змогли заявити про себе перед виборами до I Думи. [15, с.82–84].

Отже, ЦК партії зіштовхнувся з проблемою у сфері організації фінансування й членських внесків. Хоча сума внесків визначалася, виходячи із розрахунку, що в ряди кадетів увійдуть робітники й селяни, але ці прогнози партійного керівництва не здійснилися, внески все-таки залишалися вкрай малі й нерегулярні. Такий стан справ мав місце у всіх місцевих парторганізаціях. Звичайно, фінансування партій на сучасних етапах пішло дуже далеко вперед, напевно ніхто зараз не створив би партію за свій рахунок і вносив би туди ще свої гроші. Здається, це повчальний досвід. Доречно додати, що партія кадетів все своє існування була боржником багатьох організацій, які її фінансували.

Необхідно відмітити, що перші спроби дослідження фінансового становища партії розпочалися ще у радянський період. Але всі вони відносяться у своїй більшості до періоду діяльності партії під час I світової війни й Лютневої революції. Статей або комплексних праць з фінансового положення дореволюційних російських партій в зазначений нами період немає. Сама ж партія знаходилася у скрутному фінансовому становищі – продаж партійної літератури, брошур, опублікування статей не приносили вагомого доходу кадетам. Партія існувала, в основному, на пожертви окремих осіб, що входили до неї, або були членами ЦК, це були переважно промисловці й поміщики-землевласники.

Література

1. **Черменский Е. Д.** Буржуазия и царизм в первой русской революции // Е. Д. Черменский. – М.: Мысль, 1970. – 448 с.; Аврех А. Я. Русский буржуазный либерализм: особенности исторического развития / А. Я. Аврех // Вопросы истории. – 1989. – № 2. – С.17–31; Шелохаев В. В.

Идеология и политическая организация российской либеральной буржуазии 1907–1914 гг. / В. В. Шелохаев. – М.: Наука, 1991. – 230 с.; Думова Н. Г. Кадетская партия в период Первой мировой войны и Февральской революции / Н. Г. Думова. – М.: Наука, 1988. – 246 с. 2. **Демин В. А.** Государственная Дума России (1906–1917): механизм функционирования / В. А. Демин. – М.: Казань, 1996. – 216 с.; Козбаненко В. А. Партийные фракции в 1 и 2 Государственных Думах России, 1906–1907 гг. / В. А. Козбаненко. – М.: РОССПЭН, 1996. – 238 с.; История национальных политических партий России // Материалы международной конференции 21–25 мая 1996 г. – М.: РОССПЭН. – 405 с.; Законотворческая деятельность думских фракций 1906–1917 гг. Документы и материалы / Д. В. Аронов, В. В. Шелохаев. – М.: РОССПЭН, 2006. – 566 с.; Кириянов И. К. Парламент самодержавной России / И. К. Кириянов, М. Н. Лукьянов. – Пермь: Издательство Премского Университета. – 1995. – 251 с. 3. **Білоус А. О.** Діяльність конституційно-демократичної партії в Україні під час першої російської революції: 1905–1907 рр. автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: 07.00.02 / А. О. Білоус. – Київ, 1993. – 32 с.; Старинець О. Г. Виникнення організації конституційно-демократичної партії (партії народної свободи) в Україні (жовтень 1905 – лютий 1906 рр.) / О. Г. Старинець // Український історичний журнал. – 1995. – №6. – С.37–48; Якупов Н. М. В. І. Ленін про партію кадетів / Н. М. Якупов // Наукові праці з питань політичної історії. – 1991. – Вип. 169. – С.81–88; Щербін Л. В. Конституційно-демократична партія Росії та українське питання (1905–1918 рр.). – автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: 07.00.02 / Л. В. Щербін. – Чернівці, 2007. – 19 с.; Лосев І. Російська інтелігенція й українське питання на початку ХХ ст. / І. Лосев // Сучасність. – 1991. – №11. – С.120–126. 4. **Конституционно-демократическая партия.** Съезд 12–18 октября 1905 г. – СПб., 1905. – 23 с. 5. **Протоколы III** общеимперского съезда партии Народной свободы. – СПб.: Общественная польза, 1906. – 176 с. 6. **Конституционно-демократическая партия** (партия Народной Свободы) // Постановления 3-го съезда 21–25 апреля 1906 г. и Устав партии. – СПб, 1906. – 20 с. 7. **Государственный архив** Российской Федерации (ГАРФ), ф.523, оп.2, д.72 (1906), л.10. 8. **Кизеветтер Е. Я.** Революция 1905–1907 гг. глазами кадетов: (Из дневников) / Подгот. текста, примеч. [и вступ. ст.] М. Г. Вандалковской, А. Н. Шаханова // Российский Архив: История Отечества в свидетельствах и документах XVIII–XX вв.: Альманах. – М.: Студия ТРИТЭ: Рос. Архив, 1994. – С.338–425. 9. **ГАРФ**, ф.523, оп.3, д.19, л.10. 10. **ГАРФ**, ф.523, оп.2, д.72. (1906), л.1. 11. **Селунская Н. Б.** Становление российского парламентаризма начала XX века // Н. Б. Селунская, Л. И. Бородин, Ю. Г. Григорьева, А. Н. Петров. – М., 1996. – 283 с. 12. **ГАРФ**, ф.523, оп.1, д.41, л.29. 13. **Леонов С.** Партийная система России (конец XIX в. – 1917 год) / С. Леонов // Вопросы истории. – 1999. – №11–12. – С.29–48. 14. **Черменский Е. Д.** Буржуазия и царизм в первой русской революции / Е. Д. Черменский. – М.: Мысль, 1970. – 448 с. 15. **Шелохаев В. В.** Идеология и политическая организация российской

либеральной буржуазии 1907–1914 гг. / В. В. Шелохаев. – М. : Наука, 1991. – 230 с.

Ковальчук С. В. Фінансове становище партії конституційних демократів в роки першої російської революції (1905 – 1907 рр.)

У статті нами було розглянуто фінансове становище партії конституційних демократів під час її діяльності у період першої російської революції (1905–1907 рр.). Визначено засоби поповнення партійної каси й причини скрутного фінансового стану. Автор підкреслює, що партія конституційних демократів існувала, в основному, на пожертви окремих осіб, що входили до неї – переважно промисловців та поміщиків-землевласників. Встановлено, що скрутне фінансове становище партії пояснювалося тим, що продаж партійної літератури, брошур, опублікування статей не приносили вагомого доходу кадетам.

Ключові слова: партія, кадети, фінансовий стан, революція.

Ковальчук С. В. Финансовое положение партии конституционных демократов в годы первой российской революции (1905 – 1907 гг.)

В статье нами было рассмотрено финансовое положение партии конституционных демократов во время ее деятельности в период первой российской революции (1905–1907 гг.). Определены способы пополнения партийной кассы и причины тяжелого финансового положения. Автор подчеркивает, что партия конституционных демократов существовала, в основном, за счет пожертвований отдельных лиц, входивших в ее состав – преимущественно промышленников и помещиков-землевладельцев. Установлено, что тяжелое финансовое положение партии пояснялось тем, что продажа партийной литературы, брошюр, публикация статей не приносили существенного дохода кадетам.

Ключевые слова: партия, кадеты, финансовое положение, революция.

Kovalchuk S. V. The financial conditions of Party of Constitutional Democrats in period of the First Russian revolution (1905 – 1907)

In the article, we examined the financial conditions of Party of Constitutional Democrats during its activity in period of the First Russian revolution (1905–1907). In addition, ways of depositing of funds and reasons of hard financial position were determined. The author stresses that the Party of Constitutional Democrats was supported by the donations of private persons – members of this Party. There were mainly manufacturers and landowners. It is ascertained that hard financial position can be explained by nonprofitable selling of party's literature, brochures, and publications of articles.

Keywords: Party, Cadets, financial conditions, revolution.

Стаття надійшла до редакції 7.12.2011 р.

Прийнято до друку 24.01.2012 р.

УДК 94(73:420) «1856/1857»

О. В. Набока

**МІСІЯ П. ПАРКЕРА В КИТАЙ (1856 – 1857) ТА АМЕРИКАНСЬКО–
БРИТАНСЬКІ ПРОТИРІЧЧЯ ВІДНОСНО ТАЙВАНЮ**

Більш ніж шістдесят років минуло з того часу, коли питання про політичний статус Тайваню (Формози) опинилося в центрі уваги світового співтовариства. Всі спроби вирішити означену проблему за допомогою зброї не тільки не завершилися успіхом, але і сприяли подальшому загостренню конфлікту.

Для того, щоб зрозуміти сутність існуючих на сьогодні проблем, треба пам'ятати, що коріння напруженості в тайванській протоці сягають у далеке минуле. Контроль над Тайванем, який є географічним центром Східної Азії, надавав можливість розповсюджувати військово-політичний та економічний вплив у регіоні. Саме тому острів неодноразово ставав об'єктом експансії з боку Голландії, Іспанії, Пруссії, Великобританії та Франції. Проте найбільш послідовно в цьому питанні діяли США. З'ясування цілей та мотивів, які спонукали правлячі кола цієї держави до захоплення острова у другій половині XIX ст., допоможе зрозуміти сутність і сучасної проблеми Тайваню.

Вранці 24 січня 1856 р. з американського пасажирського корабля "Вандалія", що прибув до китайського міста Макао, зійшов поважний джентльмен. На той час йому виповнилося 52 роки, і його волосся та великі бакенбарди були вкриті сивиною. Його звали Пітер Паркер (1804–1888). Треба зазначити, що це був далеко не перший його візит до Китаю. Він народився в штаті Массачусетс в родині фермерів. В 1831 р. він закінчив Єльський університет та став дипломованим медиком. Через три роки, в 1834 р., він був направлений до Китаю в якості медичного місіонера Ради спеціальних уповноважених для іноземних місій.

Через рік Паркер заснував першу в Цинській імперії офтальмологічну клініку, в якій лікували як західних дипломатів та комерсантів, так і китайців, що наважувалися приходити сюди. Він був одним з перших докторів, хто використовував наркоз під час операцій. Дуже скоро доктор став досить авторитетною та поважною людиною не тільки в межах іноземного селтлмента, але і в дипломатичних колах США. Разом з виконанням своїх обов'язків, він цікавився культурою та історією Китаю, а також вивчив китайську мову, тому заслужив славу головного експерта у китайських справах, і американські дипломати активно користувалися його послугами. Так, в 1844 р. Паркер був запрошений на посаду перекладача Калеба Кушинга (1800–1879), який добився від маньчжурського уряду "відкриття" Китаю для американської торгівлі. Через рік доктора було призначено секретарем американської дипломатичної місії в Цинській імперії [3, с.279].

В травні 1855 р. він повернувся до США для лікування, але вже через кілька місяців був змушений знову від'їхати до Китаю. Це було пов'язано з

рядом обставин, насамперед з тим, що на початку 50-х рр. XIX ст. відносини між західними державами та маньчжурською династією знову значно погіршилися. В 1850 р. в Пекіні помер старий імператор Дао Гуан (Сюанцзун) (1782–1850), якому судилося пережити принизливість поразки у першій "опіумній" війні (1840–1842). Його син, новий імператор Сян-Фен (Ічжу) (1831–1861) вирішив добитися реваншу, наблизивши до себе радників, що були прибічниками повернення до старих традицій.

В "відкритих" для іноземців портах почався масовий антизахідний рух, ініційований пекінським керівництвом. Проти західних комерсантів, дипломатів та місіонерів були налаштовані і тайпіни, які у 1850 р. підняли повстання проти Цинської династії.

Переслідування християн, порушення китайцями деяких статей торговельних угод та внутрішні смути були використані західними державами для втручання у внутрішні справи Китаю. Були значно посилені їх ескадри в китайських морях [1, с.184]. До того ж, одна із статей англо-китайського Нанкінського договору 1842 р. передбачала можливість перегляду угоди через 10 років, і Великобританія стала першою з західних держав, яка намагалася добитися збільшення власних привілеїв на китайській території. Услід за нею у боротьбу за розширення присутності в Цинській імперії вступили Франція, Росія та США. І саме Паркера 16 серпня 1855 р. було призначено спеціальним уповноваженим США в Китаї. Це був перший американський дипломат, який знав китайську мову [3, с.279].

В супроводжувальному листі до китайського імператора американський президент Франклін Пірс (1853–1857) писав: "мій великий та добрий друг, я обрав Пітера Паркера, одного з найвидатніших наших громадян, в якості спеціального уповноваженого Сполучених Штатів Америки. Він має повне уявлення про інтереси наших двох країн та про значення добрих відносин між нами. Знаючи його відданість та чесність, я впевнений, що він зробить все, щоб наші відносини і надалі поглиблювалися в інтересах двох держав" [6, с.303].

Разом з тим, Паркер отримав інструкції та завдання, реалізація яких могла б тільки зашкодити "інтересам" "великого та доброго друга" президента. Насамперед, американський уповноважений мав добитися перегляду укладеного в 1844 р. договору між США та Китаєм (постійне перебування американського консула в Пекіні, безмежне розширення торгівлі, ліквідація обмежень для пересування американців). Крім того, Паркер мав досягнути покращення відносин з Великобританією та Францією. І, нарешті, його третім завданням було добитися від китайців права на встановлення американської влади на Тайвані (Формозі) [3, с.280].

Треба зазначити, що можливість захоплення острова почала розглядатися американськими правлячими колами одразу після укладення американсько-китайської угоди 1844 р. Незважаючи на те, що згідно з цим договором Вашингтон отримував такі ж самі права в Китаї, як і Лондон, англійці випереджали своїх конкурентів за ступенем присутності в Цинській імперії. Це було пов'язано з тим, що Великобританія отримала в управління

Гонконг. В свою чергу, американці намагалися наздогнати її, захопивши Тайвань.

До того ж, розвиток комерційного пароплавного сполучення в Тихому океані в 40–50-х рр. XIX ст. змушував американців шукати альтернативних джерел забезпечення вугіллям в цьому регіоні. Розглядалися три можливі варіанти вугільних поставок – з Японії, з материкового Китаю та з Формози. При цьому саме Тайвань розглядався в якості найоптимальнішого варіанту. Ще у 1847 р. американські та британські чиновники дослідили можливість видобутку вугілля на острові. Деякі зразки було відправлено для аналізу в Морське міністерство США. Але тоді американців знову випередили англійці. В тому ж році британська пароплавна компанія "Пенінсула Анд Орієнтал", не повідомляючи пекінський уряд, уклала з мешканцями Тайваню угоду про закупівлю 7 тис. т. вугілля на рік за ціною 7 доларів за тону [3, с.284]. Всього за цим контрактом було отримано біля 300 тис. т. вугілля.

Успіхи конкурентів тільки розпалювали апетити американців. В кінці 40-х – першій пол. 50-х рр. XIX ст. вони раз за разом намагалися закріпитися на острові та проникнути в його вугільну галузь. В червні 1849 р. до тайванських берегів прибув американський бриг "Долфін". Метою експедиції було дослідження копалень Цзілунгу (Кілуангу) – міста, розташованого на північно-східному узбережжі Формози. Проте китайські чиновники не дозволили провести розвідку, і керівник екіпажу капітан Огден був змушений задовольнитися лише деякими зразками вугілля для аналізу [3, с.284].

Ярим прибічником встановлення американського протекторату над Тайванем виступив відомий військово-морський діяч, комодор М. К. Перрі (1794–1858), якому в 1854 р. вдалося "відкрити" Японію для іноземної торгівлі. Під час своєї експедиції до берегів "Країни вранішнього сонця", не маючи можливості досліджувати кожен острів, що зустрічався на його шляху, комодор наказав своєму помічникові Д. Еботу дослідити Тайвань. Два кораблі – "Македонія" і "Саплай" – відокремилися від ескадри і влітку 1854 р. прибули на острів. Поблизу Цзілунгу була висаджена група американських дослідників, які провели глибоку географічну розвідку, а також виявили значні поклади вугілля [2, с.122].

Результати досліджень були відображені в записці Перрі, яку він направив американському уряду в 1855 р. У ній містилася масштабна програма американської експансії в Східній Азії. Зокрема, передбачалося захопити острови Рюкю, розповсюдити свій вплив на значну частину Китаю і Індонезії. Крім того, Перрі пропонував заснувати американську колонію на острові Тайвань і зробити її "суперником Гонконгу і Сінгапуру". Командор Перрі вважав, що тільки у разі реалізації даного плану можна успішно протистояти політичному і комерційному впливу Великобританії.

Першими, хто намагався втілити в життя плани американського проникнення до Китаю, були комерсанти Вільям Робіне та його компаньйон Геденон Ней. Слід також зазначити, що останній знаходився в давніх дружніх відносинах з Паркером і, відповідно, мав можливість впливати на погляди майбутнього уповноваженого посла щодо цілей політики США в Китаї.

Наприкінці 40-х рр. XIX ст. фірма Нея в Кантоні збанкрутувала, і він шукав можливостей для відновлення свого статусу успішного бізнесмена. Саме в цей час він звернув увагу на Тайвань, у берегів якого, за його словами, загинув його брат Томас. Дійсно, в 1847 р. американське торгове судно "Келлі" зазнало аварії біля берегів Формози. Екіпаж, в складі якого був і брат комерсанта, був змушений висадитися на берег, де і потрапив в полон до дикунів. Подальша доля американських матросів була невідома. Саме їх порятунок був офіційною метою експедиції "Долфіна" [3, с.285].

Завершення подорожі комендатора Пері, в ході якої були розвідані поклади вугілля поблизу Цзілунгу, застало Нея, разом із своїм компаньйоном, американцем перуанського походження Робіне, активізувати зусилля щодо Тайваню. Вони розраховували не тільки здобути особливі права у здобичі вугілля, але і отримати монополію на торгівлю камфорою. Взаємін вони пропонували тайванській владі захист від піратів.

В травні 1855 р. Робіне найняв корабель "Луїзіана" для виявлення можливостей комерційної діяльності на південно-західному узбережжі Тайваню (місто Такоу – Гаосінг). Пізніше він направив туди судно "Сант'яго". Обидві торгові експедиції були успішними. Після цього в Такоу було відкрито офіційне представництво фірми Робіне.

В липні 1855 р. Нея, що приєднався до свого партнера, направив в Такоу судно "Саєнтс" і саме в ході цієї експедиції американцям вдалося заключити з тайванською владою перший офіційний договір. 27 липня 1855 р. між місцевим таогаєм та представником Нея було підписано угоду про встановлення торговельних відносин з Формозою. Згідно з нею, таогай надавав власникам корабля "Саєнтс" торговельні привілеї на наступних умовах: 1) власники судна "Саєнтс" зобов'язуються надавати допомогу у боротьбі проти піратів. Вони зобов'язані за першою вимогою китайської влади забезпечувати все необхідне для переслідування морських розбійників; 2) американці зобов'язуються виплачувати спеціальний податок в 50 доларів з кожної щогли судна, яке буде вести торговельну діяльність на острові; 3) Таогай надавав американцям право на комерційну діяльність на Формозі, в тому числі, і монополію на торгівлю камфорою; 4) американцям дозволялося побудувати на острові факторію та склади для зберігання закуплених товарів; 5) у випадку неврожаю рису, коли китайська влада встановлювала заборону на його вивіз, американці мали виконувати ці укази [7, с.995].

Висвітлюючи обставини американського проникнення до Тайваню в цей період, необхідно також зазначити, що згадана вище угода була укладена не тільки в обхід Пекіну, але і порушувала умови договору США з Китаєм від 1844 р., оскільки тайванські порти залишалися "закритими" для іноземної торгівлі.

Тим не менш, комерсанти не звертали увагу на незаконність своїх дій і, користуючись привілеями, закріплювали свої успіхи. За період з 1855 по 1856 рр. торговельний оборот фірми Нея і Робіне склав 1654 тис. доларів [7, с.995]. Крім того, комерсанти за допомогою озброєних матросів свого торгового флоту встановили контроль над портом Такао і протягом року

контролювали прилеглу до міста територію. Обурені свавіллям прибульців, місцеві жителі відмовилися торгувати з американцями. Ця подія заставила Нея та Робіне звернутися до Паркера з планом захоплення Тайваню. По суті, після свого прибуття до Китаю, уповноважений представник американського уряду став головним виразником їх інтересів.

12 грудня 1856 р. Паркер направив державному секретарю США Вільяму Марсі (1786–1857) пропозиції, щодо необхідності встановлення протекторату над Формозою. В цьому документі він зазначав: "Представники Англії, Франції і Америки ... погодилися з тим, що французький прапор має бути встановлений в Корей, англійський в Чусані, американський на Формозі" [8, с.241]. В листі він також наполягав, щоб це питання було серйозно розглянуто президентом.

Проте Вашингтон не поспішав з відповіддю. Вірогідно, це було пов'язано з тим, що там вважали, що Паркер, який впевнено писав щодо згоди Великобританії на захоплення США Тайваню, видавав бажане за дійсне. Марсі, який більше за свого підлеглого розумів сутність англо-американських відносин на Далекому Сході, намагався спочатку дізнатися реакцію Лондону на ініціативи американців.

Очікуючи відповідь з Вашингтону, Паркер не сидів склавши руки. Навпаки, в умовах загострення відносин з Китаєм, він намагався якомога скоріше забезпечити військово-морську присутність США біля берегів Тайваню. Він звернувся по допомогу до командувача американським військовим флотом в китайських морях коמודора Джеймса Армстронга (1794–1868), з яким, починаючи з листопада 1856 р. провів кілька конфіденційних бесід. Але на початку нового року Паркер вирішив прискорити вирішення проблеми, вірогідно, побоюючись того, що острів окупує англійці. Слід зазначити, що для цих міркувань у нього були певні причини. Аналіз американської преси того періоду засвідчує, що американське суспільство знало про таку можливість. Так, в квітні 1857 р. видання "Мемфіс дейлі" повідомляло: "інформація, отримана з останнім пароплавом з Європи, дозволяє стверджувати, що британський уряд має наміри захопити острів Тайвань у берегів Китаю" [4, с.2].

Відчуваючи загрозу з боку англійців, 22 лютого 1857 р. спеціальний уповноважений надіслав Армстронгу листа, в якому зазначав: "в мене є безспірні докази того, що це дуже цінний острів (Тайвань – *О. Н.*), багатий на мінеральні та сільсько-господарчі ресурси, викликає серйозну зацікавленість у інших держав... Тому я не без причини боюся, що в разі, якщо Сполучені Штати швидко не вживатимуть необхідних заходів по окупації острова, то така можливість буде втрачена" [7, с.1204].

Обидва американці мали спільні погляди на проблему Формози, вважаючи, що необхідно направити військові кораблі до берегів острова, навіть не чекаючи санкції Вашингтону. Приводом для цієї акції, яку без сумніву можна назвати початком військових дій проти Китаю, став порятунок американських матросів, що внаслідок корабельної аварії потрапили в полон до місцевих аборигенів. В свою чергу, неспроможність

китайської влади визволити їх забезпечувала легітимність американського втручання.

В якості радника, що мав забезпечувати необхідну інформацію відносно головних цілей американського військового флоту на Формозі, був запрошений Ней. Той намагався направити американські зусилля на південно-східне узбережжя острова, де він мав комерційні інтереси і де, за його думкою, загинув брат. 10 лютого 1857 р. він написав листа Паркеру, в якому рекомендував висадитися в саме в цьому регіоні. По-перше, це було найбільш ефективним з точки зору запобігання розправ над моряками, що зазнали корабельної аварії. По-друге, "ці землі заселені кровожерливими та жорстокими дикунами, і їх покарання є боргом перед цивілізацією та людством". По-третє, як відзначив Ней: "Я би був задоволений, якщо б ми зайняли ту частину острова, що було б зроблено в інтересах людства та торгівлі, а також принесло б вигоду також і Китаю". Підсумовуючи викладені в листі аспекти, він зазначив: "східний берег Формози ... , через який проходить прямий торговельний маршрут, що поєднує Китай, Каліфорнію і Японію, а також Шанхай та Кантон, має бути захищений Сполученими Штатами, і я залюбки надаю допомогу цій колонізації, якщо отримаю гарантії того, що мої права будуть захищені" [7, с.1203].

У відповіді Нею Паркер повідомив, що його дуже зацікавили ідеї комерсанта відносно необхідності окупації Формози з точки зору інтересів людства, торгівлі та навігації. Він запевнив свого друга, що "ця проблема отримає необхідну увагу з боку цивільних та військово-морських чиновників Сполучених Штатів в Китаї та з боку уряду в Вашингтоні; і всі необхідні законні заходи будуть ужиті". Паркер і надалі просив Нею надавати всю інформацію "відносно Формози та суміжних островів, їх жителів, продукції, мінерального та сільсько-господарчого виробництва" [7, с.1204].

Врешті-решт, на початку 1857 р. до узбережжя Тайваню були направлені кораблі військово-морського флоту США. За допомогою зброї вони допомагали Нею вести торговельну діяльність.

Проте активність Паркера не залишилася непоміченою з боку англійських представників в Китаї. Поява американських військових кораблів біля Формози викликала різку негативну реакцію британської адміністрації в Гонконзі. Губернатор британської колонії Джон Боурінг (1792–1872) направив протест Паркеру, а до Такао в березні 1857 р. увійшли кораблі британського військово-морського флоту.

Командувач англійською ескадрою контр-адмірал Майкл Сеймур (1802–1887) особисто зустрівся з Робіне та зажадав від комерсанта пояснень. 20 березня о 15 годині він прийшов до американського бізнесмена у супроводі своїх помічників – капітана Холла та лейтенанта Ферулера. Перш за все, його цікавила інформація про порти, ресурси та виробництво на Формозі. Але Робіне заявив, що не в змозі відповісти на всі питання англійця, оскільки його діяльність обмежена лише районом Такао. Він розповів Сеймуру лише ті факти, які і так були відомі адміралу, згадавши про те, що на острові виробляються цукор, рис та ще деякі продукти. Тоді британець

заявив, що Тайвань "не може знаходитися під владою таких людей, які не в змозі керувати навіть канібалами в східній частині". Після цього він запитав Робіне, чи не заперечує він проти того, щоб в факторії оселився британський чиновник, який буде збирати інформацію щодо Формози для флоту Її Величності. Американець ухилився від відповіді, пообіцявши обговорити це питання з Паркером [7, с.1248]. В той же день він написав листа спеціальному уповноваженому, який був дуже стурбований інцидентом, що стався.

21 березня він надіслав Боурінгу листа, в якому звинуватив англійців у втручанні у внутрішні справи Тайваню і заявив про американські претензії на острів. Він писав: "спираючись на цілком надійне джерело, я стверджую, що чиновники уряду Її Британської Величності проявляють серйозну зацікавленість до острову Формоза, незважаючи на заяви Вашої милості відносно того, що британський уряд не має намірів добиватися виключних прав та привілеїв в Китаї... Від імені уряду Сполучених Штатів я виступаю проти порушення цієї політики, яке проявляється в намаганнях заволодіти островом Формова, або окремою його частиною" [7, с.1249]. Натомість, він заявив, що США мають всі права на Тайвань, оскільки вже біля одного року "тут піднято американський прапор", а американські громадяни діють згідно угоди с місцевою владою [7, с.1249].

Рішучість примусила англійців відступитись. 24 березня Паркер отримав листав від Боурінга, в якому той висловив подив з приводу заяви американця про те, що на Формозі "піднятий американський прапор, а американські громадяни діють згідно угоди з місцевою владою". Разом з тим, англієць на став поглиблювати конфлікт, зазначивши, що він спокійно сприймає розширення американської торгівлі в цьому регіоні та підтримує зусилля Паркера, спрямованні на підтримання тут законності та справедливості [7, с.1250].

Поступливість Боурінга Паркер розцінив як власну дипломатичну перемогу. 26 березня він направив листа державному секретареві Марсі, в якому поділився своїм "тріумфом". Він писав: "відповідь Джона Боурінга була настільки задовільна, наскільки я і очікував. Це доказує мудрість та вчасність мого протесту". Намагаючись таки вмовити Вашингтон прийняти свою пропозицію щодо Тайваню, він навіть пішов на деяке перекручування фактів. Так, він заявив, що Боурінг погодився з необхідністю американської анексії Формози, в той час, як зазначено вище, губернатор Гонконгу не заперечував тільки проти торгової діяльності [7, с.1251].

В цей час, комодор Армстронг, який не міг без санкції Вашингтона розпочати захоплення Тайваню, наполягав на тому, щоб провести нову "рятувальну" операцію, яка на його думку, є "необхідною для майбутньої окупації Формози" [7, с.1254]. Він запропонував Паркеру призначити спеціального чиновника, який проведе розслідування долі загиблих на острові американських моряків. У своїй відповіді Армстронгу від 26 березня Паркер погодився з тим, що "доля співвітчизників, що зазнали корабельну аварію у берегів Формози та потрапили в полон до дикунів, довгий час не заслуговувала на потрібну увагу" [7, с.1256]. Він також підтримав

пропозицію послати на острів спеціального уповноваженого і вважав, що його дії відіграватимуть важливу роль у майбутньому.

Проте відповідь Вашингтона, зовсім неочікувана для Паркера, заставила ініціаторів захоплення Тайваню відмовитися від своїх планів. 27 лютого 1857 р. державний секретар Марсі написав спеціальному уповноваженому листа, в якому зазначав, що президент розглянув можливість окупації Формози і відкинув її, заявивши, що така акція "не гарантує добрих відносин з Китаєм". Він також заявив, що військове втручання в справу "Піднебесної" можливо лише у випадку, коли життю американських громадян там буде загрозовувати небезпека. Але США ніколи не будуть використовувати свій флот в агресивних цілях [3, с.290]. Наступне випробування очікувало Паркера в квітні 1857 р., коли його було усунено з поста спеціального уповноваженого в Китаї. На його місце був призначений Вільям Рід (1806–1876).

Отже, політика Пітера Паркера зазнала краху. Серед причин цього можна виділити протидію американським спробам окупувати Тайвань з боку Великобританії. Ця обставина, можливо, не мала особливого значення в розрахунках спеціального уповноваженого, але серйозно сприймалася в Вашингтоні, який вбачав у Лондоні свого потенційного союзника на Далекому Сході. В подальшому американські правлячі кола не відмовлялися від експансії на острів, але намагалися робити це в купі з англійцями. Цей аспект відносин двох країн буде розглянутий у наступних статтях.

Література

1. **Бутаков А. М.** Опиумные войны: обзор войн европейцев против Китая / А. М. Бутаков. – М.: Издательство АСТ, 2002. – 400 с.
2. **Полевой Б. П.** Первые попытки США захватить острова Рюкю, Бонин, Тайвань (1853–1857) / Б. П. Полевой // Вопросы истории. – №12 – 1952. – С.117–127.
3. **Dennet T.** Americans in Eastern Asia / T. Dennet. – N.Y.: The Macmillan company, 1922. – 725 p.
4. **Memphis daily appeal.** – 1857. – April 17.
5. **Narrative** of the expedition of an American squadron to the China Seas and Japan: performed in the years 1852, 1853, and 1854, under the command of Commodore M. C. Perry, United States Navy, by order of the government of the United States (1856): in III vls. – Washington: 1856, Beverley Tucker.
6. **Stevens G.** The life letters and journals of the Rev. and Hon. Peter Parker, M. D. / G. Stevens – Boston: Congregational School and publishing society, 1896. – 362 p.
7. **The executive** documents, printed by the order of Senate of United States, 1858–1859. – Washington: William A. Harris, printer, 1859. – 1424 p.
8. **The shaping** of American diplomacy. – Chicago: Rand McNally and Company. – 1956. – 1133 p.

Набока О. В. Місія П. Паркера в Китай (1856 – 1857) та американсько-британські протиріччя відносно Тайваню

В статті розглядаються американсько-британські протиріччя щодо Тайваню у 1857–1858 роках. Особлива увага приділяється місії

американського дипломата П. Паркера в Китай, в ході якої він намагався добитися приєднання Тайваню до США. Також висвітлюється реакція правлячих кіл Великобританії на ці ініціативи. На думку автора, в 50-х рр. XIX ст. під британським тиском Вашингтон відмовився від планів захоплення острова. В той час Білий Дім намагався продовжити експансію, але в союзі з Великобританією.

Ключові слова: П. Паркер, Тайвань, США, Великобританія, Китай, Цинська імперія, Друга "опіумна війна".

Набока А. В. Миссия П. Паркера в Китай (1856 – 1857) и американо-британские противоречия относительно Тайваня

В статье рассматриваются американо-британские противоречия относительно Тайваня в 1857–1858 гг. Особенное внимание уделено миссии американского дипломата П. Паркера в Китай, в ходе которой он пытался добиться присоединения Тайваня к США. Также освещается реакция правящих кругов Великобритании на данные инициативы. По мнению автора, в 50-х гг. XIX в. под британским давлением Вашингтон отказался от планов захвата острова. В то же время Белый Дом пытался продолжать экспансию, однако уже в союзе с Великобританией.

Ключевые слова: П. Паркер, Тайвань, США, Великобритания, Китай, Цинская империя, Вторая "опиумная война".

Naboka A. V. P. Parker's mission to China (1856–1857) and Americano-British contradictions concerning Taiwan

This article deals with American-British contradictions concerning Taiwan in 1857–1858. Special attention is given to the mission of American diplomat P. Parker to China, in course of which he tried to achieve annexation of Taiwan to USA. In addition, the reaction of British ruling circles to mentioned initiative is taken up. According to the author's opinion, in the 50s of XIX cr. being under the British pressure, Washington had refused from plans of capturing of island. At the same time, the White House tried to continue expansion, but in union with Great Britain.

Keywords: P. Parker, Taiwan, Great Britain, China, Empire of the Great Qing, Second "opium war".

Стаття надійшла до редакції 21.12.2011 р.

Прийнято до друку 24.01.2012 р.

УДК [94(73:3) : 327] «200»

Г. Ю. Панченко

**"ТРАНСАТЛАНТИЧНА ТРИЩИНА" У ВІДНОСИНАХ
МІЖ США ТА ЄС НА ПОЧАТКУ ХХІ СТ.**

Ще задовго до початку ХХІ сторіччя провідні фахівці у галузі геополітики та політології будували найнеймовірніші схеми розподілу сил на політичній мапі світу. Чи залишиться світ однополярним, чи можливе переміщення центру сили в бік європейського континенту та чи зможе Європа претендувати на рівноправний діалог з Америкою? Так вже повелося, що пересічні люди, зустрівши згадку про США і ЄС в одному реченні, обов'язково вважають їх друзями та партнерами. Чомусь часто беззаперечним є твердження про те, що "західний світ" є монолітним, нероздільним та ідеологічно нерозривним. Але чи насправді реальність є настільки райдужною?

Взаємини між Сполученими Штатами Америки та Європейським Союзом останнім часом знаходяться в центрі уваги не тільки фахівців-міжнародників та представників правлячих кіл, але й пересічних громадян, адже перебіг і результати цих взаємин впливають абсолютно на всі світові процеси. У залежності від характеру стосунків між цими двома "запеклими союзниками" решта країн вносить корективи у свою геополітичну стратегію, миттєво реагує на економічну ситуацію, що складається навколо них. Отже, відносини США–ЄС є, мабуть, однією з найбільш досліджуваних тем у сучасній міжнародно-політичній науці. Разом з тим, проблема розколу в моноліті трансатлантичного світу постала не так давно: її поява припадає на кінець ХХ ст., а окремим предметом дослідження вона стала вже на початку ХХІ ст.

Одним із перших ці "здогади" висловив Р. Кейган у своїй книзі "Про силу і владу" [1]. Автор із впевненістю говорить про те, що між США та ЄС пролягла прірва, всі діалоги ведуться лише з позиції американської сили, а Євросоюзові не залишається нічого, окрім нарощування військового потенціалу для адекватної відповіді в разі загострення й без того вибухової ситуації. Слід зазначити, що Кейган вважає Європу цілком спроможною на ці міри у економічному та політичному відношенні. Проблеми ж він вбачає лише в психологічній складовій, адже, на його думку, європейці просто не готові до рішучих й дещо ризикованих змін. Інший фахівець – Е. Тодд у своїй роботі "Після імперії. РахАmericana – початок кінця" далекоглядно зазначає, що Америці вже давно не слід голосно говорити про свою перевагу та незалежність, а Європі – ототожнювати себе зі своїм найближчим партнером [2]. Крах США неминучий, а ЄС необхідно призвичаюватися до ситуації, у якій він опиниться після цього занепаду. Окрім вищезазначених авторів, питання розколу трансатлантичного простору

висвітлювали Чарльз Грант у роботі ""Трансатлантична тріщина": як примирити ці дві сторони"[3], Томас Валашек у статті "Зупинка "трансатлантичної тріщини"" та ін. [4].

Що стосується робіт вітчизняних фахівців, то одним із перших про наявність "трансатлантичної тріщини" заговорив А. Гальчинський у своїй статті "Європа і США: геополітичне суперництво", опублікованій ще 2002 р. у газеті "Дзеркало тижня". Зокрема, автор зазначив, що ці відносини все більш загострюються, а епіцентр світової політики поступово зміщується в країни Старого Світу [5]. В цілому ж, українські дослідники розглядають феномен згаданої "тріщини" у контексті формування спільної політики країн Заходу щодо різних регіонів Земної кулі, передусім – Близького та Середнього Сходу [6].

До схожих висновків у своїх роботах прийшли й російські дослідники. Серед них можна виділити Ю. А. Борко, який вивчає різні аспекти процесу інтеграції європейських країн, у яких участь Сполучених Штатів Америки відіграє не останню роль. Однак питання колективної безпеки ЄС в союзі з США порушується автором лише побіжно [7, с.4]. Таким чином, аналіз робіт, що стосуються проблеми розбіжності у західному світі, говорить про досить суб'єктивний та сегментарний підхід до обраної проблематики, а це, в свою чергу, спонукає до подальшого та більш комплексного її вивчення.

Нещодавно в достатньо серйозному німецькому виданні "Deutsche Welle" вийшла стаття під назвою "Нова військова стратегія США – свідоцтво довіри Європі" під авторством Христини Бергман. Авторка практично з захопленням говорить про те, що "не дивлячись на скорочення витрат Пентагону, Сполучені Штати залишаються наймогутнішою військовою державою в світі, а Європа – їхнім головним партнером у прагненні досягти глобальної та економічної безпеки". Також йдеться про те, що "в очах американців Європа виростає з "коротких штанців" й у змозі тепер допомогти не тільки самій собі, але й іншим. Європа може і повинна брати на себе більше відповідальності" [8].

Аналіз цих тверджень нашою зору на два різні точки зору. Перша з яких допускає можливість того, що ці думки автора викликані беззаперечною вірністю до союзницьких ідеалів США та ЄС. Але треба визнати, що в такому випадку ця стаття є доказом суб'єктивізму та однобічного підходу дослідника до проблематики. Що стосується іншої точки зору, то, можливо, такі твердження є першими боязкими спробами толерантного й обережного відокремлення європейської спільноти від єдиної наддержави задля створення іншої?

Ця та низка подібних статей, які з завидною частотою з'являються в шанованій європейській періодиці, свідчать про те, що сьогодні поглибився та інтенсифікувався процес переосмислення геополітичного статусу Європи відносно Сполучених Штатів Америки. Європейський Союз прагне до розбудови системи міжнародних відносин таким чином,

щоб, як справедливо зазначає А. Гальчинський, "ЄС міг відігравати самостійну роль, виконувати політичну функцію, відмінну від тієї, що реалізується ним нині, – функцію важливого, але все ж таки молодшого партнера США" [5]. Зважаючи на це, не дивним є те, що останнім часом державні лідери різних країн, політики, фахівці-міжнародники усе частіше вживають новий для геополітики термін – "трансатлантична тріщина" [3, 4, 5, 8].

Одним із перших його використав французький журналіст К. Деснуес в якості заголовку до своєї статті, де мова йшла про "тріщину" в моноліті західного світу, що утворилася не так давно, але темпи її поглиблення та розширення нарастають з кожним роком. На думку Деснуеса, цей розкол стає помітним на всіх рівнях у відносинах між Сполученими Штатами та Євросоюзом, і якщо ця тенденція збережеться, то від цього програють й перші, й останні.

Фактично автор говорить про те, що ці дві сили вже давно перестали розвиватися та співпрацювати за однією моделлю. Після вересня 2001 р. США перебувають у стані війни, в боротьбі з небажаними світовими режимами, з терористичними мережами. Ця концепція "вічної війни" буде тривати, доки Америка не досягне своєї головної мети – перемодельовання за американським зразком всієї глобальної периферії, яка не становитиме загрози безпеці Сполучених Штатів.

На відміну від Америки, Європа після зникнення радянської загрози прагне вступити в епоху "вічного миру", що є продовженням кантівських ідей [9, с.28]. Європейський підхід містить суто гуманістичні погляди, згідно яких "глобальну тишу" можна підтримувати за допомогою інститутів колективної безпеки (ООН, ОБСЄ, Ради Європи та ін.), багатосторонньої дипломатії та мирного вирішення проблем.

Отже, заперечити наявність "трансатлантичної тріщини" стає дедалі важче. На сьогодні розкол між США та ЄС відбувається, перш за все, на економічному рівні. Про це свідчить та кількість заходів, що їх впроваджено ЄС, починаючи з моменту його активної інтеграції і дотепер, коли ми можемо сказати про поступове, але рішуче відокремлення європейської економіки від, здавалося б, всеохоплюючої американської.

Окрім введення євро, що стало переломним моментом у відносинах між США та ЄС, останній може похвалитися створенням Митного союзу та Єдиного внутрішнього ринку для вільного обігу товарів, послуг, капіталів і робочої сили, що помітно відділило європейську економіку від американської.

Це досягнення минулого століття, а на початку XXI ст. Європейська спільнота досягла нового економічного успіху, заявивши про те, що вона здатна на повне самозабезпечення. Це викликало зрозуміле занепокоєння з боку Америки, адже її економіка практично на 70% тримається на імпортній сировині та послугах [10]. Окрім того, на

сьогоднішній день, якщо вірити даним французького національного інституту статистики, Європейський Союз охоплює країни з населенням більше 500 млн. чол., економічний потенціал яких практично дорівнює, а за деякими показниками навіть перевищує економічний потенціал США [10].

Саме тому перед світовою спільнотою постало закономірне питання: чи можуть Сполучені Штати претендувати на світове лідерство, настільки залежачи від оточуючого їх світу?

Так чи інакше, тепер на політичній арені, хоча б навіть і формально, є прецедент існування абсолютно самостійного гравця. А це є для США надзвичайно дестабілізуючим психологічним фактором.

Окрім того, "тріщину", що продовжує поглиблюватися, спостерігають у культурній сфері відносин між "запеклими союзниками" [11, с.189]. Культурні протиріччя між Старим та Новим Світами – це одвічна проблема, яка хвилювала не одне покоління. Америка завжди була так званим "плавильним казаном", що поглинав будь-які прояви культурних відмінностей етнічних груп, національностей, що її населяють. Європейським же націям, які знаходяться у постійній взаємодії, досі вдається зберігати свою унікальність. Вони не просто відстоюють недоторканність власної культурної спадщини, а й роблять це своєю стратегічною перевагою, що дає державам можливість мати різні позиції щодо неоднозначних питань. Наприклад, країни-члени Європейського Союзу мають дещо відмінні позиції стосовно положення мігрантів.

Окрім культурно-гуманітарних зв'язків, розбіжність спостерігається й у глобальній стратегії. Адже світ неодноразово ставав свідком серйозних розходжень між двома "цивілізаційними братами" в питаннях щодо ПРО, Кіотського протоколу, доцільності військової операції проти Іраку, вимог імунітету для американських миротворців у ході розгляду злочинів у Міжнародному кримінальному суді ООН [5; 12, с.344].

Подібних прецедентів, можливо, не настільки масштабних та помітних для світової спільноти, стає дедалі більше. Але слід зазначити, що всі ці розбіжності відбуваються на фоні формального збереження стратегічного та військового партнерства, яке, на думку обох партнерів, є показником стабільності й рівноваги в західному регіоні. Ця сфера відносин є для двох світових лідерів недоторканою ще з часів створення Північноатлантичного альянсу.

Втім, на початку ХХІ ст. Європейський Союз робив спробу дещо відокремитися від НАТО, створивши власну військову силу. На це ЄС мав свої причини, адже політичне утворення з внутрішнім валовим продуктом, що складає чверть світового ВВП, неминуче стає гравцем міжнародних відносин глобального масштабу, а тому має бути готовим нести свою частину відповідальності за глобальну безпеку [13, с.172].

Спробу виробити власну стратегію безпеки було зроблено ЄС в грудні 2003 р. на саміті в Брюсселі, де світ побачив документ "Про колективні гарантії безпеки та структурного співробітництва з питань оборони" [14]. Це засвідчило прагнення Євросоюзу, по-перше, дещо дистанціюватися від участі в багатьох операціях під егідою НАТО, а, по-друге, надати цим фактом можливість самостійного визначення європейських військових пріоритетів та вирішення першочергових стратегічних завдань.

Головним лейтмотивом цього положення було наступне формулювання: "У випадку, коли країна-член піддається озброєній агресії на її території, інші країни-члени повинні надати їй допомогу всіма засобами, які маються в їхньому розпорядженні [14]. Здавалося б, досить закономірне для союзників положення, але воно зустріло протест з боку нейтральних у ЄС країн (Ірландії, Фінляндії, Швеції), які виступили проти надання такої "автоматичної" допомоги. Всі ці країни, звісно, не без "підказки" з боку США, посилалися на ст. 5 Вашингтонської угоди, де мова йшла про те, що всі колективні гарантії безпеки мають бути пов'язані лише із НАТО.

В всі спроби подальшого обговорення також наштовхувалися на хвилю протесту. Врешті-решт, міністри з європейських справ вищезазначених країн заявили, що вбачають зміст статті про колективну безпеку ЄС лише у посиленні політичної солідарності, а не в створенні нового військового альянсу. Наостанок ними було зроблено заяву про те, що Євросоюз взагалі не має потреби у взаємній обороні.

Таким чином, підсумувавши всі вищезазначені факти, можна говорити про доцільність використання такого геополітичного терміну, як "трансатлантична тріщина" в сучасних відносинах між Сполученими Штатами Америки та Європейським Союзом. Моніторинг найдоступніших та найпоширеніших джерел свідчить про те, що процеси, які відбуваються в західному світі, цілком закономірні. Вони – природний результат змін у співвідношенні економічних потенціалів Європи та США на початку нового тисячоліття, а також відповідна реакція Євросоюзу на егоїстичне формування Америкою політики одноосібної гегемонії. Безумовно, для ЄС стримуючим фактором залишається НАТО, що обмежує право вибору геополітичної стратегії, однак останні події у відносинах двох світових лідерів ілюструють прірву, що все більше й більше поглиблюється між ними.

Література

1. **Кейган Р.** О рае и силе: Америка и Европа в новом мировом порядке / Р. Кейган; пер. с англ. А. Смирнова. – М. : РОССПЭН, 2004. – 160 с. 2. **Тодд Э.** После империи. Pax Americana – начало конца / Э. Тодд. – М. : Международные отношения, 2004. – 240 с. 3. **Grant Ch.** Transatlantic rift: how to bring the two sides together / Ch. Grant. – L. : Centre for European Reform (CER), 2003. – 119 p. 4. **Valasek T.** Stopping the

transatlantic rift [Електронний ресурс] / Т. Valasek / Centre for European Reform. – 2011. – Режим доступу: <http://www.cer.org.uk/in-the-press/stopping-transatlantic-rift> 5. **Гальчинський А.** Європа і США: геополітичне суперництво [Електронний ресурс] / А. Гальчинський // Дзеркало тижня. – 2002. – №44. – Режим доступу: http://dt.ua/ECONOMICS/evropa_i_ssha_geopolitichne_supernitstvo-30235.html 6. **Швед В. О.** Близькосхідний регіон у сучасних стратегіях трансатлантичної спільноти / В. О. Швед. – К. : НІСД, 2006. – С.165–208; Шелест Г. Позиції США та ЄС щодо вирішення кризових ситуацій на Близькому Сході: співробітництво та розбіжності [Електронний ресурс] / Г. Шелест, П. Синовець. – Режим доступу: www.niss.od.ua/p/231.doc та ін. 7. **Борко Ю. А.** От европейской идеи – к единой Европе / Ю. А. Борко. – М. : Международные отношения, 2004. – 463 с. 8. **Коментарій:** США нуждаются в помощи Евросоюза [Электронный ресурс] / К. Бергман // Интернет-журнал DW. – 2009. – Режим доступа: <http://www.dw-world.de/dw/article/0,,3972274,00.html> 9. **Кант И.** К вечному миру / И. Кант. – М. : Наука, 1989. – 218 с. 10. **Борко Ю. А.** Европейский Союз: факты и комментарии [Электронный ресурс] / Ю. А. Борко, О. В. Буторина, В. В. Журкина, О. Ю. Потемкина // Центр документации ЕС института Европы РАН. – 2004. – №35. – Режим доступа: http://www.edc-aes.ru/site/ru/union/archive/vipusk_35.html 11. **Глобалізація і сучасний міжнародний процес** / [під ред. Б. Гуменюка, С. Шергіна]. – К. : Університет "Україна", 2009. – 508 с. 12. **Европейський Союз на порозі ХХІ століття: Вибір стратегії розвитку** / [під ред. Ю. А. Борко, О. В. Буторина]. – М. : УРСС, 2001. – 327 с. 13. **Проблеми забезпечення міжнародного миру і безпеки** / [зб. ст. під ред. Д. А. Приемського]. – М. : Дипломатическая академия МИД СССР, 1978. – 220 с. 14. **Аналіз підходів до оборонного будівництва позаблокових країн (за досвідом Швеції, Австрії та Фінляндії).** Аналітична записка [Електронний ресурс] / О. Олександров // Національний інститут стратегічних досліджень при Президентові України. – 2011. – Режим доступу: <http://www.niss.gov.ua/articles/458/>

Панченко Г. Ю. "Трансатлантична тріщина" у відносинах між США та ЄС на початку ХХІ ст.

У статті автор досліджує проблему розколу західного світу, а також доцільність використання достатньо нового для сучасних міжнародних відносин терміну, як "трансатлантична тріщина". У роботі розглядаються головні напрямки, у яких ведеться співробітництво між Сполученими Штатами Америки та Євросоюзом, що дає можливість простежити сучасні тенденції поступового відокремлення цих гравців світової політики. Незважаючи на те, що для ЄС стримуючим фактором, що обмежує право вибору геополітичної стратегії, залишається НАТО, останні події у відносинах двох світових лідерів свідчать про збільшення розходжень між ними.

Ключові слова: Західний світ, США, Європейський Союз, "трансатлантична тріщина", НАТО.

Панченко А. Ю. "Трансатлантическая трещина" в отношениях между США и ЕС в начале XXI в.

В статье автор исследует проблему раскола западного мира, а также целесообразность употребления достаточно нового для современных международных отношений термина, как "трансатлантическая трещина". В работе рассматриваются главные направления, по которым сотрудничают Соединенные Штаты Америки и Евросоюз, что дает возможность проследить основные предпосылки, а также современные тенденции постепенного разобщения этих игроков мировой политики. Несмотря на то, что для ЕС сдерживающим фактором, который ограничивает право выбора геополитической стратегии, остается НАТО, последние события в отношениях двух мировых лидеров свидетельствуют об увеличении расхождений между ними.

Ключевые слова: Западный мир, США, Европейский Союз, "трансатлантическая трещина", НАТО.

Panchenko H. Y. "Transatlantic rift" in relations between USA and EU at the beginning of XXI century

In this article author deals with the problem of dissidence of the Western World and also suitability of using of rather new for modern international relations term as "transatlantic rift". This work affects the main spheres the United States of America and European Union cooperate in. It enables to trace the main preconditions and tendencies of gradual disconnection between this actors of World Policy. In spite of the role of NATO as deterrent of choice of geopolitical strategy for EU, the recent events in relations are proof of divergence growth between these two world leaders.

Keywords: Western world, USA, European Union, "transatlantic rift", NATO.

Стаття надійшла до редакції 22.12.2011 р.

Прийнято до друку 24.01.2012 р.

УДК 94:323.13 (=161.3)(475) «1941/1945»

О. В. Романько

**КОЛЛАБОРАЦИОНИСТСКИЕ ФОРМИРОВАНИЯ
ИЗ СОВЕТСКИХ ГРАЖДАН В СИЛОВЫХ СТРУКТУРАХ
НАЦИСТСКОЙ ГЕРМАНИИ (1941 – 1945).
ПРОБЛЕМА КЛАССИФИКАЦИИ И ЧИСЛЕННОСТИ**

Проблема военного сотрудничества советских граждан с германским военно-политическим руководством относится к числу наиболее сложных в истории Второй мировой войны. Многочисленные дискуссии вызывает все: от самого феномена коллаборационизма до терминологии, которой пользуются исследователи. Одной из таких, дискуссионных сторон этой проблемы является классификация коллаборационистских формирований из советских граждан и их численность, как внутри каждой категории, так и в целом. Тем не менее, нельзя сказать, что данный вопрос нашел свое достойное отражение в историографии Второй мировой войны. Среди всего многообразия работ по истории коллаборационистских формирований из советских граждан, которые были опубликованы после 1991 года, нет ни одной, где бы была показана их полная классификация с четкими критериями. Такая же картина наблюдается и в вопросе с абсолютной и относительной численностью этих коллаборационистов. Поэтому целью данной публикации является классифицировать коллаборационистские части и подразделения, созданные из советских граждан, взяв за основу критерий их функционального назначения в составе силовых структур нацистской Германии, а также показать их численность в каждой указанной категории. Наконец, требует уточнения национальная принадлежность этих коллаборационистов и ее количественное выражение.

Для понятия "коллаборационистские формирования" наиболее точным является, на наш взгляд, следующее определение. Это: формирования из иностранных граждан и военнослужащих, объединенных в рамках Вермахта, войск СС и сил по охране правопорядка, либо в виде отдельных частей или подразделений, либо включенных туда индивидуально.

В нормативных документах германского военного командования и полицейского руководства по использованию "местных вспомогательных сил на Востоке" все контингенты добровольцев из числа советских граждан строго различались. В целом, взяв за основу функциональный признак, можно выделить следующие категории и типы внутри них [1, s.1–48; 2, s.1–10]:

<i>№</i>	<i>Категория коллаборационистского формирования</i>	<i>Функциональный тип внутри категории</i>
1.	Формирования разведывательного и диверсионного назначения, созданные немецкими спецслужбами	–
2.	Вспомогательные и специальные формирования	"добровольные помощники" или "хиви" (<i>Hilfswillige / Hiwi</i>)
		формирования специального характера (строительные, инженерные, транспортные, хозяйственные и т.п.)
		части и подразделения в составе германских вспомогательных формирований (Организация Тодта и т.п.)
3.	Формирования полицейского характера	формирования по поддержанию общественного порядка, созданные под эгидой военной оккупационной администрации
		формирования по поддержанию общественного порядка, созданные под эгидой полиции порядка или полиции безопасности
		формирования в составе частей порядка Вермахта (тайная полевая полиция, полевая жандармерия и т.п.)
4.	Линейные (фронтовые) формирования	формирования в составе Вермахта (сухопутные войска, военно-воздушные и военно-морские силы)
		формирования в составе войск СС

Первые коллаборационистские части из представителей так называемых "восточных" народов были созданы при поддержке германских спецслужб (а именно военной разведки – Абвера), накануне нападения на Советский Союз. Главная цель – диверсионно-разведывательные мероприятия в приграничных районах или ближнем тылу советских войск. Весной-летом 1941 года по такой схеме были организованы украинские батальоны "Нахтигаль" и "Роланд", эстонский батальон "Эрна" и 1-й белорусский штурмовой взвод. Как правило, после выполнения своего задания эти части расформировывались, а их личный состав шел на комплектование полицейских или других подразделений. Необходимо отметить, что первые диверсионно-разведывательные формирования состояли, как правило, из эмигрантов или военнопленных Польской армии. Собственно граждан СССР в них практически не было. Однако, после того как появилось значительное количество советских военнопленных и добровольцев с оккупированных территорий, эта диспропорция исчезла [3, с.121–132].

Следующий этап в создании таких частей относится к осени-весне 1941–1942 годов. Планируя наступление на Кавказ, немцы создали несколько подразделений, целью которых были диверсия, разведка, пропаганда и организация восстаний в тылу советских войск. Так были сформированы Туркестанский батальон и батальон (затем полк) "Бергманн", соответственно – из представителей народов Средней Азии

и Кавказа. Эти части и подразделения создавались с целью их использования за линией фронта. Однако немецкими спецслужбами был организован еще целый ряд частей, целью которых были специальные операции против партизанского движения. Например, осенью 1942 года почти одновременно были созданы Специальный штаб "Россия" и 13-й белорусский полицейский батальон при СД, сыгравшие значительную роль в борьбе против партизан [4, с.378–382].

Наконец, на заключительном этапе войны Абвер и СД приступили к созданию спецчастей, которые после заброски в советский тыл должны были организовать там партизанское движение. Наиболее характерным примером такого формирования является белорусский десантный батальон "Дальвиц". В силу своих функций, эта категория добровольцев была самой малочисленной. За всю войну через ряды этих частей прошло не более 10 тыс. человек [5, р.168–187].

Что касается второй категории добровольцев, то это были лица, завербованные командованием немецких частей и соединений, стремившихся таким образом покрыть недостаток в живой силе. Первоначально они использовались в тыловых службах в качестве шоферов, конюхов, рабочих по кухне, разнорабочих, а в боевых подразделениях – в качестве подносчиков патронов и саперов. Со временем их стали использовать и в боевых операциях наравне с немецкими солдатами. Следует сказать, что количество "хиви" постоянно увеличивалась при фактическом уменьшении штатов немецкой пехотной дивизии. Так, штаты пехотной дивизии, установленные со 2 октября 1943 года, предусматривали наличие 2005 добровольцев на 10708 человек немецкого персонала, что составляло около 16% от ее общей численности. В танковых и моторизованных дивизиях численность "хиви" должна была составлять соответственно 970 и 776 человек, что тоже равнялось 16%. Несколько позднее, чем в сухопутных силах, вспомогательные формирования появились в ВМФ, ВМС и других структурах Вермахта. В результате, к концу войны эта категория "восточных" добровольцев насчитывала 665–675 тыс. человек и являлась самой многочисленной [6, frames 6489700–6489707].

Появление третьей категории добровольческих формирований – попытка оккупантов решить проблему отсутствия достаточного количества охранных частей. То есть, подразделения вспомогательной полиции создавались в целях поддержания общественного порядка на оккупированных территориях и для борьбы с партизанским движением. Первой начала создаваться вспомогательная полиция в зоне ответственности военной администрации. Главной особенностью этой полиции было то, что ее подразделения были абсолютно не унифицированными во всех смыслах и создавались без всякой системы. И хотя в тыловых районах групп армий "Север", "Центр" и "Юг" ее формирования назывались соответственно "местные боевые соединения" (*Einwohnerkampfverbände*), "служба порядка" (*Ordnungsdienst*) и

"вспомогательные охранные части" (*Hilfswachmannschaften*), на местах все зависело от вкуса начальника немецкой администрации или фантазии руководителя самоуправления, при котором они создавались. Так, на территории Белоруссии и Западной России эта полиция могла называться: "местная милиция" (*Ortsmilitz*), "служба порядка" (*Ordnungsdienst*), "гражданское ополчение" (*Bürgerwehr*), "местное ополчение" (*Heimwehr*) или "самооборона" (*Selbst-schutz*) [7, bl.63–68].

6 ноября 1941 года рейхсфюрер СС Гиммлер издал приказ, согласно которому все "местные полицейские вспомогательные силы", действовавшие на территории, перешедшей под юрисдикцию гражданской оккупационной администрации, были реорганизованы в части "вспомогательной полиции порядка" (*Schutzmannschaft der Ordnungspolizei* или "*Schuma*"). Функции новой полиции ничем не отличались от функций формирований, созданных для охраны армейского тыла. Единственным отличием в данном случае было то, что они подчинялись не военным, а полицейским властям (зачастую происходило обычное переподчинение частей "милиции", "самообороны" или "ополчения" от местного армейского коменданта местному полицейскому чиновнику – соответствующему фюреру СС и полиции). В зависимости от их назначения, принято выделять следующие категории "вспомогательной полиции порядка":

- полиция индивидуальной службы в городах и сельской местности (*Schutzmannschaft-Einzeldienst*);
- батальоны "вспомогательной полиции порядка" (*Schutzmannschaft-Bataillone*);
- вспомогательная пожарная полиция (*Feuerschutzmannschaft*);
- вспомогательная охранная полиция (*Hilfsschutzmannschaft*).

Всего же к концу войны эта категория "восточных" добровольцев насчитывала 390–400 тыс. человек [8, frame 2721867].

Последней категорией "восточных" коллаборационистских формирований являлись их боевые части. Это были либо отдельные соединения (дивизии и корпуса, что было крайне редко), либо полки и подразделения (батальоны и роты) в составе Вермахта и войск СС. Они создавались с целью их применения на фронте, однако зачастую могли использоваться и как формирования предыдущих категорий, главным образом, в качестве охранных частей. Наиболее значительными из них следует признать Вооруженные силы Комитета освобождения народов России, 15-й Казачий кавалерийский корпус, 162-ю Тюркскую пехотную дивизию, а также шесть национальных дивизий войск СС. К концу войны в них проходило службу 470–475 тыс. "восточных" добровольцев [9, s.342].

Таким образом, с уверенностью можно сказать, что в течение Второй мировой войны в германских силовых структурах имелось четыре категории коллаборационистских формирований, укомплектованных советскими гражданами разных национальностей (см.

таблицу). При этом за основу их разделения был взят функциональный принцип. Общая численность этих формирований – от 1,3 до 1,5 млн. человек [10, frames 2524101–2524103]. Большинство из советских граждан вступили в них добровольно, остальные – в результате призывных компаний разной степени интенсивности. Такое количество добровольцев, несомненно, следует признать значительным вкладом коллаборационистов из числа народов СССР в военные усилия нацистской Германии.

<i>Национальность добровольцев</i>	<i>Вермахт и силы охраны правопорядка</i>	<i>Войска СС</i>	<i>Всего:</i>
Русские	ок. 289,5 тыс.	ок. 20,5 тыс.	ок. 310 тыс.
Украинцы	ок. 224 тыс.	ок. 26 тыс.	ок. 250 тыс.
Белорусы	ок. 7 тыс.	ок. 12 тыс.	ок. 19 тыс.*
Казачи	ок. 20 тыс.	ок. 50 тыс.	ок. 70 тыс.
Литовцы	ок. 36,8 тыс.	–	ок. 36,8 тыс.
Латыши	ок. 49 тыс.	ок. 39 тыс.	ок. 88 тыс.
Эстонцы	ок. 49 тыс.	ок. 20 тыс.	ок. 69 тыс.
"Туркестанцы"	ок. 178 тыс.	ок. 2 тыс.	ок. 180 тыс.
Северокавказцы	ок. 27,4 – 29,4 тыс.	ок. 0,6 тыс.	ок. 28 – 30 тыс.
Грузины	ок. 19,6 тыс.	ок. 0,4 тыс.	ок. 20 тыс.
Армяне	ок. 17,6 тыс.	ок. 0,4 тыс.	ок. 18 тыс.
Азербайджанцы	ок. 24 – 34 тыс.	ок. 1 тыс.	ок. 25 – 35 тыс.
Поволжские татары	ок. 38 тыс.	ок. 2 тыс.	ок. 40 тыс.
Крымские татары	ок. 12,6 – 17,6 тыс.	ок. 2,4 тыс.	ок. 15 – 20 тыс.
Калмыки	ок. 5 тыс.	–	ок. 5 тыс.
Всего:	ок. 997,5 тыс. – 1,01 млн.	ок. 176,3 тыс.	ок. 1,17 – 1,18 млн.**

* Данные о численности белорусских добровольцев в составе германских силовых структур даны без учета личного состава Белорусской краевой обороны (более 30 тыс. человек).

** Приведенные общие цифры касаются только тех добровольцев из числа граждан СССР, наличие которых подтверждается документальными источниками. Однако, кроме этих добровольцев, набранных централизованно, было еще около 200-300 тыс. человек, которые в индивидуальном порядке или небольшими группами входили в состав немецких частей и соединений. Если же учитывать и этих добровольцев, то как раз и получится цифра в 1,3 – 1,5 млн. граждан СССР, проходивших службу в составе германских силовых структур.

Литература

1. **Archiv** des Institut für Zeitgeschichte, München, Deutschland, Sammlung "Thorwald-Material", Köstring (Ernst, General der Kav. a.D.), Erfahrungen mit den Freiwilligen aus dem russischen Raum im Kampf mit den Bolschewismus 1941–1945, 13.07.1954.
2. **Sammlung** des Militärgeschichtlichen Forschungsamt der Bundeswehr, Potsdam, Deutschland (далее – MGFA), Heygendorff, R. v., Oberst. Die landeseigenen Verbände im kampf gegen die S.U., Vortrag, 18.04.1943.
3. **Дробязко С. И.** Под знаменами врага. Антисоветские формирования в составе германских вооруженных сил 1941–1945 / С. И. Дробязко. – М. : Эксмо, 2005. – 606 с.
4. **Романько О. В.** Советский легион Гитлера. Граждане СССР в вермахте и СС / О. В. Романько. – М. : Издатель Быстров, 2006. – 640 с.
5. **MGFA**, Pozdnjakov V. German Counterintelligence Activities in Occupied

Russia (1941–1944). Historical Division, U.S. Army Europe, 1953, Ms. Nr. P-122. 6. **Archiwum** Akt Nowych, Warszawa, RP Polska (далее – AAN), Mikrofilmy aleksandrijskie, T-78. Fremde Heere Ost, Roll 501. 7. **Bundesarchiv-Militärarchiv**, Freiburg, Deutschland, RH 22. Befehlshaber der rückwärtigen Heeresgebiete / Heeresgebiet Mitte, RH 22/215. 8. **AAN**, Mikrofilmy aleksandrijskie, T-175. Reichsführer SS und Chef der Deutsche Polizei, Roll 233. 9. **Neulen H.-W.** An Deutscher Seite: Internationale Freiwillige von Wehrmacht und Waffen-SS / H.-W. Neulen. – München: Universitas, 1985. – 518 s. 10. **AAN**. – Mikrofilmy aleksandrijskie. – T-175. Reichsführer SS und Chef der Deutsche Polizei. – Roll 19.

Романько О. В. Колабораціоністські формування з радянських громадян у силових структурах нацистської Німеччини (1941 – 1945). Проблема класифікації і чисельності

У статті зроблена спроба класифікації колабораціоністських формувань, створених з числа радянських громадян в силових структурах нацистської Німеччини за період з 1941 по 1945 рік. Розглядається абсолютна і відносна чисельність цих формувань, а також національна приналежність їх учасників. Автор доходить висновку, що більшість радянських громадян увійшла до цих формувань добровільно, решта – внаслідок призовних кампаній різного ступеня інтенсивності, зробивши значний внесок у воєнні зусилля нацистської Німеччини.

Ключові слова: колабораціонізм, класифікація, радянські громадяни, нацистська Німеччина, Друга світова війна.

Романько О. В. Коллаборационистские формирования из советских граждан в силовых структурах нацистской Германии (1941 – 1945). Проблема классификации и численности

В статье предпринята попытка классификации коллаборационистских формирований, созданных из числа советских граждан в силовых структурах нацистской Германии за период с 1941 по 1945 год. Рассматривается абсолютная и относительная численность этих формирований, а также национальная принадлежность их участников. Автор приходит к заключению, что большинство из советских граждан вступили в эти формирования добровольно, остальные – в результате призывных компаний разной степени интенсивности, внеся значительный вклад в военные усилия нацистской Германии.

Ключевые слова: коллаборационизм, классификация, советские граждане, нацистская Германия, Вторая мировая война.

Romanko O. V. The Collaborationist formations of the Soviet citizens in the military structures of Nazi Germany (1941 – 1945). The problem of classification and strength

The attempt of classification of the collaborationist formations, created from the Soviet citizens in the military structures of Nazi Germany for the

period from 1941 to 1945 is undertaken in the article. The absolute and relative strength of these formations, and national characteristic of their participants, are considered. The author comes to the conclusion that majority of the Soviet citizens took part in this formations of their own goodwill, but the rest of them was called up by various intensity conscription campaigns. They made a valuable contribution to the military activity of Nazi Germany.

Keywords: Collaboration, classification, the Soviet citizens, Nazi Germany, Second World War.

Стаття надійшла до редакції 10.10.2011 р.

Прийнято до друку 24.01.2012 р.

УДК 94 [44:(5–15)] «1831/1833»

Р. Г. Харковський

**ТУРЕЦЬКО-ЄГИПЕТСЬКА КРИЗА 1831–1833 рр. ТА ПОЛІТИКА
ЛИПНЕВОЇ МОНАРХІЇ СТОСОВНО ЄГИПТУ**

Регіон Близького та Середнього Сходу протягом ряду сторіч зберігає важливе положення, як геополітичний плацдарм. Величезне значення має й той факт, що тут сконцентрована значна частина світових запасів енергоресурсів, навколо видобутку й транспортування яких останнім часом розвертається гостра боротьба, в яку втягнуто й Україну. Крім того, фактором, який надає особливої актуальності вивченню історії міжнародних відносин на Близькому та Середньому Сході, є загострення зовнішньополітичної ситуації в цьому регіоні. Вивчення підґрунтя подібних протистоянь, що відбувалися на цій території в минулому, на наш погляд, може полегшити процес вирішення близькосхідних конфліктів у сьогоденні.

Питання, пов'язані з міжнародними відносинами в Близькосхідному регіоні, висвітлені в роботах таких представників ближнього та дальнього зарубіжжя як: К. М. Базилі, М. М. Муравйов, А. М. Муравйов, В. М. Віноградов, В. П. Георгієв, Н. О. Дуліна, Т. В. Єремєєва, О. І. Жигаліна, А. Дебідур, Н. С. Кіняпіна, Є. Лавісс, А. Рамбо, А. З. Манфред, А. Д. Новічев, Ф. А. Ротштейн, Є. В. Тарле, М. Т. Панченкова, М. Н. Годорова, Г. О. Нерсесов, Г. Л. Бондаревський, І. С. Рибаченок, М. С. Андерсон, Ч. Вебстер, Ф. Бейлі, Дж. Морріот, Ф. Мозелі, В. Пюр'ї, Ф. Родкі, М. Сабрі та ін. [1]. Значний внесок у вивчення близькосхідної політики країн Західної Європи та США зробили вітчизняні дослідники: О. А. Коппель, М. С. Бурьян, О. Б. Дьомін, О. Захарчук, В. Ададуров, Б. М. Гончар, В. Самчук, К. А. Русаков, В. В. Савенков та ін. [2]. Проте історія близькосхідної політики Франції, на наш погляд, є недостатньо вивченою у вітчизняній історіографії. Однієї з дуже нечисленних спеціальних робіт такого плану є монографія Ю. А. Боева, присвячена дослідженню зовнішньої політики Франції на Близькому Сході в 1898–1914 рр. [3]. Разом з тим, історичні джерела французької політики на Близькому Сході в цілому, і в Єгипті зокрема, в українській історіографії залишаються недостатньо розробленими.

У даній статті розглядається один з напрямків близькосхідної політики Франції – політика у відношенні Єгипту в період турецько-єгипетського протистояння 1831–1833 рр..

Після падіння імперії та реставрації Бурбонів питання про підкорення Єгипту більш ніж на десятиліття відійшло на задній план. Така зміна позиції Парижа була пов'язана з тим, що в роки реставрації уряд Людовика XVIII (1755–1824) був цілком зайнятий рішенням

внутрішніх проблем. Нестабільне становище в самій Франції не дозволяло уряду Людовика XVIII організувати далекі й коштовні військові експедиції. І хоча питання про завоювання Єгипту з часів Наполеона не тільки не втратило своєї важливості, але й у 20-х рр. XIX ст. стало ще більш актуальним, що було обумовлено зростаючою залежністю французької промисловості від джерел дешевої сировини й нових ринків збуту, Людовик, що прийшов до влади завдяки англійським субсидіям і російським багнетам, не бажав через Єгипет псувати відносини ані з Лондоном, ані з Петербургом.

Після смерті Людовика XVIII і сходження на французький престол Карла X (1757–1836) зовнішньополітична лінія Версаля суттєво змінилася. Стабілізувавши положення в країні, уряд Карла X взяв курс на зближення з Росією з метою ослаблення міжнародного впливу Англії. Голова французького кабінету князь О. Ж. А. Поліньяк (1780–1847) розумів, що для інтенсивного економічного розвитку Франції необхідні колонії. На його думку, захоплення нових "заморських територій" не тільки дозволило б уряду поліпшити економічну ситуацію в країні, але й підняло б репутацію Бурбонів серед войовничо налаштованої французької буржуазії [4, с.55].

Поширення подібних настроїв у країні спонукало Карла X у кінці свого правління здійснити завоювання Алжиру. В 1830 р. французькі війська захопили столицю цієї країни [5, с.18]. Цю подію у Лондоні зустріли з тривогою, оскільки англійці дуже не бажали посилення французьких позицій на Середземному морі. До того ж Поліньяк плекав мрію про франко-російський розділ Туреччини і захоплення Францією Єгипту, що взагалі суперечило політиці статус-кво, основи якої закладалися в цей період Уайтхоллом.

Однак планам Поліньяка не призначено було здійснитися – у липні 1830 р. у Франції відбулася революція, у результаті якої династію Бурбонів змінила Орлеанська монархія Луї-Філіппа (1773–1850). Новий уряд з першого дня свого існування мав істотну потребу в зміцненні свого міжнародного становища і усіляко прагнув залучитися підтримкою Великобританії, недвозначно даючи зрозуміти Лондону про свою готовність піти на різного роду поступки [5, с.11–13; 6, с.104].

Не дивним є те, що англійський кабінет визнав Луї-Філіппа французьким монархом. Разом з тим, це визнання коштувало Франції істотних поступок на користь англійців у багатьох зовнішньополітичних питаннях. Так, заради збереження "серцевої згоди" з Англією Луї-Філіпп призупинив завоювання Алжиру, а також пішов на поступки в бельгійському та іспанському питаннях [5, с.40–117]. Як бачимо, підтримка "серцевої згоди" між двома державами було аж ніяк не вигідна для Франції, що грала роль "молодшого партнера" і, більш того, не виключала гострих англо-французьких протиріч, особливо в області колоніальної політики. Як і раніше, каменем спотикання між Версалем і Вестмінстером був Єгипет.

Французькі промисловці й комерсанти мали намір установити свій контроль над Єгиптом і були незадоволені "миротворчою" проанглійською політикою кабінету Казимира Перье. Торгівельна та промислова буржуазія Франції до цього часу вже користувалася домінуючим положенням у Туреччині та Єгипті й не бажала його втрачати.

Не маючи в цей період можливості для окупації Єгипту, Франція допомагала єгипетському паші Мухаммеду Алі, надаючи йому грошові позики, постачаючи зброю й направляючи кваліфіковані військові кадри [7, с.130]. Паризькі університети відкривали двері для єгипетських і турецьких студентів, прищеплюючи їм, поряд зі знаннями в гуманітарних і природничих науках, любов до всього французького. Надаючи подібну підтримку Мухаммеду Алі та інвестуючи значні кошти в економіку Єгипту, Франція розраховувала підкорити цю країну своєму впливу.

Незабаром політико-економічні зв'язки Франції з Єгиптом стали настільки тісними, що Париж впливав не лише на характер і обсяг єгипетського експорту й імпорту, оснащення армії й флоту, але й на формування зовнішньої політики Каїру.

Використовуючи, таким чином, знову отриманий плацдарм на берегах Ніла, французькі правлячі кола намагалися розв'язати свої власні проблеми на Сході. Так, ще Карл X в останні роки свого правління намагався використати армію єгипетського паші для здійснення походу в Алжир [8, с.144]. Керуючись власними ж інтересами, Франція активно підтримувала Мухаммеда Алі в його прагненні затвердити свій вплив на Західному узбережжі Малої Азії. Перехід Сирії, Кілікії та Ізміра під владу сильного та дружнього до Ке д'Орсе правителя давав французам шанс ще більше поширити власний вплив у Леванті [9, с.51].

Зрозуміло, така активність Франції на берегах Ніла не могла не викликати протидії з боку Англії, чия східна політика передбачала підтримку інтегритета Османської імперії. Захищаючи підступи до Індії, англійці чинили опір всіма можливими засобами, значно обмежуючи ступінь французьких амбіцій у відношенні Єгипту. Крім того, стійкі симпатії єгипетського правителя до Франції та посилення його влади за підтримкою останньої, викликали обґрунтовані побоювання не тільки в Лондоні, але й у Петербурзі. Микола I (1796–1855) вважав, що у випадку заколоту Мухаммеда Алі, який, звичайно ж, підтримає Франція, сепаратистські тенденції охоплять й інші частини Порти, що "викличе загальне невдоволення, відродить надії яничарів і підготує Османській імперії фатальну катастрофу" [Цит. за: 10, с.205].

У Петербурзі мали всі підстави вважати, що якщо Мухаммед Алі зруйнує Османську імперію, на її уламках він створить нову державу, політика якої, здебільшого, буде формуватися в Парижі. У цьому випадку в Росії був би сусід "сильний і переможний замість сусіда слабкого та переможеного", що аж ніяк не відповідало інтересам цієї

держави на Сході. "Завоювання Туреччини Мухаммедом Алі, – говорив міністр закордонних справ Росії К. В. Нессельроде, – могло б відродити нові сили в цьому царстві, що гине, і відволікти увагу й сили наші від справ Європи..." [Цит. за: 11, с.2].

Тим часом, існувала ще одна обставина, яка визначала позицію Росії в цьому питанні – страх Миколи I перед посиленням впливу на Близькому Сході ненависної і зневажуваної їм Липневої монархії, яку цар був змушений визнати лише на угоду Великобританії.

Таким чином, до початку 30-х рр. XIX ст. у Франції в близькосхідному регіоні визначилися два основних суперники – Англія та Росія, зіткнення з якими було неминучим, і незабаром переросло у відкритий конфлікт. Розпалення Ке д'Орсе честолюбних амбіцій Мухаммеда Алі підштовхувало останнього до боротьби за відділення Єгипту від іншої частини Османської імперії.

Приводом до конфлікту стала відмова султана Махмуда II (1784–1839) виконати дану їм Мухаммеду Алі обіцянку передати останньому під керування Сирію й Крит, як відшкодування за допомогу, надану єгипетськими військами в придушенні грецького повстання. В 1831 р. єгипетський правитель офіційно заявив про свій вихід з підпорядкування султана й направив війська до Південної Сирії [12, с.63]. Спочатку заколот єгипетського паші сприймався в Європі як внутрішня проблема Туреччини і не викликав у європейських столицях особливого занепокоєння. Однак у міру того, як турецькі війська зазнавали поразки за поразкою, а Мухаммед Алі усе більш відверто висував свої вимоги, ставало ясно, що війна єгипетського паші проти султана далеко виходить за рамки внутрішніх проблем Стамбула й навіть може привести до падіння Османської імперії. Оскільки ж доля Порти вже давно стала однією з найбільш гострих міжнародних проблем, турецько-єгипетський конфлікт втягнув у дипломатичну боротьбу, у тому або іншому ступені, практично всі великі держави.

У битві під Конією, що відбулася в грудні 1832 р., син Мухаммеда Алі генерал Ібрагім-паша практично повністю знищив турецьку армію. Пряма загроза розпаду Османської імперії змусила Махмуда II негайно звернутися по допомогу до європейських держав. Однак лорд Пальмерстон, що очолював у той час зовнішньополітичне відомство Великобританії, не проявляв схильності до надання підтримки, оскільки в той час ще не визначився з тим, чію сторону варто прийняти в протистоянні, що почалося [13, с.282]. І хоча в остаточному підсумку глава Форин-офіса переконався, що в ситуації, що склалася, "в інтересах всієї Європи, і Великобританії насамперед", варто надати підтримку Махмудові II у його боротьбі проти бунтівного васала, з відправленням середземноморської ескадри до берегів Стамбула він не квапився [14, с.85].

Достатньо обґрунтованим є твердження Н. О. Дуліної про те, що на той час на Даунінг-стріт ще не вбачали в повстанні Мухаммеда Алі

загрози цілісності Османської імперії, тому в умовах, що склалися, вважали за краще почекати [15, с.30].

Офіційну позицію Лондона відносно турецько-єгипетського конфлікту була дещо прояснено в депеші Форин-оффіса від 5 грудня 1832 р., адресованій англійському повіреному у справах у Стамбулі Мандевіллю, якому було запропоновано висловити глибоке співчуття британського уряду з приводу "агресії Мухаммеда Алі". Але в той же час додавалося, що для надання реальної допомоги Туреччині існують "серйозні ускладнення" [16, с.349].

"Ускладнення" визначалися, насамперед, позиціями Франції та Росії, зв'язувати з якими свої дії дипломати з Даунінг-стріт аж ніяк не збиралися. Як наслідок, кабінет Ч. Грея (1764–1845) відмовив султанові в проханні про допомогу. Разом з тим, у Петербурзі вкрай не бажали руйнування Османської імперії, і були готові реально допомогти, не раніше того, однак, коли від Порти буде отримано офіційне прохання про допомогу [16, с.349].

Позиція французького кабінету Перье відносно турецько-єгипетського конфлікту була неоднозначною. З одного боку, Липнева монархія не мала жодних намірів допомагати султанові в боротьбі з пашею, оскільки це суперечило інтересам французької буржуазії, що давно облюбувала Єгипет і Сирію як майбутні сфери свого впливу. Після формальної спроби примирити конфліктуючі сторони, (здійсненої, втім, лише після появи російської військової ескадри в Босфорі), французький посол у Туреччині адмірал Руссен заявив султанові, що, попри все своє бажання надати допомогу Порті, "Франція не може запропонувати ані флоту, ані сухопутних військ" [16, с.354].

Більш того, Руссен зробив несподіваний для султана висновок, заявивши про те, що в умовах, що склалися, "немає іншого засобу запобігти катастрофі, окрім як піти на всі умови Мухаммеда Алі, якими б жорстокими вони не були" [16, с.354–355]. З іншого боку, у Парижі не бажали допустити посилення в Стамбулі позицій будь-якої іншої європейської держави, особливо Росії. Тому, коли Махмуд II, опинившись у скрутному становищі, офіційно звернувся по допомогу до Миколи I, а російські бойові кораблі з'явилися в Босфорі, французьке міністерство закордонних справ на чолі з генералом Себастьяні звернулося до Османського Дивана з проханням про відзив російських суден із протоки, не обіцяючи, разом з тим, замість того будь-якої підтримки [4, с.191]. Після того, як це прохання не було виконано, Париж спробував домовитися з Лондоном про спільні дипломатичні дії проти Росії. Однак, з огляду на той факт, що жодна з держав не була схильна до відкритого конфлікту з Петербургом, дипломатичні маневри міністерств Пальмерстона й Себастьяні не принесли бажаного результату. У підсумку, залишившись у безвихідному становищі, Махмуд II змушений був прийняти військову допомогу від Росії [16, с.405].

Остаточне врегулювання конфлікту, що відбулося 5 травня 1833 р., і було зафіксовано підписанням Кютахійської угоди між султаном і єгипетським пашею, не могло привести до тривалого миру, оскільки не влаштувало жодну з сторін. З одного боку, Махмуд II не міг примиритися із втратою значної частини своїх володінь і плекав думку про реванш. З іншого боку, паша Єгипту не домогся головного – повної незалежності від свого суверена. Через певні причини Кютахійська угода не влаштувала також ані Францію, ані Великобританію. Як бачимо, нове військове зіткнення було лише питанням часу, і, як згодом виявилось, дуже нетривалого.

Однак справжню тривогу в Лондоні й Парижі викликало підписання у Константинополі 8 липня 1833 р. строком на вісім років російсько-турецького союзного договору, відомого як Ункяр-Іскелесійський. Відповідно до умов цього документа, Туреччина і Росія зобов'язувалися погоджувати свої дії "відносно всіх питань, які стосуються їхнього спільного спокою й безпеки" і допомагати один одному у випадку нападу третьої держави. Микола I зобов'язувався, "відповідно до правил охорони й взаємного захисту", прийти на допомогу Порті сухопутними й морськими силами. У секретній статті говорилося про надання військової підтримки Росії, що зводилася до закриття Дарданелльської протоки для іноземних військових суден на вимогу Петербурга [Цит. за: 16, с.115–119]. За своєю суттю це був оборонний російсько-турецький союз, однак для Франції, як і для Англії, він був тривожною ознакою посилення впливу Росії в Османській імперії.

Проте, у цілому результати турецько-єгипетського конфлікту для Франції були сприятливими. По-перше, Франція не втратила свої позиції в Стамбулі. По-друге, перехід Сирії, Килікії та Криту під владу дружньо налаштованого до Парижа Мухаммеда Алі значно розширював сферу політичного й економічного впливу Франції на Близькому Сході. По-третє, Липневій монархії, позиції якої в Європі було досить хиткими, вдалося не тільки уникнути відкритої конфронтації з Великобританією, але й заручитися підтримкою останньої в боротьбі проти Росії. По-четверте, Ункяр-Іскелесійський договір привів до загострення англо-російських відносин, що також було в інтересах Парижа.

Однак, поряд з цими сприятливими для Версаля обставинами існувало й одне несприятливе. Турецько-єгипетський конфлікт (1831–1833) продемонстрував іншим європейським державам справжні наміри Франції відносно країн Леванту, що не могло не викликати сильного занепокоєння як у Лондоні, так і в Петербурзі. Відкрита підтримка Францією Мухаммеда Алі та прагнення міцно закріпитися в Єгипті й Сирії поклали початок англо-російському зближенню в "східних справах", що надалі мало для Парижа негативні наслідки [17, с.559].

Характеризуючи в цілому зовнішньополітичний курс Франції по відношенню до Єгипту першої третини XIX ст., можна зазначити, що за

цей період він зазнав серйозних змін. Змінилися не лише методи "єгипетської політики", що еволюціонували від "силового підпорядкування" (експедиція Наполеона Бонапарта) до "мирного проникнення" (підтримка Карлом X і Луї-Філіппом Мухаммеда Алі), але і її цілі. Так, якщо наприкінці XVIII – на початку XIX ст. Єгипет розглядався Парижем лише як "засіб позбавити англійців володінь в Індії", то на початку 30-х рр. XIX ст. вже безпосередньо сама країна стала привертати увагу французької дипломатії й фінансової олігархії. До того ж, із завоюванням Алжиру у Версалі були схильні думати не про витіснення англійців з Індії, де на той час останні зуміли сильно зміцнити свої позиції, а про перетворення Середземного моря на "Французьке озеро" шляхом розповсюдження свого панування в Північній Африці й Малій Азії.

Література

1. Див., напр.: Базили К. М. Сирия и Палестина под турецким правительством в историческом и политическом отношениях / К. М. Базили. – М.: Изд-во вост. лит-ры, Ин-т народов Азии АН СССР, 1962. – 326 с.; Муравьев А. Н. Письма с Востока в 1849–1850 годах / А. Н. Муравьев. – СПб., 1851. – Ч. 1–2.; Муравьев Н. Н. Турция и Египет в 1832 и 1833 годах / Н. Н. Муравьев. – М.: тип. А. И. Мамонтова, 1869. – Ч. 1–4; Виноградов В. Н. Великобритания и Балканы: от Венского конгресса до Крымской войны / В. Н. Виноградов. – М.: Наука, 1985. – 336 с.; Восточный вопрос во внешней политике Российской империи / [В. А. Георгиев, Н. С. Киняпина и др.]. – М.: Наука, ГРВЛ, 1978. – 440 с.; Георгиев В. П. Внешняя политика России на Ближнем Востоке в конце 30-х – начале 40-х годов XIX в / В. П. Георгиев. – М.: Изд-во МГУ, 1975. – 200 с.; Дебидур А. Дипломатическая история Европы / А. Дебидур. – М.: Гос. изд-во иностр. лит-ры, 1947– . – Т.1: Священный союз. – 1947. – 483 с.; Дулина Н. А. Османская империя в международных отношениях (30–40-е годы XIX в.) / Н. А. Дулина. – М.: Наука, ГРВЛ, 1980. – 192 с.; Еремеева Т. В. Заключительный этап египетского кризиса 1831–1833 гг. и великие державы / Т. В. Еремеева // Учёные записки по новой и новейшей истории. – М.: Изд-во АН СССР, 1956. – Вып.2. – С.475–518; Жигалина О. И. Великобритания на Среднем Востоке, XIX – начало XX в. / О. И. Жигалина. – М.: Наука, ГРВЛ, 1990. – 166 с.; Киняпина Н. С. Внешняя политика России первой половины XIX века / Н. С. Киняпина. – М.: Высшая школа, 1963. – 288 с.; История XIX века (Западная Европа и внеевропейские государства) / [ред. Лависс и Рамбо]. – М., 1905–1907– . – Т.4. – 527 с.; Манфред А. З. Внешняя политика Франции 1871–1891 гг. / А. З. Манфред. – М.: Изд-во АН СССР, 1952. – 592 с.; Новичев А. Д. История Турции. Новое время / А. Д. Новичев. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1968–1973. – Т. 2–3; Ротштейн Ф. А. Англичане в Египте / Ф. А. Ротштейн. – М.-Л.: Госиздат, 1925. – 62 с.; Ротштейн Ф. А. Захват и закабаление Египта / Ф. А. Ротштейн. – М.: Изд-во вост. лит-ры, 1959. –

367 с.; Тарле Е. В. Наполеон / Е. В. Тарле. – Минск: Беларусь, 1992. – 429 с.; Тарле Е. В. Очерки истории колониальной политики западноевропейских государств (конец XV – начало XIX в.) / Е. В. Тарле. – М.-Л.: Наука, 1965. – 427 с.; Тарле Е. В. Политика: история территориальных захватов (XV–XX век) / Е. В. Тарле. – М.: ЭКСМО-ПРЕСС, 2001. – 800 с.; Панченкова М. Т. Политика Франции на Ближнем Востоке и Сирийская экспедиция 1860–1861 гг. / М. Т. Панченкова. – М.: Наука, 1966. – 270 с.; Тодорова М. Н. Англия, Россия и танзимат (вторая четверть XIX в.) / М. Н. Тодорова. – М.: Наука, ГРВЛ, 1983. – 184 с.; Нерсесов Г. А. Дипломатическая история египетского кризиса, 1881–1882 гг. / Г. А. Нерсесов. – М.: Наука, ГРВЛ, 1979. – 320 с.; Нерсесов Г. А. Египет в международных отношениях 70-х годов XIX в. и русская дипломатия / Г. А. Нерсесов // Вопросы африканской истории. – М.: Наука, ГРВЛ, 1983. – С. 127–170 с.; Бондаревский Г. Л. Английская политика и международные отношения в бассейне Персидского залива / Г. Л. Бондаревский. – М.: Наука, 1968. – 543 с.; Бондаревский Г. Л. Германский империализм в борьбе за Красноморский бассейн (конец XIX – начало XX века) / Г. Л. Бондаревский // История и экономика стран Арабского Востока. – М.: Наука, 1973. – С.3–42; Рыбаченок И. С. Союз с Францией во внешней политике России в конце XIX в.: автореф. дисс. на соискание учен. степени докт. ист. наук: спец. 07.00.03 "Всеобщая история" / И. С. Рыбаченок. – М., 1994. – 32 с.; Anderson M. S. The Eastern Question 1774–1923. A study of international relations / M. S. Anderson. – L.: McMillan, 1966. – 436 p.; Bailey F. E. British policy and the Turkish Reform movement. A study of Anglo-Turkish relations 1826–1853 / F. E. Bailey. – Cambridge: at the University press, 1942. – 312 p.; Marriott J. A. R. The Eastern Question / J. A. R. Marriott. – Oxford: at the Clarendon press, 1924. – 564 p.; Mosely Ph. Russian Diplomacy and the Eastern Question in 1838 and 1839 / Ph. Mosely. – Cambridge: Russel&Russel, 1934. – 178 p.; Puryear V. J. International Economics and Diplomacy in the Near East / V. J. Puryear. – California: Archon books, 1935. – 278 p.; Rodkey F. S. Lord Palmerston and the Rejuvenation of Turkey. 1830–1841 / F. S. Rodkey // Journal of Modern History. – L., 1929. – Vol.1. – №4. – P.570–593.; Sabry M. L'Empire Egyptien sous Mohammed Ali et la Question d'Orient, 1811–1849 / M. Sabry. – P.: Librairie orientaliste, P.Geuthner, 1930. – 605 p.; Webster Ch. The Foreign Policy of Palmerston, 1830–1841. Britain, the Liberal Movement and the Eastern Question / Ch. Webster. – L.: Bell, 1951. – Vol. 1–2. 2. **Див., напр.:** Коппель О. А. Перська затока: проблеми безпеки (80–90-і роки) / О. А. Коппель. – К.: ВПЦ "Київський університет", 1998. – 200 с.; Коппель О. А. Міжнародні відносини XX століття / О. А. Коппель, О. С. Пархомчук. – К.: Фада ЛТД, 2005. – 260 с.; Бурьян М. С. Египет во внешней и колониальной политике Великобритании / М. С. Бурьян. – Луганск: БОЯН РИ МП, 1994. – 168 с.; Демин О. Б. Английская внешняя политика в период ранних буржуазных революций в Нидерландах и во Франции /

О. Б. Демин // Великая французская буржуазная революция: история и современность. – Одесса, 1989. – С.10–13; Захарчук О. М. "Силова дипломатія" в зовнішньополітичній діяльності Наполеона Бонапарта: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.02 "Всесвітня історія" / О. М. Захарчук. – К., 2000. – 19 с.; Захарчук О. М. Франція і Росія: до питання про "силову дипломатію" Наполеона Бонапарта / О. М. Захарчук // Питання нової та новітньої історії. – К.: КНУ, 1996. – Вип.42. – С.42–49; Ададуrow В. Історія Франції. Королівська держава та створення нації (від початків до кінця XVIII століття) / В. Ададуrow. – Львів: Вид-во УКУ, 2002. – 412 с; Ададуrow В. Польське питання у французько-австрійських відносинах епохи наполеонівських війн: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук: спец. 07.00.02 "Всесвітня історія" / В. Ададуrow. – Львів, 1997. – 20 с.; Гончар Б. М. "Залізний канцлер" і великі держави в балканських кризах 80-х років XIX ст. / Б. М. Гончар, В. Л. Самчук // Питання нової та новітньої історії. – К.: ІЗМН, 1998. – Вип. 44. – С. 32–41; Гончар Б.М. Відносини між Францією та УНР / Б. М. Гончар, Н. Д. Городня // Укр. іст. журн. – К., 2000. – №2; Самчук В. Л. Політика європейських держав періоду "Великої Східної кризи" – як одна з причин Болгарської проблеми 80-х років XIX ст. / В. Л. Самчук // Питання нової та новітньої історії. – К.: ІЗМН, 1998. – Вип. 44. – С. 22-31; Русаков К. А. Проблема чорноморських проток у зовнішній політиці Великобританії, 1892–1920: дис. ... кандидата іст. наук: 07.00.02 / К. А. Русаков. – Луганськ, 2003. – 202 с.; Савенков В. В. Великобританія та проблема будівництва Суецького каналу: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.02 "Всесвітня історія" / В. В. Савенков. – Луганськ, 2005. – 20 с. 3. **Боев Ю. А.** Ближний Восток во внешней политике Франции (1898–1914 гг.). Очерки дипломатической борьбы Франции за ближний Восток / Ю. А. Боев. – К. : Наукова Думка, 1964. – 480 с. 4. **Puryear V. J.** France and Levant. From the Bourbon restoration to the peace of Kutiah / V. J. Puryear. – Berkeley: University of California Press, 1941. – 416 p. 5. Hall J. England and the Orleans Monarchy / J. Hall. – L.: Smith, Elder&Co., 15 Waterloo Place, 1912. – 452 p. 6. **Hoskins H. L.** British Routes to India / H. L. Hoskins. – L. : Frank Cass, 1966. – 494 p. 7. **Ерофеев Н. А.** Английский колониализм в середине XIX в. / Н. А. Ерофеев. – М.: Наука, 1977. – 256 с. 8. **Bourguet A.** La France et l'Angleterre en Egypte / A. Bourguet. – P.: Plon, 1897. – 288 p. 9. **Farnie D. A.** East and West of Suez. The Suez Canal History, 1854–1956 / D. A. Farnie. – Oxford: Clarendon Press, 1969. – 860 p. 10. **Татищев С. С.** Внешняя политика императора Николая I. Введение в историю внешних сношений России в эпоху Севастопольской войны / С. С. Татищев. – СПб.: Тип. И. Н. Скороходова, 1887. – 639 с. 11. **Муравьев Н. Н.** Русские на Босфоре в 1833 г. Из записок Н. Н. Муравьева / Н. Н. Муравьев. – М.: Тип. А. И. Мамонтова, 1869. – 463 с. 12. **Hanotaux G.** Histoire de la Nation Egyptienne: 7 Livres. – P: Plon, 1931. – Vol. 4. – 427 p. 13. **Webster Ch.** The Foreign Policy of

Palmerston, 1830–1841. Britain, the Liberal Movement and the Eastern Question / Ch. Webster. – L.: Bell, 1951. – Vol. 1–2. 14. **Baker R.L.** Palmerston and the Treaty of Unkiar Skelessi / R. L. Baker // The English Historical Review. – L., 1928. – Vol. XLIII. – P.83–89. 15. **Дулина Н. А.** Османская империя в международных отношениях (30-40-е годы XIX в.) / Н. А. Дулина. – М.: Наука, ГРВЛ, 1980. – 192 с. 16. **Россия и Черноморские проливы (XVIII–XX столетия).** – М. : Международные отношения, 1999. – 560 с. 17. **История дипломатии:** в 3 т. / [под ред. В. А. Зорина, В. С. Семенова, С. Д. Сказкина, В. М. Хвостова]. – М.: Госполитиздат, 1959. – Т.1. – 896 с.

Харковський Р. Г. Турецько-єгипетська криза 1831 – 1833 рр. та політика Липневої монархії стосовно Єгипту

У статті аналізується один з найважливіших напрямків близькосхідної політики Франції – політика по відношенню до Єгипту в період турецько-єгипетського протистояння 1831–1833 рр. Встановлено, що зовнішньополітичний курс Франції по відношенню до Єгипту у першій третині XIX ст. зазнав серйозних змін. Автор доходить висновку, що високий ступінь зацікавленості, що його демонстрували правлячі кола Липневої монархії стосовно цієї країни, пояснюється їх прагненням перетворити Середземне море на "Французьке озеро" шляхом розповсюдження свого панування в Північній Африці й Малій Азії.

Ключові слова: Турецько-єгипетська криза, Липнева монархія, Франція, Єгипет, Мухаммед Алі.

Харьковский Р. Г. Турецко-египетский кризис 1831 – 1833 гг. и политика Июльской монархии в отношении Египта

В статье анализируется одно из важнейших направлений ближневосточной политики Франции – политика в отношении Египта в период турецко-египетского противостояния 1831–1833 гг. Установлено, что внешнеполитический курс Франции в отношении Египта в первой трети XIX ст. претерпел серьезные изменения. Автор приходит к заключению, что высокая степень заинтересованности, которую правящие круги Июльской монархии демонстрировали по отношению к этой стране, объясняется их стремлением превратить Средиземное море во "Французское озеро" посредством распространения своего господства в Северной Африке и Малой Азии.

Ключевые слова: Турецко-египетский кризис, Июльская монархия, Франция, Египет, Мухаммед Али.

Kharkovskyy R. G. The Turco-Egyptian crisis 1831 – 1833 and the July Monarchy's policy towards Egypt

The one of the most important directions of France's Near Eastern policy – the policy towards Egypt during Turco-Egyptian confrontation of 1831–1833 is analyzed in the article. It is ascertained that general line in

foreign policy of France towards Egypt was seriously changed. The author comes to the conclusion that July Monarchy ruling circles' high degree of interest in this country can be explained by their desire to turn the Mediterranean Sea into "French Lake" by the spreading of their domination in the Northern Africa and Asia Minor.

Keywords: Turco-Egyptian crisis, July Monarchy, France, Egypt, Muhammad Ali.

Стаття надійшла до редакції 21.12.2011 р.

Прийнято до друку 24.01.2012 р.

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

УДК 94 (477:474.5) «12/13»

О. В. Борисова

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ І ПОЛІТИЧНІ ЧИННИКИ ЛИТОВСЬКОЇ ЕКСПАНСІЇ НА УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ НАПРИКІНЦІ XIII – XIV СТ.

З розвитком на пострадянському просторі національних історіографій історики новопосталих країн посилили пошуки в історичному минулому ознак суверенної державності. І не випадково їхню увагу привертає Велике князівство Литовське, Руське та Жемайтське (далі: ВКЛ). Має місце перевидання історичних джерел [1; 2], повернення забутих імен істориків минулого – дослідників ВКЛ [3; 4], пошук нових підходів до його історії [5–9]. Проте історична література XIX – початку XX ст., тобто періоду, коли закладалися підвалини історичних шкіл України, Російської Федерації, Білорусі та Литви, залишається маловивченою. Російська історіографія поповнилася працею О. В. Столярова [10], в українській історіографії ж і дотепер подібної роботи немає. У польській історіографії XIX–XX ст. історія ВКЛ та руських земель, що до нього входили, стала предметом уваги багатьох істориків, зокрема, таких знаних, як С. Смолка, А. Прохачка, К. Одиніцкі, О. Халецькі, Л. Каланковські, С. Зайончковські, Ю. Вольф, В. Семкович та ін. [Докл.: 11]. І на сьогодні історія ВКЛ продовжує залишатися в колі зору польських істориків, але їхні підходи викликають багато зауважень істориків з України, Білорусі й Литви. Тож багато проблем литuanістики залишаються не розробленими.

Мета статті: на підставі аналізу джерел та літератури надати авторське бачення головних соціально-економічних чинників, що викликали литовську експансію на українські землі наприкінці XIII–XIV ст.

Особливістю литовської експансії вважається те, що Литва доволі легко змогла поширити свою владу на величезні терени колишньої Київської держави. Почасті це відбувалося шляхом "ряда" – договору з феодалами руських земель, яким гарантувалося збереження їх традиційних прав та привілеїв ("чтобы от них отчины их не отнимал") [12, с.200]. Використовуючи бажання суспільства звільнитися від ординського панування, місцеві феодали йшли на угоду з Литвою. Ще в 1930-х рр. В. Т. Пашуто встановив, що боярство вирішило долю не тільки білоруських, а й українських земель; його підтримка забезпечила успіх литовського уряду [13, с.6]. Проте, на нашу думку, роль руського

боярства в цей час можна оцінювати і як мовчазну згоду на литовську колонізацію. Причини цього корінилися в соціально-економічних особливостях східноєвропейських суспільств, одним з яких була Київська Русь.

Усі війни і колоніальні експансії здійснюються заради ресурсів. У випадку Литви мали значення і матеріальні, і нематеріальні ресурси колишньої Київської Русі. Можна припустити, що литовці, відчувши на собі небезпеку і важкість колоніального поступу німців на Схід, використали їхній же геополітичний приклад, націливши вістря своєї експансії на землі колишньої Київської Русі. Тільки замість релігійної місії навернення (що використовували німці) литовці використали династичний проект. Династичний інтерес до розширення володінь мав велике значення: у того ж литовського князя Гедиміна (1315–1341), наприклад, було 5 братів, 7 синів і 34 онука, і всі вони потребували уділів. Вагому роль відігравала та обставина, що власні матеріальні ресурси Литви були дуже невеликими, тому перспектива оволодіння землями на південному сході здавалася привабливою. Землі колишньої Київської Русі могли сплачувати данину, мали розвинені торгівельні шляхи, які можна було посісти і використовувати, були спроможні надати Литві і матеріальні ресурси, і поповнення до війська. Це – факти незаперечні і давно наукою встановлені. Ми ж шукаємо особливостей у соціально-економічному ладі литовських і руських земель, щоб виявити як особливості соціально-економічного чинника литовської експансії, так і причини мовчазної згоди руського боярства на литовське опанування українських і білоруських земель – чинника, на наш погляд, у той час вирішального.

Унаслідок різних потреб і обставин лише деякі форми феодалізму поширилися у Східній Європі, до того ж із суттєвою затримкою – в історіографії говориться про певний "пізній старт" у цивілізаційному розвитку центрально- і східноєвропейських народів [Докл.:14]. Тому державно-політичні структури східноєвропейських народів випереджали у своєму становленні соціально-економічні, що мало далекосяжні наслідки, як-то: велику залежність економічних форм життя від державної влади й політики. Про ф'єфи у Східній Європі можна говорити тільки щодо чеських королів і деяких польських князів, тобто це скоріш були винятки, ніж правило. Тож ні князі, ні лицарі не володіли землею у формі ф'єфів, феодалів більше цікавила повна власність на землю (алоди). Чітко вираженої феодальної піраміди тут майже не було, хоча залежність дрібнішої шляхти від сеньйорів формувалася. Але в цій системі не було інвеститори у справжньому розумінні, а сеньйор не мав повної юрисдикції над вільними людьми. Феномен лицарства, такий характерний для Західної Європи у феодальну добу, також набрав інших форм у контексті умов Східної Європи, зокрема, литовці відзначалися саме своєю легкою кавалерією.

Розвиток феодальних відносин значно прискорився активною

експансією Литовської держави. Великі князі надавали своїм родичам уділи. У джерелах є повідомлення, що Наримонт землі "дал брату своєму Троиденю за вдел" [15, с.93], а Гинвіл "Полоцьке князство взяв з уделу" [16, с.21]. За назвою володінь з'являються князівські титули. Наприклад: "А брата его (Наримонта) Довмонт сядет на отчизне своеи, на Утене, и назовется князем утенским... А третий брат его Голша... там начнет княжити, и назовется князем Голшанским" [15, с.93]. У такий спосіб створювалася державно-політична феодальна "драбина", яка значно зростала в процесі підкорення білоруських і українських земель, а синтеза молоді литовської державності з давньоруською сприяла поглибленню феодалізації литовського суспільства. Не лише князі, а й бояри наділялися ленами в підкорених землях. Характерно, що лени надавалися за умов військової служби. Ще Радзивілл Монтвілович, "князь руский новгородский... паном и рыцерству жомонтскому и литовскому, котрие з ним были вышли, звлашче добре заслужоным, подавал им оседлость в панствах русских" [16, с.19]. Такий характер надання ленів зберігався й надалі. І. Крип'якевич підкреслював, що "характерною рисою устрою Великого князівства був феодалізм, подібний до західноєвропейського. Землеволодіння було тісно зв'язане з військовою службою" [17, с.123].

Князівський адміністративний апарат формувался на основі функцій посад, які вже існували в окремих племінних князівствах ще й до об'єднання Литви за часів князя (згодом короля) Миндовга. Дійсно, назви литовських урядовців зафіксовані давньоруською мовою за аналогією з існуючими в Русі, хоча, можливо, це був лише їх приблизний переклад. Наприклад, літопис повідомляє: "...и был у него коморником" [15, с.93]. Дослідники кажуть про великі впливи норм давньоруського права і практики управління князівствами на діяльність литовської адміністрації. Так, автори "Історії держави і права України" (К, 1996) підкреслюють, що литовці "сприйняли державну організацію на зразок сусідніх князівств, засади християнства, україно-білоруську мову як мову знаті, наблизилися до побуту і культурного життя Білорусії та України" [18, с.42]. Також значно впливав на литовську державність і Тевтонський орден з його розвинутою адміністративною системою, притаманною країні з більш значним рівнем феодальних відносин. Зазначимо, що німецькі територіальні князівства, до яких відносився й Тевтонський орден, вже на початку XII ст. перейшли до стадії розвинутого феодалізму. Вказані особливості соціально-економічного стану східноєвропейських суспільств викликали до життя один специфічний чинник, який, власне, і потребує нашої уваги, а саме – те, що київські князі (як і республіканський Новгород) не пішли шляхом західноєвропейських володарів і не взяли на себе обов'язку захищати місто й село від сваволі боярства. В останнього ж був один інтерес: закріпачення селянства (як і у візантійських греків) і цілковите особисте володіння містами. За грецьким зразком в Русі були закупи, сусідки,

підсусідки, сябри, каланники та інші раби й півраби. І тільки князі Роман Мстиславович і Данило Галицький опікувалися селом у Галичині. Саме тому і мала місце завзята піввікова боротьба між ними й галицьким боярством, яке врешті-решт таки викоринить Рюриковичів у Галичині.

Напад Орди сильно вдарив по боярству не тому, що ті виступали проти завойовників, а тому, що вони склали головну збройну силу Русі. Може виникнути питання: а чи не так же було і в Західній Європі? Однозначно: ні. У Західній Європі існував чинник, якого не було у час, що розглядається, у Європі Східній. Це – Римо-католицька церква. Вона постійно ставала на захист західноєвропейського селянства, що чітко видно, зокрема, на прикладі співпраці онука королеви Анни Ярославни з французьким духовенством [19, с.218]. Православна церква ж дозволяла закріпачувати село, а невільників греки мали до самого кінця існування Східної Римської імперії. Вони купували їх у печенігів, половців і татар. Ні французи, ні німці, ні поляки невільниками не торгували. Це робили греки і хазарські євреї-рахдоніти. А до останніх слов'янські невільники, згідно середньовічних арабських джерел, потрапляли з рук русів, які їх ловили і продавали рахдонітам. Цей факт ігнорують дослідники, які погодилися з ототожненням слов'ян і русів в історіографії, і даремно: руси (яких доволі довго середньовічні арабські джерела продовжували відрізняти від слов'ян) склали в Київській державі аристократію, тобто те ж саме боярство, і навряд чи досвід їхніх предків-ловців слов'ян не позначився на їхньому ставленні до села, в якому в Київській Русі ті ж слов'яни й жили. Зверхнє, ужиткове, експлуататорське ставлення грецької й руської аристократії і самої влади до власного народу і було головною причиною того, чому селяни не захищали ні Візантію, ні Русь від загарбників. Руська аристократія ж, як наявно показав як напад монголів, так і литовська експансія, дуже не любила вмирати.

До зазначеного слід додати й те, що сталої армії в Русі не було, тож уся боездатність держави залежала від того ж самого боярства, що, безумовно, ним добре усвідомлювалося і використовувалося. Крім того, боярство за обов'язок військової служби було звільнене від податків – їх сплачувало знов таки місто й село. І нарешті ще одне: Русь мала вічовий устрій. А його дуже легко при наявності необхідних капіталів використати, створюючи "п'яті колони" і роздираючи держави. Прикладами цього є те, як грецька династія Комнінів за кілька десятиріч років, формуючи такі "п'яті колони", розсварила руських князів і їхнє боярство в середині XII ст., що призвело до страшного конфлікту володимиро-суздальських князів з Києвом, або ж трагедія Новгородської республіки, з якою в такий же спосіб розправиться московський цар вже в XVI ст.

Чим же вдалося "підкупити" руських бояр литовцям, та ще й так, що ті ніяк не опиралися підкоренню руських земель Литвою, і все пройшло доволі мирно, більш того, руська аристократія була цілком задоволена результатами? Утім, як влучно висловився англійський

історик Норман Дейвіс у книзі "Боже ігрище: історія Польщі" [20], що люди ніколи не усвідомлюють, що їх колонізують, тож у цьому відношенні руське боярство не стало виключенням. І все ж таки: чим? І тут ми підходимо впритул до такої дійової особи історії (за термінологією К. Поппера), як чинник "великої ідеї". І той факт, що Литва в доволі короткий час змогла поширити свою владу на величезну територію, що значно перевершувала її власні розміри, доводить, що литовці такі ідеї мали.

І першою ідеєю, що її запропонували русичам литовці, була ідея "боротьби проти спільних ворогів". Дійсно, оскільки експансія литовців мала домінуюче мирний характер, то не можна сумніватися у правильності твердження вчених [21, с.69], що визначальну роль тут зіграли спільні геополітичні інтереси. Так і було, і генеральним завданням литовських і руських земель був захист від спільного ворога. На півночі це був Тевтонський орден, на півдні – Золота Орда, які загрожували самому існуванню балтійських та слов'янських народів. Наприклад, Полоцьк перебував під німецькою загрозою вже з часу, коли німці зміцнилися в басейні Західної Двіни, а Пінськ постійно жахався загрози нового татарського набігу [22, с.208–209]. І саме тут, на нашу думку, в литовців спрацював як означений науковцями чинник "чарівності імперії-культури", так і чинник "туги за імперією". Але на відміну від німців, які запозичили ідею імперії в Римі, для литовців "імперією-культурою" стала Київська Русь.

Київська Русь мала багато ознак імперії. Литва була її сусідкою, а сусіди під впливом імперії невідворотно починають рано чи пізно розглядати геополітичні й духовні явища світу крізь призму категорій, що їх пропонує імперія. Врешті-решт імперська термінологія або приймається без критики, або ж піддається жорсткому остракізму, що відходить з побутування національної культури країни-сусідки. Останнє в Литві буде мати місце після Кревської унії (1395 р.), у час же, що передував цій унії, мало місце перше. Галицько-волинський князь Роман Мстиславович, як відомо, "орав Литвою", тож він і намагався перетворити її в периферію Київської держави, і йому це певною мірою і на деякий час зробити вдалося. Проте, оскільки після розпаду Київської Русі периферія – у нашому випадку Литва – посилилася і перейняла (або ж продовжила розвивати) ідеологію колишнього центру, то в таких випадках відбувається експансія колишньої периферії під централізаторськими гаслами. І в цьому сенсі, на наш погляд, ВКЛ узагалі являло собою класичний приклад периферії, яка під гаслами "збирання земель" колишньої імперії намагалася повернути регіон у кордони, в яких діяв певний культурний стереотип. Литовський політичний центр зумів використати об'єктивно існуючі в руських землях тенденції до об'єднання, підготовлені всім попереднім ходом їх соціально-економічного розвитку. Політичне об'єднання сприяло припиненню феодалних чвар, посилювало можливість оборони від

зовнішніх ворогів. Ці обставини і призвели до того, що Литва розширювалась переважно мирним шляхом. Цю програму русичам запропонував спочатку князь Віген (Вітиня) – сміливий полководець, який успішно воював проти хрестоносців, ведучи в бій спільні литовсько-руські війська, а потім князь Гедимін. Частину земель Руси останній отримав шляхом династичних шлюбів своїх синів з руськими князнями (Ольгерд у такий спосіб здобув землю Вітебську, а Любарт – Волинь) [23, с.130].

Наступною ідеєю була ідея об'єднання роз'єднаних руських земель під проводом литовських володарів. А вона у свою чергу потягла за собою ще одну – династичну. Не випадково в літературі можна зустріти твердження, що встановлення литовської влади на руських землях можна розглядати як "нове призначення династії". Тобто, як у свій час було "запрошено" на володарювання Рюриковичів, так же – як запрошення – можна розглядати і "прихід" Гедиміновичів. Однак у цьому питанні було дві сторони – руська і литовська. Для руської, можливо, й було так, як вважають учені, що висловлюють указану точку зору. Дійсно, в часи Середньовіччя в Європі влада засновувалася на принципі римського права "немає народу без володаря", і володар той мав бути тільки з визнаних Європою династій. Замість Рюриковичів на Русь прийшла династія литовських князів, які мали шлюбні зв'язки з тими ж таки Рюриковичами, зокрема – через Данила Галицького і його сина Шварна, які були зятями Миндовга. А ось тут уже проглядає литовський інтерес, адже саме завдяки кровній спорідненості з визнаними всією Європою Рюриковичами литовські династи набували необхідної їм у міжнародному співтоваристві легітимності. І такий погляд на дану проблему показує, що не такою вже й милістю для русичів був той "прихід" Гедиміновичів. Адже самі литовські князі потребували визнання серед європейських династій, а без зв'язку з династією Рюриковичів, як також і без посідання ними терену влади Рюриковичів це було б дуже проблематичним. Рано чи пізно їм довелося б стати васалами імператорів "Священної Римської імперії германської нації", як це сталося, зокрема, з чеськими королями [14, с.33]. І тоді Литовська держава, можливо, і змогла б зберегтися, але потенцію до власної експансії втратила б назавжди.

І тут ми повинні підкреслити, що такий розгляд чинників литовської експансії не дає повноцінної відповіді на питання: *як узагалі литовська експансія в Україну стала можливою і, що немаловажно, успішною?* Все ж таки і економічні прагнення Литви, і запропоновані українській аристократії та населенню литовцями ідеї – все це були чинники зовнішні. І без аналізу внутрішніх чинників на поставлене питання відповісти неможливо. Всі варіанти відповідей на нього, які пропонуються в літературі, можна узагальнити і звести до двох.

Перший варіант. Ординське нашестя розстрожило вщент саму структуру суспільної свідомості всього населення Київської Руси, аж до

втрати історичної пам'яті про традиції державності та про те, що за них взагалі-то треба боротися. Але зазначимо, що Русь постійно воювала зі степовими ордами, і за весь час цих її війн проти степовиків у населення не могло не виникнути принаймні хоча б певного імунітету проти навал орд номадів. Тоді припущення, що русичі раптом, ні з того ні з сього цілком позбулися давно набутих навичок боротьби проти наїзників, виглядає просто таки фантастичним. Якщо все ж таки визнавати цей варіант відповіді, то тоді треба припускати, що монголи володіли якоюсь невідомою психологічною зброєю масового ураження. Ми цього робити не будемо, тому занотуємо, що цей варіант відповіді на поставлене питання неправильний, а навіть смішний.

Другий варіант. Руська аристократія з якихось (незрозумілих) причин втратила інтерес до державної (у середньовічному розумінні) ідеї і добровільно делегувала свої владні повноваження литовським князям, водночас (чомусь) забезпечуючи їх усіма необхідними ресурсами. Тут треба вже припускати ураження всього населення колишньої Київської Руси, і насамперед її провідних верств, невідомою хворобою – чимсь на кшталт "руського національно-державного мазохізму", що, на наш погляд, елементарно некоректно по відношенню до власного народу та його державно-політичної еліти тих часів.

В обох варіантах загальним є певний натяк на втрату "енергетичного поля, яке відповідає за національну честь і гідність". І слід сказати, що в науці існує теорія, яка трактується як така, що може пояснити цей дивний феномен. Це – теорія "пасіонарності" Л. М. Гумільова [Див.: 24], використовуючи яку, достатньо визнати високий ступінь пасіонарності литовської еліти. Вона може пояснити й те, що сталося з руською елітою, "спадом етнічної енергії українського і білоруського населення, що жило в той час". Але ж той "спад" об'єктивно не міг бути настільки катастрофічним, що все населення разом зі своїми провідниками просто мовчки "лягло" під іноземного нехай і не завойовника, але все-одно окупанта. Р. Симоненко пояснює все це "віротерпимим і децентралізованим устроєм першого періоду існування ВКЛ, сприйняттям її елітою руських традицій, що допомогло продовжити природний хід історичного розвитку; було збережене основне ядро українських земель, а також торгівельні зв'язки й шляхи, природне економічне і конфесійне тяжіння на Південь, нарешті, зроблені кроки до становлення української нації" [25, с.26]. Дійсно, та чи мало було у світовій історії випадків, коли іноземна правляча династія вдало вписувалася в чужорідне середовище, і з часом вже тільки історики пам'ятали про те, як усе починалося? Але не так розвивалися етнодержавні процеси у ВКЛ. Стратегічна активність Польщі, підтримувана європейськими правлячими династіями, власна польська експансія, розгорнута на Схід Європи (насамперед – в Україну), католицька експансія на пограниччя православного світу, що ніколи не

переривалася, прямо і опосередковано підривали міжетнічну єдність ВКЛ.

І ось тут, на наш погляд, і в середовищі руської аристократії, і всього населення спрацював негативний внутрішній чинник психологічного характеру. Це був чинник, ми б сказали, слов'янського "довгого запрягання" і настанови "моя хата скраю". Це проявилось і в час, що розглядається, як також проявиться і пізніше. Тому можна твердити, що Кревську унію 1385 р. між Литвою й Польщею українська знать просто "прогавила" і не оцінила своєчасно її доленосного значення для майбутнього України взагалі, і її особистих "хат" зокрема. А саме цей момент можна вважати точкою біфуркації (розходження), коли виникають різні варіанти подальшого розвитку країни. Якщо допускати існування в литовський період української історії навіть не національної ідеї, а хоча б національних інтересів, то відстоювати їх належало українській знаті. Але якраз цього й не було.

Я. Р. Дашкевич у статті "Етапи української державності" [26] визначив дві причини загибелі всіх державних творів, які будь-коли поставали на українських землях – це концентрований наступ сусідів і внутрішня зрада. Як причини загибелі Київської Русі обидві в науці вивчені достатньо. А ось щодо литовського періоду вивченою можна вважати тільки першу. З другою причиною є певна проблема, хоча підходи до неї в літературі вже з'явилися [7; 27]. Практично всі вчені-литваністи відмічають пасивну позицію руського боярства щодо процесу інкорпорації України у склад Литви, однією з причин (можливо, й головною) чого були обіцянки литовських династій "не віднімати їхніх отчин", тобто не зачіпати їхніх матеріальних інтересів. Тож, аби зрозуміти дійсний стан речей, проведемо одне зіставлення, щоб підкреслити саме чинник внутрішньої зради, який не міг виникнути зненацька, а існував і раніше.

Так, у ході внутрішньо-литовської боротьби за владу в 1430–1435 рр. на українських землях з'явилося ще слабке, але реальне Руське князівство на чолі з литовським князем Свидригайлом Ольгердовичем. Після навали Орди до цього часу пройшло вже майже 200 років, то вже, напевне, навіть якщо припустити таку фантастичну річ, як те, що ця навала, дійсно, розвалила русичам усю їхню суспільну свідомість і позбавила їх природного інстинкту до свободи та незалежності, то на цей час уже змінилося кілька поколінь і всі нормальні політичні інстинкти мали вже відновитись. І ось, здавалося б, нарешті виникла омріяна незалежна держава (а вона мала бути омріяною, якщо вже, навіть за мірками радянської історіографії, існувала з XIV ст. "українська народність" /на ділі: нормальна європейська середньовічна нація/), тож треба зробити все, щоб вона вижила і розбудувалася. Але виявилось достатнім польському ставленику Сигізмунду видати привілей 1432 р., згідно з яким українська знать отримала права, формально рівні

католикам, щоб ідея збереження власної державності розтанула як крижинка на долоні. Це була пряма внутрішня зрада.

Щось подібне сталося і в час, що досліджується: коли литовці пообіцяли "не чіпати отчин", то всі тут же забули про свободу, честь і гідність. Тож саме національну зраду руської еліти треба бачити в історії початку литовської експансії, а не якусь ефемерну "втрату" якогось "енергетичного поля", що начебто відповідає за національну гордість. За неї відповідає не "поле", а совість. Брак совісті і є причиною українських внутрішніх зрад.

Значимо принагідно, що точно так же українська еліта буде поводити себе і в подальшому: то всіляко посприє розбудові Речі Посполитої, яка потім, як правдиво написав Норман Дейвіс, просто расово буде гнобити Україну, то прикладе всіх зусиль до розбудови Російської імперії – досить згадати плазування козацької еліти перед царем Олексієм Михайловичем з даруванням йому зовсім йому не належного титулу "Государя Великой, Малой и Белой Руси", або ж вирішальну роль гетьмана К. Розумовського у тому, щоб, не маючи жодних прав на російський імператорський престол, на нього зійшла Катерина II, і тут же ліквідувала Гетьманат – з усіма витікаючими з цього наслідками для України.

Література

1. **Крестоприводная** книга шляхты Великого княжества Литовского // Памятники истории Восточной Европы: Источники XV – XVII вв. – Т.4. – М.; Варшава, 1999. – 261 с. 2. **Петр Дусбургский**. Хроника земли Прусской / П. Дусбургский. – М. : Ладомир, 1997. – 383 с. 3. **Любавский М. К.** Очерк истории Литовско-русского государства до Люблинской унии включительно / М. К. Любавский. – М. : Наука, 2004. – 312 с. 4. **Александров Д. Н.** Южная, Юго-Западная и Центральная Русь в XI–XIV вв. и образование Литовского государства / Д. Н. Александров. – М. : Наука, 1994. – 269 с. 5. **Дворниченко А. Ю.** Русские земли Великого княжества Литовского (до начала XVI в.). Очерки истории общины, сословий, государственности / А. Ю. Дворниченко. – СПб.: Издательство Санкт-Петербургского университета, 1993. – 240 с. 6. **Дискуссия "Великое княжество Литовское"** // Родина. – 1993. – №3. – С.81–93. 7. **Думин С. В.** Другая Русь. Великое княжество Литовское и Русское / С. В. Думин // История Отечества: люди, идеи, решения. Очерки истории России IX – начала XX в. – М.: Политиздат, 1991. – С.76–125. 8. **Кром М. М.** Меж Русью и Литвой: Западнорусские земли в системе русско-литовских отношений конца XV – первой трети XVI в. / М. М. Кром. – М. : Археографический центр, 1997. – 231 с. 9. **Янин В. Л.** Новгород и Литва: Пограничные ситуации XIII–XV вв. / В. Л. Янин. – М. : МГУ, 1998. – 212 с. 10. **Столяров А. М.** История Великого княжества Литовского в отечественной историографии XIX – начала XX века: дисс. ... канд. ист. наук : 07.00.09 / Алексей Михайлович Столяров. – Казань,

2008. – 234 с. 11. **Антонєвіч Марцели**. Польська історіографія про зайняття Києва за часів великого князя литовського Гедиміна (проблема достовірності литовсько-руських джерел) / Антонєвіч Марцели // Київська старовина. – 2005. – №3. – С.121–127. 12. **Румянцевская летопись** // Летописи белорусско-литовские // ПСРЛ. – М. : Наука. 1980. – Т.35. – 306 с. – С.193–213. 13. **Пашуто В. Т.** Образование Литовского государства / В. Т. Пашуто. – М. : Изд-во АН СССР, 1939. – 536 с. 14. **Вандич П.** Ціна свободи. Історія Центрально-Східної Європи від Середньовіччя до сьогодні / Пьотр Вандич. – К. : Критика, 2004. – 463 с. 15. **Летопись** археологического общества // Летописи белорусско-литовские // ПСРЛ. – Т.35. – С.91–102. 16. **Хроники: Литовская и Жмойтская, и Быховца** // ПСРЛ. – М.: Наука, 1975. – 234 с. 17. **Крип'якевич І.** Історія України (від доісторичних часів до 1914 р.) / Іван Крип'якевич. – Львів : Світ, 1992. – 555 с. 18. **Кульчицький В. С.** Історія держави і права України / В. С. Кульчицький, М. І. Настюк, Б. Й. Тищик. – Львів : Світ, 1996. – 296 с. 19. **Кузич-Березовський І.** Жінка і держава / І. Кузич-Березовський. – Львів: Світ, 1994. – 285 с. 20. **Дейвіс Н.** Боже ігрище: історія Польщі / Норман Дейвіс; пер. з англ. П. Тарашук. – К. : Вид-во Соломії Павличко "Основи", 2008. – 1080 с. 21. **Івакін Г. Ю.** Історичний розвиток Києва XIII – середини XVI ст. (історико-топографічні нариси) / Г. Ю. Івакін. – К. : ІА НАНУ, 1996. – 271 с. 22. **Уривалкін О. М.** Таємничі грані історії / О. М. Уривалкін. – К. : КНТ, 2007. – 340 с. 23. **Аркас М.** Історія України-Русі / Микола Аркас. – Одеса: Маяк, 1994. – 388 с. 24. **Гумилев Л. Н.** Древняя Русь и Великая Степь / Л. Н. Гумилев. – М. : Мысль, 1991. – 764 с. 25. **Симоненко Р.** Про геополітичний фактор в історії України // Р. Симоненко // Укр. іст. журн. – 2002. – №6. – С.20–31. 26. **Дашкевич Я.** Етапи української державності / Я. Р. Дашкевич // Ратуша. – Львів, 1991. – 17 липня. 27. **Савчинский В. Э.** Национальная идея и "украинский вопрос" / В. Э. Савчинский // Вісник СевДГУ. – Вип. 94. Філософія : зб. наук. пр. – Севастополь : Вид-во СевНГУ, 2009. – С.41–47.

Борисова О. В. Соціально-економічні і політичні чинники литовської експансії на українські землі наприкінці XIII – XIV ст.

У статті пропонується авторський підхід до аналізу соціально-економічних і політичних чинників литовської експансії на українські землі наприкінці XIII–XIV ст. Висвітлюються особливості економічного та соціального стану українських земель, належних до східноєвропейського ареалу світової економіки; розкриваються ті ідеологічні та політичні проекти, з якими литовська владна еліта здійснювала експансію на українські землі в час, що досліджувався, показується неприглядна роль при цьому "руського" боярства.

Ключові слова: Україна, Литва, історія України, історія Великого князівства Литовського.

Борисова О. В. Социально-экономические и политические факторы литовской экспансии на украинские земли в конце XIII – XIV вв.

В статье предлагается авторский подход к анализу социально-экономических и политических факторов литовской экспансии на украинские земли в конце XIII–XIV вв. Освещаются особенности экономического и социального положения украинских земель, входящих в восточноевропейский ареал мировой экономики; раскрываются те идеологические и политические проекты, с которыми литовская властвующая элита осуществляла экспансию на украинские земли в исследуемый период, показывается неприглядная роль при этом "русского" боярства.

Ключевые слова: Украина, Литва, история Украины, история Великого княжества Литовского.

Borisova O. V. The socioeconomic and political factors of Lithuanian expansion to Ukrainian lands at the end of the XIII in XIV centuries

The article presents the author's approach to the analysis of socioeconomic and political factors of Lithuanian expansion to Ukrainian lands at the end of the XIII in XIV centuries. Take up the features of economic and social position of Ukrainian lands, contained as part of the East European area of world economy; ascertained ideological and political projects the Lithuanian ruling elite carried out expansion on Ukrainian lands with in a period under consideration, an unattractive role of "rus'kogo" boyars is shown here.

Keywords: Ukraine, Lithuania, Ukrainian history, the history of the Grand Duchy of Lithuania.

Стаття надійшла до редакції 2.12.2011 р.

Прийнято до друку 24.01.2012 р.

УДК 94(477):329.71 «1989/2010»

М. М. Зеркаль

**ВИЩІ ОРГАНИ ВИКОНАВЧОЇ ВЛАДИ УКРАЇНИ ТА ПРОБЛЕМИ
ОСВІТИ ЕТНОСІВ (1990 – 2000-І РОКИ): ІСТОРІЯ ПИТАННЯ**

Історично так склалось, що українські землі традиційно були населені різними некорінними етнічними групами і питання їх освіти завжди вимагало свого вирішення в конструктивному напрямку. На початку свого незалежного державотворчого шляху, в 1990-і роки, Україна володіла потужним інтелектуальним потенціалом, а освітня сфера, витримавши випробування економічною кризою, довела свій високий рівень і здатність, попри всі фінансові труднощі, розвиватися й удосконалюватися. Завдання наукового осмислення державної, громадської підтримки розвитку мовного простору етноменшин у цих умовах виступають сьогодні як першочергові. Навіть тепер ця важлива проблематика в Україні перебуває на стадії початкового висвітлення. Мета і завдання даної розвідки полягають у показі, узагальненні проблем освіти, пов'язаних з забезпеченням етномовної орієнтації учнів загальноосвітніх шкіл на рівні вищих органів виконавчої влади.

Деякі аспекти цієї проблеми одержали фрагментарне висвітлення в роботах В. П. Шкварця [1, с.327–338], Л. М. Хрящівської [2, с.318–321], О. В. Белікова [3, с.318–321; 4, с.19], В. Наулка, Я. Калакури, О. Курінного, М. Панчука, В. Котигоренка, Д. Табачника, Г. Москаля, В. Вороніна, Р. Чілачави, В. Євтуха [5, с.9], Н. Макаренко [6, с.15], Т. Пилипенко, Л. Нагорної [7, с.111], О. Майбороди, Ю. Римаренка, О. Картунова, С. Кисельова, А. Колодія, І. Кресіної, В. Лісового, Г. Палій, Ю. Саєнка, Т. Рудницької, О. Реєнта [8, с.97], Ю. Лихача [9, с.22]. Вони здебільшого присвячені етнонаціональній структурі українського суспільства, сучасному стану етноменшин, освітній політиці держави, особливостям процесів етнічного відродження. Особливе значення мала розробка українськими вченими концептуальних підходів до аналізу в цілому етнокультури як саморегульованої системи, сфери реалізації людських цінностей, теорії етносу тощо. Водночас проблеми етномовної відповідності громадян України, процедури оновлення і удосконалення змісту освіти, діяльність громадських формувань по організації вивчення мов потребували спеціального комплексного вивчення, системного та критичного аналізу.

Держава певним чином допомагала етносам у забезпеченні їх мовних та освітніх прав. Законодавство встановлювало право набуття середньої освіти мовами етноменшин. Його мали діти, які цього бажали. Визначалося, що освіта надавалася державною, а також кримськотатарською, молдавською, польською, російською, румунською та угорською мовами. В 2009 р. у загальноосвітніх школах мовами

етноменшин навчалось 741142 учні [9, с.22]. Загальноосвітні навчальні заклади проводили державну підсумкову атестацію мовами навчання.

Серед першочергових проблем, які турбують представників меншин, – проблеми освіти та виробництва й одержання інформаційного продукту рідною для них мовою. Гостро поставала мовна проблема, навколо якої найчастіше виникали гострі дискусії та конфліктні ситуації.

У травні 1997 р. Міністерством освіти і науки України спільно з Академією педагогічних науки України, Держдепартаментом у справах національностей та міграції та Чернівецькою облдержадміністрацією був проведений всеукраїнський семінар на тему: "Концептуальні засади задоволення освітніх потреб національних меншин в Україні", на якому обговорювалися й проблеми освіти німців. Так, на засіданні секції "Рідна (материнська) мова" з доповіддю "Проблеми етноконсолідації німців України. Аспекти німецької мови" виступив кандидат педагогічних наук, доцент, заступник голови Фольксрату німців України В. Батицький. На його думку, система освіти в державі повинна сприяти збереженню етнічної самобутності всіх національних меншин, відтворювати національні звичаї та традиції, національний дух, виховувати поважне ставлення до українського та інших народів [3, с.124].

Відповідно до Наказу Міністерства освіти і науки України №461 на виконання "Галузевої Програми поліпшення вивчення української мови у загальноосвітніх навчальних закладах з навчанням мовами національних меншин на 2008–2011 роки" від 26 травня 2008 р. передбачалось вивчення російської мови частини навчальної програми, що могла змінюватися у відповідному навчальному плані. Це було відхиленням від колишньої системи, яка була засвоєна у 1989 р. Законом про мови, і передбачала, що вивчення російської і української мов буде обов'язковим (ст. 27 §5). Таким чином, необов'язковість вивчення російської мови не впливала на законне право вивчати мову етноменшини, однак робило вивчення її менш доступним з того моменту, як цей предмет ставав необов'язковим для викладання в школах.

Всі предмети в закладах загальної освіти відповідно в класах з викладанням російської мови викладалися російською (за винятком переходу з однієї мови на іншу при вивченні певних предметів). Державна мова викладалася як предмет (3 години на тиждень) в 1–4 класах. В 3–4 класах кількість годин поступово збільшувалась (4 години на тиждень) і в 10–11 класах кількість годин на вивчення української літератури збільшувалась до 2 годин на тиждень. Нова програма передбачала зміну в викладанні мови таким чином, щоб в 5-му класі історія викладалась двома мовами, те саме стосувалося географії.

У 2005 р. Міністерством освіти і науки було започатковано наукові дослідження в галузі мов національних меншин. В 2006–2010 рр. реалізовувались наукові проекти: "Дослідження особливостей етнокультурного та географічного чинників Східної Таврії у національному розвитку України" (Мелітопольський державний

педагогічний університет); "Сучасний стан регіональної та етнічної ідентичності в українсько-румунському пограниччі: соціополітологічний аналіз" (Чернівецький національний університет ім. Ю. Федьковича); "Румунська мова в Україні та українська мова в Румунії в контексті сучасних європейських інтеграційних процесів" (Чернівецький національний університет ім. Ю. Федьковича); "Етнокультурні процеси на українсько-білоруському пограниччі" (Інститут мистецтвознавства, фольклору та етнології НАН України); "Відродження культурної спадщини кримських татар: мова і література" (Таврійський національний університет ім. В. І. Вернадського); "Мова та культура: соціолінгвістичний, прагматичний і комунікативний аспекти їх взаємодії. Взаємозв'язок культур двох сусідніх народів (українці та угорці)" (Ужгородський національний університет); "Проблеми ареальної лінгвістики і системного опису кримськотатарської літературної мови" (Таврійський національний університет ім. В. І. Вернадського); "Сучасний ономастикон України та національна, соціальна і правова специфіка його відтворення" (Ужгородський національний університет).

В Україні забезпечувалося право національних меншин на задоволення освітніх потреб рідною мовою. Разом з тим, у загальноосвітніх навчальних закладах з навчанням мовами національних меншин створювались умови для належного опанування державної мови. Передбачались належні форми і засоби викладання і вивчення мов національних меншин на відповідних рівнях. При визначення політики щодо мов національних меншин, Міністерство та органи управління освітою враховували потреби та побажання тих груп населення, які користувались цими мовами, учнів та їхніх батьків. У 2009 р. при Міністерстві створено як дорадчо-консультативний орган громадську раду керівників освітніх програм всеукраїнських громадських об'єднань національних меншин України. У 2010 р. відбулося три засідання ради.

Міністерство освіти і науки України здійснювало роботу щодо імплементації та впровадження Європейської Хартії регіональних мов або мов меншин відповідно до Закону України "про ратифікацію Європейської Хартії регіональних мов або мов меншин", переліком національних меншин України, до мов яких застосовувалося положення Хартії (білоруської, болгарської, гагаузької, грецької, єврейської, кримськотатарської, молдавської, німецької, польської, російської, румунської, словацької та угорської).

Упродовж тривалого часу навчальна література друкувалась молдовською (румунською) мовою з використанням кирилиці. Підручники з мови мали назву "Молдавська мова", а з літератури – "Молдавська література". Відповідно і навчальні плани шкіл області з молдовським контингентом учнів мали назву "Навчальний план загальноосвітньої школи з молдавською мовою навчання".

З 1992 р. відбувся перехід шкіл з молдовським контингентом учнів на навчально-методичне забезпечення, в основу якого покладена

латиниця, що було обумовлено відповідним процесом у школах Республіки Молдова. Підручники з мови та літератури шкіл Молдови стали називати "Румунська мова" та "Румунська література". Мову друкування підручників було визначено як румунську.

Цими підручниками почали користуватись і в школах Одеської та інших областей, де навчалися учні молдовської національності. Згідно зі ст. 3 Протоколу про співробітництво між Міністерством освіти і науки України та Міністерством освіти республіки Молдова, "молдовська Сторона, враховуючи свої можливості, надасть безкоштовно підручники з усіх навчальних дисциплін, методичні посібники і художню літературу для дошкільних навчальних закладів і шкіл України з молдовською (румунською) мовою навчання відповідно до заяви української Сторони".

Водночас відбувалась поступова трансформація назв та змісту навчальних планів. Мова навчання у них позначалася як румунська, а курси рідної мови та літератури – як румунська мова і література відповідно до назв підручників, які видавалися Міністерством освіти Республіка Молдова.

Міністерством освіти і науки України видано 45 назв видань навчально-методичної літератури для шкіл з румунською мовою навчання, яку було рекомендовано для використання в школах з молдавським контингентом.

Враховуючи запити та пропозиції громадських організацій (зокрема обласної національно-культурної молдовської асоціації "Лучаферул") і педагогічних колективів, а також визначення Конституцією Молдови молдавської мови як державної, управлінням освіти Одеської облдержадміністрації, починаючи з 1998 р., загальноосвітнім навчальним закладам рекомендовано використовувати у шкільній документації (навчальні плани, класні журнали) термін "молдавська мова" [3, с.296–297].

Міністерство освіти і науки України, методичні кабінети обласних, міських, районних управлінь освіти постійно приділяли увагу питанням методичного забезпечення навчально-виховного процесу в навчальних закладах, де був етнічний профіль. У такий спосіб були розроблені багатоваріантні навчальні плани, що враховували особливості викладання російської мови та літератури у різних типах навчальних закладів, а саме: для загальноосвітніх навчальних закладів з українською мовою навчання з вивченням російської мови; для загальноосвітніх навчальних закладів з навчанням російською чи іншою мовою національних меншин; для спеціалізованої школи з навчанням російською чи іншою мовою національних меншин і поглибленим вивченням іноземних мов. Для загальноосвітніх навчальних закладів з навчанням українською мовою, де за бажанням дітей та їх батьків вивчалася російська мова, міністерством було запропоновано два варіанти типових навчальних планів. Один з них передбачав вивчення російської мови (або інших мов національних меншин) як предмета в

інваріантній складовій у 1–11 класах по 2 години на тиждень; за другим – ці мови вивчалися за бажанням учнів та їх батьків за рахунок варіативної складової (починаючи з 1 або 5 класу і до 11-го включно). Така варіативність надавала можливість урахувати регіональні особливості населення України. Для усіх типів загальноосвітніх навчальних закладів з 11-річним терміном навчання було розроблено нові навчальні програми з російської мови (читання) для початкової школи; навчальні програми з російської мови та інтегрованого курсу "Література" (російська та зарубіжна) для основної та старшої школи, навчально-методичні посібники, зошити, дидактичні матеріали, словники. У 2008 р. випущено українсько-російський та російсько-український шкільний термінологічний словник.

У 2000–2010 рр. створено навчальні програми, підручники румунської мови для 1–11 класів загальноосвітніх навчальних закладів, у 2008 р. випущено українсько-румунський та румунсько-український шкільний термінологічний словник. Відповідно до вимог Державного стандарту базової та повної середньої освіти та з метою поліпшення стану навчально-методичного забезпечення загальноосвітніх навчальних закладів з навчанням словацькою мовою були створені програми з словацької мови, а також інтегрований курс "Література" (словацька та світова) для 5–11 класів загальноосвітніх навчальних закладів.

У 2000–2010 рр. створено навчальні програми, підручники польської мови для 1–11 класів загальноосвітніх навчальних закладів, у 2008 р. випущено українсько-польський та польсько-український шкільний термінологічний словник.

Міністерством регулярно організовувалося проведення Всеукраїнських науково-практичних семінарів методистів та вчителів щодо особливостей викладання польської мови і літератури.

У 2000–2010 рр. створено навчальні програми, підручники кримськотатарської мови для 1–11 класів загальноосвітніх навчальних закладів, у 2008 р. випущено українсько-кримськотатарський та кримськотатарсько-український шкільний термінологічний словник. Крім того, було розроблено українсько-російсько-кримськотатарський тематичний словник "Ширше коло" та навчальну програму курсу за вибором "Кримськотатарська література" для 10 класу.

В 2010 р. науково-методична комісія з мов національних меншин науково-методичної ради Міністерства освіти і науки України схвалила до видання з грифом "Рекомендовано Міністерством освіти і науки України" рукопис навчально-методичного комплексу з гагаузької мови для 1 класу. Систематично проводились семінари для вчителів німецької мови, зокрема у тісній співпраці з Гете-Інститутом.

В 2002–2003 навчальному році школи з мовами етноменшин у цілому були забезпечені підручниками: з російської мови – 100%, з болгарської мови – використовувалися навчальні посібники, надані Міністерством освіти Болгарії, вітчизняним підручником для 2 класу

забезпечені стовідсотково; литовська недільна школа була забезпечена підручниками за сприяння Міністерства освіти Республіки Литва; підручники для кримськотатарської недільної школи були придбані за сприяння облдержадміністрації; підручники для ще однієї татарської недільної школи було надано республікою Татарстан.

У 2002 р. з метою реалізації Державного стандарту початкової загальної середньої освіти розроблено та надано гриф "рекомендовано МОН" 15 програмам для 1–4 класів з російською мовою навчання. Загальний перелік підручників та навчальних посібників, рекомендованих у навчальних закладах з російською мовою навчання у 2003/04 навчальному році становив 27 основних підручників і навчальних посібників та 7 додаткових.

Органи управління освітою, навчальні заклади всіх типів та рівнів акредитації, виконуючи положення листа Міністерства освіти і науки "Про профілактику поширення ксенофобських і расистських проявів серед дітей, учнівської та студентської молоді", долучали до профілактичної роботи органи внутрішніх справ, юстиції, у справах сім'ї, молоді та спорту, національностей та релігій, а також місцеві та міжнародні організації, які опікувалися питаннями протидії ксенофобії, міжетнічній та расовій нетерпимості. Обласні науково-методичні Центри практичної психології та соціальної роботи розробили науково-методичні рекомендації "Сутність конфліктів на основі міжнаціональної неприязні: можливості їх профілактики та вирішення" та провели науково-методичні семінари "Проблема профілактики поширення ксенофобських і расистських проявів серед дітей та учнівської молоді" для керівників районних (міських) психологічних служб, методистів методичних кабінетів, які відповідали за психологічну службу та методистів районних (міських) методичних кабінетів з виховної роботи. Психологічні служби відділів, управлінь освіти провели дослідження на виявлення рівня агресивності серед підлітків та схильності до протиправних дій, а також виникнення причин ксенофобій, расизму та антисемітизму в українському суспільстві. Активізувалась діяльність педагогічних колективів з органами учнівського та батьківського самоврядування щодо формування у дітей та молоді духовності, моральної культури, толерантної поведінки, уміння жити в громадянському суспільстві.

У загальноосвітніх, професійно-технічних та позашкільних навчальних закладах проводилися тематичні інформаційно-просвітницькі заходи: прес-конференції "Ми висловлюємо свою рішучість проти всіх форм расової ненависті, ксенофобії та дискримінації", "Етносоціальні процеси в незалежній Україні", "Демократичні традиції в Україні"; диспути "Неформальні угруповання: як до цього ставитись?", "Чому виникає расова дискримінація?", "Чи вправі я зневажати людину іншої раси?", "Мій улюблений світ без насильства", "Від неповаги до ненависті один крок. Як це подолати?"; засідання правових центрів (клубів)

"Молодь проти ксенофобії та расизму в Україні", "Комунікабельність і толерантність – основа відносин у сучасному суспільстві", "Суд над расизмом"; конкурси ораторів "Промова на захист прав людини", "Гуманізм – майбутнє людства", "Спілкуємось толерантно"; виховні години "Життя людини – найвища цінність, її не визначає мова і колір шкіри", "Жити в дружбі з усіма людьми", "Я, ти, він, вона – разом дружна ми сім'я", "Хочеш мати друга – навчись другом бути", "Милосердя і любов до ближнього"; батьківські збори "Виховання національної самосвідомості учнів та правосвідомості", "Молодіжні та підліткові негативні прояви у суспільстві", "Кожна людина планети має рівні права, якої б нації вона не була", "Профілактика поширення ксенофобських і расистських проявів серед дітей та молоді в сім'ї"; конкурси малюнків та стіннівок "Україна – гостинна земля", "Я хочу мати друзів різних національностей", "У дружби немає кордонів", "Дружать діти на планеті"; фестивалі культур національних меншин; відеолекторії "Планета Земля – дім для всіх", "Планета мрій", "Людина і світ" тощо.

У вищих навчальних закладах здійснювалась виховна робота, спрямована на запобігання міжнаціональної, релігійної та расової нетерпимості, будь-яких проявів насильства по відношенню до іноземних студентів; проводилися виховні години зі студентами щодо недопущення ксенофобських та расистських проявів серед студентської молоді.

Були проведені соціологічні дослідження "Ксенофобські настрої в Україні" щодо вивчення причин і масштабів злочинності у студентському середовищі. Навчально-виховні засоби дали можливість студентам глибше пізнати культури різних народів. Цьому сприяли нові навчальні дисципліни (курси) "Педагогіка толерантності", "Методика педагогіки толерантності", "Культура професійного спілкування", "Культура взаємин", "Культура мовного спілкування", "Гендерна психологія" тощо.

Класичні університети, вищі педагогічні навчальні заклади розвивали партнерство з національно-культурними організаціями. Проводились спільні культурно-просвітницькі заходи (фестивалі, конгреси, конференції, конкурси на краще знання рідної мови та культури, видання літератури мовами національних меншин, навчальних посібників; вищі навчальні заклади Автономної Республіки Крим, Закарпатської, Чернігівської, Одеської областей, м. Києва). На юридичних факультетах вищих навчальних закладів проводили роботу юридичні клініки, що надавали безкоштовну юридичну допомогу і консультації для студентів і громадян.

Держава зробила певні адміністративно-правові кроки у бік попередження побутової ксенофобії. У 2007 р. Міністерство внутрішніх справ розробило План заходів із протидії проявам расизму, яким визначалися пріоритетні напрями діяльності із запобігання та розкриття

злочинів, які вчинялися на расовому ґрунті, та протидії неонацистським і скінхедівським організаціям. У складі Департаменту карного розшуку було створено окремий підрозділ утворено 2007 р. у Службі безпеки України. Координаційні функції покладались, зокрема, на прокуратуру Києва.

Підсумовуючи, зауважимо, що впродовж всього періоду незалежності вищими органами виконавчої та законодавчої влади приділялась пильна увага мовному питанню етнонаціональних меншин. Складність знаходження шляхів для утримування суспільства на лезі між інтернаціоналізмом та націоналізмом обумовлюється історичним розвитком українських земель, які традиційно були перехрестям різних національних спільнот, які, в свою чергу, збагачуючи своїми здобутками, і запозичуючи інші, зберігали свою етнічну своєрідність, мову, культуру, світогляд, принципи освіти та виховання. Сьогодні вкрай важливим є питання створення системи навчання, освіти та виховання етнонаціональних меншин в межах єдиної території України, враховуючи, що під час останніх виборів Президента України в 2010 р. мовне питання було одним з головних. Регіоналізм в Україні зараз є об'єктивною реальністю. Існуючі територіально-регіональні економічні розбіжності підсилюються новою хвилею європейської економічної кризи, що, поряд з іншими факторами (етнічною структурою населення, історичними традиціями, конфесійною належністю, техногенними розходженнями тощо), відбиваються на особливостях політичних інтересів, освітніх національних школах.

Разом з тим, слід зазначити, що Україна не є штучним уламком колишньої великої держави, який постійно вимагав би творення різних ідеологічних проєктів для підтримки своєї цілісності, а наближається за історично-етнополітичними засадами в один ряд з іншими центрально- і східноєвропейськими національними державами, ядром яких є ареали розселення державоформуючої нації. Тобто Україна має всі необхідні об'єктивні етногеографічні підстави бути національно цілісною державою. А основним гарантом суспільної єдності України є цілісність самої української етнічної нації, яка за всіма параметрами має державоформуєчий характер і необхідні історично-географічні передумови для формування ефективної системи освітніх взаємозв'язків з етнонаціональними меншинами (тривале, переважно безконфліктне, проживання на одній території та ін.).

Література

1. **Гуманітарно-економічні дослідження: матеріали науково-практичної конференції.** – Миколаїв : Вид. відділ МННІ ОНУ імені І.І.Мечникова, 2009. – 408 с. 2. **Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Рівненський державний гуманітарний університет.** Збірник наукових праць. – Рівне, 2010. – 333 с. 3. **Міжнаціональні відносини в Україні: стан, тенденції, перспективи** / Д. В. Табачник,

Г. Г. Москаль, В. М. Воронін та ін. – К.: Етнос, 2004. – 584 с.

4. **Беліков О. В.** Стан релігійності населення і перспективи розвитку міжконфесійних та етнокультурних відносин в Україні (за даними соціологічного дослідження Донецького державного інституту штучного інтелекту. Травень 2000 року) / О. В. Беліков, Н. Ю. Белікова, О. С. Туренко // Українське релігієзнавство. – 2001. – №17. – С.62–74.

5. **Беліков О. В.** Циганське населення України (XVI–XX ст.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 07.00.01 "Історія України" / О. В. Беліков. – Донецьк, 2003. – 23 с.

6. **Євтух В.** Українські ідентичності та перспективи взаємодії України з європейськими та трансатлантичними структурами / В. Євтух // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. –2010. – Випуск 2 (46). – 287 с.

7. **Макаренко Н.** Регіональний вимір національної ідентичності: витоки й модерні виклики (південноукраїнський формат) / Н. Макаренко // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. –2010. – Випуск 3 (47). – 392 с.

8. **Нагорна Л.** Феномен регіоналізму і національна ідентичність в Україні: історичні витоки / Л. Нагорна // Регіональна історія України. –2007. – Вип.1. – 267 с.

9. **Реєнт О.** Соборність та проблеми специфіки регіонів України // Регіональна історія України / О. Реєнт. –2007. – Вип.1. – С.97.

10. **Лихач Ю.** Актуальні проблеми законодавчого забезпечення прав національних меншин в Україні / Ю. Лихач // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. – 2010. – Випуск 3(47). – 392 с.

11. **Васильчук В. М.** Німці в Україні. Історія і сучасність (друга половина XVIII – початок XX ст.) / В. М. Васильчук. – К.: Вид. центр КНЛУ, 2004. – С.214.

Зеркаль М. М. Вищі органи виконавчої влади України та проблеми освіти етносів (1990 – 2000-і роки): історія питання

Розглянуті основні напрямки діяльності Міністерства освіти, науки, молоді і спорту по розбудові освітнього простору етносів. Дана проблема висвітлена в контексті етнонаціональної освітньої політики незалежної держави. Автор дійшов висновку, що сьогодні вкрай важливим є питання створення системи освіти та виховання етнонаціональних меншин в межах єдиної території України, яка надала б можливість подолати існуючі територіально-регіональні економічні розбіжності.

Ключові слова: освіта, наука, дослідження, мова, міністерство, література, програма, заклад освіти, видання.

Зеркаль М. М. Высшие органы исполнительной власти Украины и проблемы образования этносов (1990 – 2000-е гг.): история вопроса

Рассмотрены основные направления деятельности Министерства образования, науки, молодежи и спорта по созданию образовательного пространства этносов. Данная проблема освещена в контексте этнонациональной образовательной политики независимого государства. Автор пришел к заключению, что на сегодняшний день чрезвычайно важным является вопрос создания системы образования и воспитания этнонациональных меньшинств в рамках единой территории Украины, которая позволила бы преодолеть существующие территориально-региональные экономические расхождения.

Ключевые слова: образование, наука, исследование, язык, министерство, литература, программа, образовательное учреждение, издания.

Zerkal M. M. Superior Government Bodies of executive authority of Ukraine and problem of ethnos' education (1990 – 2000): the history of a question

Basic directions of activity of Department of education, science, young people and sport, are considered on creation of educational space of ethnos. This problem is covered in the context of ethnonational educational policy of the independent state. The author comes to the conclusion that the question of creation of educational and attitude development system in a single whole Ukraine's territory is very important for today. This system can help to overcome the existing territorial-regional economic divergences.

Keywords: education, science, research, language, ministry, literature, program, educational organization, editions.

Стаття надійшла до редакції 22.11.2011 р.
Прийнято до друку 24.01.2012 р.

УДК 656.6: 93

О. А. Камінська

**ПОЛІТИКА УРЯДУ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ ЩОДО РОЗВИТКУ
МОРСЬКОГО КОМЕРЦІЙНОГО ФЛОТУ ЧОРНОМОРСЬКО-
АЗОВСЬКОГО БАСЕЙНУ (ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ СТ.)**

Україна переживає складний період свого становлення як самостійної європейської держави: відроджує свою державність, налагоджує власне господарське життя. Однак, перехід від планових до ринкових відносин досить важкий. Тому важливим є звернення до регіонального фактору, відродження історичних регіонів української держави, їх традицій торговельно-підприємницької діяльності європейського рівня. У цьому аспекті особливо показовою є історія торговельного флоту Чорноморсько-Азовського басейну.

Звісно, у наявній літературі накопичено певний матеріал відносно цілого ряду питань, різних аспектів проблеми функціонування морського транспорту. Так, ґрунтовні дослідження, які містять значний обсяг статистичних даних, були здійснені Д. М. Ефенді-Заде, О. Б. Шляховим та ін. [1; 2; 3]. Тим не менш, до цього часу дослідженню проблеми функціонування морського транспорту і, зокрема, значення для цього процесу діяльності держави, надавалося недостатньо уваги.

Ступінь наукової розробки теми, а також її безсумнівна актуальність зумовили мету статті, яка полягає у комплексному вивченні, аналізі, систематизації наукових знань про політику уряду щодо розвитку морського флоту на Півдні України у другій половині ХІХ століття. Виходячи з цього, автор прагне розв'язати такі наукові завдання:

- проаналізувати заходи уряду Російської імперії у галузі морського флоту;
- з'ясувати значення цих заходів для функціонування морського транспорту Чорноморсько-Азовського басейну.

Політичні та економічні зміни в Російській імперії, що були наслідком проведення реформ 60–80-х рр. ХІХ ст., обумовили прогрес у функціонуванні морського флоту. Необхідність вивозу продукції сільського господарства й видобувної промисловості, а також потреби імпорту стали головними факторами удосконалення його діяльності.

Комерційний флот Чорного та Азовського морів у період, який досліджується, розвивався досить динамічно. Вже у 80-х роках парові судна поступово витісняли вітрильники не тільки на закордонних лініях, а й у каботажних перевезеннях [4, арк.1–4; 5].

Однак, незважаючи на значні успіхи в розвитку морського транспорту, слід сказати, що період феодалізму зумовив чималу залежність вітчизняного флоту від іноземних пароплавних товариств. Так, майже всі морські перевезення, як і раніше [4], здійснювалися на

іноземних суднах [5; 6; 7], оскільки Росія в дореформений період мала слабку суднобудівну промисловість.

За таких умов уряд, який розглядав комерційний флот, як могутній чинник свого політичного та економічного впливу в світі, вдався до низки заходів, які мали на меті заохочення торговельного судноплавства. Вони виразилися, переважно, у сприянні розвитку термінових морських сполучень, які підтримувалися великими пароплавними підприємствами. Слід сказати, що останні могли утворитися тільки за умови значної підтримки з боку держави. Перш за все, ще у 1856 р. було утворено особливу комісію для розробки заходів щодо заохочення торговельного судноплавства [8, с.244]. Хоча систематичного розвитку її пропозиції і не отримали, низку заходів все ж таки було здійснено. Так, було скасовано мито за купівлю і продаж суден (1857 р.), за заснування приватних верфей, будівництво, ремонт і утримання морських суден, крім пароплавів (1863 р.); звільнено від судових зборів усі судна, що заходили у будь-який порт з не торговельною метою (1864 р.); видано нові правила щодо підняття російського прапора (1865 р.) [9, с.245].

Ще одним заходом, до якого вдався уряд з метою посилити позиції власного суднобудування, а разом з тим, і торговельного флоту, було рішення, прийняте у 1881 р. про підвищення мита на окремі частини суден і суднобудівні матеріали (чавун і залізо), які ввозилися з-за кордону [9, с.265]. Однак, уже через рік виявилось, що готові судна за кордоном коштують дешевше. Отже, суднобудівна промисловість розвиватися не могла. З огляду на це, першого червня 1882 р. було введено нове мито, на цей раз, уже на готові судна: за залізні судна, водотоннажністю менше 20 ластів (40 р.т.) – 20 руб. з одного ластва (40 руб./р.т.), більше 200 ластів (400 р.т.) – 10 руб. з одного ластва (20 руб./р.т.); за дерев'яні судна – 5 руб. з одного ластва (10 руб./р.т.). Таке високе мито на невеликі судна пояснюється розрахунком на їх будівництво в Росії, оскільки спроможність вітчизняної суднобудівної промисловості була визнана достатньою для цього [9, с.266–267].

Подальші зміни тарифних ставок (1885 р.) полягали у підвищенні мита на 20%. Однак і цього виявилось недостатньо для розвитку вітчизняного суднобудування, оскільки витрати на судно, збудоване за кордоном, залишалися меншими, ніж на його будівництво в Росії. Наприклад, мито на судно водотоннажністю 43 ластва (68 р.т.) складало 1 032 руб., тоді як тільки за матеріал для будівництва такого судна необхідно було сплатити 3 168 руб. [9, с.267]. З огляду на це, у 1887 р. тарифи знову було збільшено: за залізні судна, менше 100 р.т. – 38 руб./р.т., від 100 до 1 500 р.т. – 20 руб./р.т., більше 1 500 р.т. – 10 руб./р.т.; за дерев'яні судна менше 100 р.т. – 12 руб./р.т., більше 100 р.т. – 6 руб./р.т. [9, с.268].

Аналіз тарифів 1882 і 1887 років показав, що мито на невеликі судна збільшилось майже у два рази, тоді як на великі – залишилось без

змін. Це знов-таки, пояснюється, по-перше, неспроможністю вітчизняної суднобудівної промисловості будувати великі судна, а по-друге, побоюванням уряду щодо негативного впливу встановлення високого мита на торговельне судноплавство. І дійсно, для судновласників такі тарифи виявилися дуже обтяжливими.

Зрештою, було визнано, що з часу встановлення мита у 1882 р. і подальшого його збільшення у 1887 р. вітчизняне суднобудування не досягло значних успіхів. Так, нові верфі для будівництва великих суден не виникли, торговельні судна майже не будувалися. За цих умов вітчизняні судновласники, змушені купувати судна за кордоном і сплачувати за них мито, не мали змоги конкурувати з іноземними пароплавствами, які, витрачаючи менше коштів на купівлю судна, могли встановлювати більш низькі фрахти [10, с.65].

Тому у 1898 р. було прийнято рішення про скасування мита за пароплави, які ввозилися з-за кордону. Щоправда пізніше, намагаючись стимулювати розвиток суднобудівної промисловості імперії, царизм вирішив за краще знов почати стягувати мито за іноземні судна. На нашу думку, така хитка і недостатньо виважена політика уряду не могла забезпечити повноцінного розвитку вітчизняного торговельного суднобудування і судноплавства.

Зауважимо, що на заваді розвитку і технічного вдосконалення комерційного флоту Чорноморсько-Азовського басейну у другій половині XIX – на початку XX ст. стояла відсутність достатньої кількості капіталів у країні. Це і зумовило відносно невеликі розміри пароплавних товариств.

Так, загальний тоннаж найбільшого мореплавного підприємства, РТПіТ, судна якого були приписані до портів Південної України, був у декілька разів менше відповідного показника німецьких або австрійських судноплавних компаній [11, арк.24]. Зокрема, тоннаж пароплавів Гамбурзько-Американської компанії становив приблизно 900 тис. р.т., Північно-Німецького Ллойду – близько 800 тис. р.т. У свою чергу, в Англії діяло шість пароплавних компаній, кожна з яких володіла тоннажем 300–500 тис. р.т. [12, с.86].

Менша завантаженість пароплавів, а також менший період навігації призводили до того, що експлуатація судна в царській Росії була майже на 25% дорожчою, ніж за кордоном. Так, у 1900 р. тільки 12,5% парових суден імперії мали тоннаж одну тисячу р.т. У німецькому ж комерційному судноплавстві такі судна склали 74% [1, с.257]. На більшу тоннажність і нижчий фрахт іноземних суден вказував науковець М. Слабченко [10, с.65]. У свою чергу, все це стримувало надходження нових капіталів у торговельне судноплавство.

Устрій південних портів також поступався іноземним. Так, найбільші порти імперії були "в 2,5–5 разів тісніше головних закордонних портів" [8, с.420]. Звідси – тривалі простой суден. В Одеському порту мав місце випадок, коли "30–40 пароплавів чекали

черги протягом 20-ти днів" [10, с.226]. Крім того, майже всі порти було слабо оснащені, не мали засобів для освітлення території вночі, що уповільнювало проведення вантажних робіт.

Через користування такими портами пароплавні компанії зазнавали значних витрат. Отже, незадовільне становище торговельного флоту Південної України у другій половині XIX – на початку XX ст., пояснюється "нестачею капіталів та дорожнечею кредиту..., поганим облаштуванням майже всіх Чорноморських і Азовських портів" [13, с.170].

Водночас, на розвитку комерційного мореплавства позначалися і деякі інші чинники. Так, значна частина торговельних суден, яка використовувалася пароплавними компаніями басейну, була старих конструкцій і потребувала постійного ремонту. Це пояснюється тим, що купці, не маючи у своєму розпорядженні значних капіталів, купували за кордоном пароплави, які вже до того були у вжитку і, відповідно, коштували значно дешевше. Так, на побудову нового судна підприємцем треба було витратити 200–300 тис. руб., тоді як купівля старого судна тієї ж місткості дозволяла "обмежитися усього 75 або 100 тис. руб., що давало можливість отримати до 10% і більше прибутку" [2, с.59].

В результаті, у 1896 р., лише 8 пароплавів басейну мали від часу побудови до одного року, а ще 33 судна були в плаванні від одного до п'яти років. Водночас 39 суден мали вік від 5 до 10 років, ще така ж кількість пароплавів працювала від 10 до 15 років, 27 суден – 15–20 років, 59 пароплавів – від 20 до 30 років і 23 судна використовувалися вже більше ніж 30 років [11, арк.21]. Отже, 36 % усіх пароплавів Чорного та Азовського морів належали до суден старої побудови і знаходилися в плаванні більше ніж 20 років. Це перевищувало відповідний середній показник по імперії, який дорівнював приблизно 30% [14, с.184]. У свою чергу, це призводило до численних аварій. Пароплави часто виходили з ладу, мали потребу в ремонті.

Щоб подолати згадані негативні тенденції, царизм вдався до заходів, які, з його точки зору, могли б привести до піднесення торговельного мореплавства. Мета уряду полягала в тому, щоб "возити вантажі на суднах, які належать Росії, будувати ці судна в Росії, піклуватися розвитком каботажу" [9, с.128]. Для досягнення цих цілей передбачалося, перш за все, передати каботажні рейси виключно російським судновласникам, а також призначати суттєві грошові субсидії мореплавним підприємствам за утримання ними термінових (обов'язкових) рейсів, надавати позики судновласникам на придбання суден, які були побудовані в Росії і т.ін.

Реалізуючи ці наміри, у 1897 р. царизм віддав перевезення в малому каботажі, а в 1900 р. – і весь великий каботаж на відкуп російським підприємцям. Зауважимо, що цей захід викликав неоднозначні оцінки сучасників. Так, частина консервативно-націоналістичних кіл, а також окремі представники торговельного

капіталу зауважували, що це призвело б до зміцнення торговельного флоту країни [15, с.32], зараджувало б утриманню капіталів у середині країни і "виникненню нової галузі промисловості Півдня...", стало б джерелом заробітку берегового населення" [9, с.145].

У той же час, на початку ХХ ст. голова фінансової комісії в Державній думі Г. Лерхе, висловлюючи думку прибічників повної свободи приватного підприємництва, ліберально налаштованої спільноти країни, справедливо відзначав, що для розвитку торговельного флоту треба не обмежувати іноземні перевезення з російських гаваней, а розвивати свій флот шляхом установа премій, покращання портів та їх обладнання [2, с.62].

Щодо іноземної конкуренції, то більшість судновласників вважала, що витримати її вітчизняні пароплавні компанії могли б тільки за умови суттєвої фінансової підтримки з боку уряду. Остання ж, на їх думку, беручи до уваги меншу собівартість експлуатації іноземних суден і, відповідно, меншу ціну фрахтів, які бралися ними за транспортування вантажів, повинна була існувати у вигляді сплати скарбницею різниці між мінімальними та максимальними фрахтами, які б встановлювалися державою. Це, в свою чергу, дозволило б російському флоту відтягнути вантажоперевезення на себе.

Зрештою, рішення передати каботажні рейси у користування власників, які мали виключно російське підданство, не змінило загальну картину щодо здійснення експортно-імпортних операцій у Чорноморсько-Азовському басейні, в яких, як і раніше, домінували іноземні пароплавні підприємства. Водночас каботажне перевезення було фактично монополізовано, що призвело до значного підвищення цін [3, с.35]. На це звернув увагу з'їзд російських діячів у галузі технічної і професійної освіти: "в той час, як фрахти на міжнародних морських перевезеннях в останні 20 років зменшилися більш ніж удвічі, у нас в каботажному плаванні вони навіть дещо підвищилися" [9, с.106]. Наприклад, платня за рейс від Ізмаїлу до Одеси почала "переважати вартість фрахту від Лондона до Одеси" [3, с.35]. До того ж, монопольне становище окремих компаній не змушувало їх шукати шляхи для покращання обслуговування пасажирів, оновлення складу своїх пароплавів і т.п.

Наступним заходом уряду, спрямованим на сприяння становленню морського транспорту імперії, було надання окремим судноплавним підприємствам субсидій та помільної платні за здійснення ними важливих у політичному або економічному значенні рейсів. Так, великому князю Олександрю Михайловичу під час перебування на посаді керівника Головного управління торговельного мореплавства "вдалося домогтися... щоб була... забезпечена значна субсидія від уряду чотирьом російським пароплавним товариствам, які почали успішно конкурувати з німцями і англійцями" [16, с.203]. Щорічно царизм спрямовував на цю справу 2,5–3 млн. руб. [3, с.36].

Порівняльний аналіз асигнувань на утримання термінових ліній у різних країнах свідчить, що це було дуже мало. Так, на початку ХХ ст. асигнування в перерахунку на російські гроші склали у Франції – 25, Японії – 12,5, Англії – 11,25, Німеччині – 4 млн. руб. [15, с.31]. Отже, з точки зору судновласників, сума, яку витрачав уряд на підтримку комерційного мореплавства, була "вельми незначною" [17, арк.31].

До того ж допомога надавалась лише декільком компаніям, і, у першу чергу, РТПіТу. У "казни були сини, у вигляді улюблених компаній" – відзначав журнал "Русское судоходство". Але для ефективного розвитку торговельного судноплавства "допомога повинна бути надана справі... а не особам" [18, с.75]. Тому підприємці Південної України наполягали на необхідності створення рівних умов для всіх. Тим не менш, знайти порозуміння з урядом у цьому питанні вони так і не змогли [2, с.95].

Ще одним заходом уряду щодо підтримки торговельного судноплавства було рішення, прийняте 2 квітня 1876 р. про повернення мита, сплаченого за проходження через Суецький канал, усім російським суднам, які здійснювали рейси до китайських або індійських портів [10, с.275]. Справа в тому, що торгівля з Далеким Сходом була дуже вигідною. Тим не менш, через значні витрати на такі рейси, незважаючи на повернення мита, сполучення на цих лініях не отримало значного поживлення. Так, у період 1879–1888 рр. до Індії і Китаю було здійснено 130 рейсів, з них три – суднами Петербурзького Пароплавного Товариства, десять – суднами РТПіТа, решта – суднами Добровольчого флоту [9, с.277]. Така значна кількість рейсів (117), здійснених останнім пароплаванням, пояснюється отриманням ним помилкової платні за підтримання термінових сполучень з Далеким Сходом. Слід сказати, що починаючи з 1889 р., пільгою на повернення мита за проходження Суецького каналу користувалися виключно судна Добровольчого флоту.

Отже, торговельний флот Чорного та Азовського морів у період, який досліджується, бурхливо розвивався. Разом з тим, проблеми, з якими зустрічався торговельний флот басейну в своєму розвитку, подолати фактично так і не вдалося. Царизм, для якого велике значення мали міркування морської могутності та політичного впливу, всіляко сприяв утворенню і подальшій діяльності пароплавних компаній. Однак, протекціоністська політика уряду, яка багато в чому була незважена і до кінця не продумана, зокрема, стосовно встановлення і подальшого скасування мита на іноземні судна, обмеження перевезень іноземними пароплаваннями, часто взагалі мала негативні наслідки.

У подальших дослідженнях необхідно детальніше зупинитися на проблемі реконструкції окремих портів Чорноморсько-Азовського басейну, їх питомій вазі у зовнішній торгівлі Російської імперії.

Література

1. **Эфенди-Заде Д. М.** Русский морской торговый флот на рубеже XIX–XX вв. / Д. М. Эфенди-Заде // Исторические записки. – 1980. – Т.105. – С.255–272.
2. **Шляхов О. Б.** Судновласники і моряки Азово-Чорноморського басейну: 90-ті рр. XIX ст. – 1914 р. : монографія / О. Б. Шляхов – Д. : Вид-во Дніпроп. ун-ту, 2003. – 336 с.
3. **Шляхов О. Б.** Царизм та економічна модернізація України (друга половина XIX – початок XX ст.) / О. Б. Шляхов // Вісник ДНУ : наук. журнал (Серія : "Історія та археологія"). – 2008. – Вип.16. – С.29–39.
4. **Державний архів Автономної республіки Крим (ДААРК), ф.361.** "Начальник Кримського митного округу", оп.2, спр.20. "Обзор и ведомости о торговле и движении судоходства в портах Феодосийского таможенного округа, 1861–1862", 43 арк. 5. ДААРК, ф.26. "Канцелярія Таврійського губернатора", оп.1, спр.27845. "О предоставлении госп. генерал-губернатору ведомостей о пришедших и отошедших судах и пароходах по портам: Бердянск, Феодосия, Ялта и Евпатория, 1883–1884", 182 арк.
6. **Державний архів Херсонської області (ДАХО), ф.7,** оп.1, спр.76. "Сведения отхода и прихода судов из порта, 1903".арк.75–88.
7. **ДАХО, ф.173.** "Чурумський митний пост", оп.1, спр.1. "Журнал регистрации прихода и отхода судов, 1891–1908", 30 арк.
8. **Наши торговые порты // Промышленность и торговля.** – 1908. – №7.
9. **Исторический обзор правительственных мероприятий для развития русского торгового мореходства / М. В. Познер; М-во финансов, Комис. по вопросу о мерах к поощрению рус. торгового мореходства и судостроения.** – СПб. : Тип. В. Ф. Киршбаума, 1895. – II, III. – 369, 47, [8] с.
10. **Слабченко М. Є.** Матеріяли до соціально-економічної історії України XIX ст. : в 2-х т. / М. Є. Слабченко. – Харків : Держвидав України, 1925–27 рр. – Т.2. Очерки торговли и торгового капитализма. – 1927. – 278 с.
11. **Державний архів Одеської області (ДАОО), ф.323.** "Одеське портове управління", оп.1, спр.38. "Акты осмотра судов, 1895", 25 арк.
12. **Русское торговое мореплавание // Промышленность и торговля.** – 1908. – №2.
13. **По вопросу о поддержании и развитии каботажна на Черном и Азовском морях // Известия императорского общества для содействия русскому торговому мореходству.** – М., 1894. – Вып. XXXVII. – С.167–181.
14. **Русский торговый флот. Список судов к 1 января 1896 г.** – СПб. : Тип. Киршбаума, 1896. – 273 с.
15. **Руммель Ю. В.** Торговый флот в России и его задачи / Ю. В. Руммель. – СПб. : Тип. Глав. упр. уделов, 1910. – 46 с.
16. **Александр Михайлович (Великий князь). Воспоминания / [пер. Е. и П. Степановых].** – М. : Захаров Аст, 1999. – 525 с.
17. **ДАОО, ф.32, оп.1,** спр.44. "Прошения капитанов, пароходоладельцев о состоянии судов, 1890", 31 арк.
18. **Крылов Н.** Наш торговый флот / Н. Крылов // Русское судоходство. – 1900. – №214–220. – С.60–80.

Камінська О. А. Політика уряду Російської імперії щодо розвитку морського комерційного флоту Чорноморсько-Азовського басейну (друга половина XIX ст.)

У статті проаналізовано заходи уряду, спрямовані на поліпшення функціонування торговельного флоту Чорноморсько-Азовського басейну в другій половині XIX ст. та їх наслідки. Зазначено, що царизм, для якого велике значення мали міркування морської могутності та політичного впливу, всіляко сприяв утворенню і подальшій діяльності пароплавних компаній. Однак, протекціоністська політика уряду, яка багато в чому була незважена і до кінця не продумана, часто взагалі мала негативні наслідки.

Ключові слова: комерційний торговельний флот, Чорноморсько-Азовський басейн, пароплавна компанія.

Каминская Е. А. Политика правительства Российской империи по развитию морского коммерческого флота Черноморско-Азовского бассейна (вторая половина XIX века)

В статье проанализированы мероприятия правительства, направленные на улучшение функционирования торгового флота Черноморско-Азовского бассейна во второй половине XIX века и их последствия. Отмечено, что царизм, для которого большое значение имели соображения морского могущества и политического влияния, всячески способствовал образованию и дальнейшей деятельности пароходных компаний. Однако, протекционистская политика правительства, которая во многом была несовершенна и до конца не продумана, часто имела негативные последствия.

Ключевые слова: коммерческий торговый флот, Черноморско-Азовский бассейн, пароходная компания.

Kaminskaya H. Government policy of the Russian Empire for the development of maritime commercial fleet Black sea-Azov basin (the second half of the nineteenth century)

In this article, it was analyzed arrangement of the government for improving the functioning of the merchant marine Black Sea-Azov basin in the second half of the nineteenth century and its consequences. It is noted, that tsarism, for which sea power and political influence were very important, strongly promoted to the formation shipping companies and their further activity. However, the protectionist policy of the government was half-baked and often had negative consequences.

Keywords: commercial merchant fleet, the Black Sea-Azov basin, shipping company.

Стаття надійшла до редакції 14.12.2011 р.

Прийнято до друку 24.01.2012 р.

УДК 94(477)

М. Э. Козырева

**МЕЖДУНАРОДНАЯ ПОМОЩЬ ГОЛОДАЮЩИМ НА ЮГЕ
УКРАИНЫ В 1921 – 1923 ГГ.: НАЦИОНАЛЬНЫЙ КОМПОНЕНТ**

Попытки анализа информации о предоставлении международной помощи во время голода 1921–1923 гг. на Юге Украины предпринимались на протяжении всего последующего времени. Однако отсутствие комплексного анализа национального аспекта оказания международной помощью организациями голодающим региона актуализирует исследования в данном направлении.

Предоставление международной помощи в период голода 1921–1923 гг. на Юге Украины имело конкретную национальную составляющую, определенную предшествующим развитием региона. С вхождением в состав Российской империи острой стала потребность в быстрой колонизации края лояльным населением. Большинство составляли украинцы при значительном числе других этнических групп (приглашенные немецкие и болгарские колонисты, частично допущенные евреи и др.). Разрушения периода революции и гражданской войны довели население региона до катастрофического состояния, но военные убытки были значительно превышены последствиями введенной советской властью продразверстки [1, с.4–5], лишившей крестьянство хозяйственных стимулов и угрожавшей голодом в случае неурожая [2, с.6]. С введением нэпа ситуация не улучшилась, поскольку при формальной замене продразверстки продналогом формирование государственного хлебного фонда фактически осуществлялось мерами внеэкономического принуждения [2, с.8]. Налоговый гнет усиливался обложением всей пашни, а не реально засеянной земли [3, с.63] как способом борьбы с уменьшением посевной площади [2, с.9–10].

Политические истоки голода 1921–1923 гг. на Юге Украины наглядно проявились в когда-то процветавших немецких поселениях, оказавшихся ныне в неблагоприятных природных условиях при радикальном снижении советской властью обеспеченности землей и чрезвычайно завышенном уровне налогообложения. Ранее в неурожайные годы ситуацию в немецких колониях спасали продовольственные резервы, наличие общественных фондов и помощь религиозной общины [4, с.62]. К подобным мерам прибегало и сельское население других этнических групп. Но отсутствие кормовых и продовольственных запасов, изъятых советской властью, поставило крестьянство в чрезвычайные условия, усугубленные предшествующим разорением [2, с.156–157].

Среди евреев наиболее уязвимыми оказались пострадавшие от погромов в период гражданской войны. В еврейской колонии Доброе на

Николаевщине в конце октября 1921 г. из 3800 чел. голодало 25%, остальное население наполовину кормилось макухой и другими суррогатами. В декабре 1921 г. из-за отсутствия продуктов число голодающих достигло 50%, резко возросла заболеваемость, а смертность дошла до 6–8 случаев в неделю [5, л.149]. Открытый за счет местных средств питпункт обеспечивал лишь 20% нуждающихся [6, л.226]. В конце января 1922 г. резко сократилось число получавших питание, стремительно возросшая смертность из-за перебоев с поставками на питпункте достигла к марту 1922 г. 3–5 случаев в день, а в конце месяца стремительное нарастание количества голодающих, достигшего почти 90% населения, на почве эпидемии тифа и оспы довело смертность до 10 и более случаев в день [5, л.149–150].

Голод радикально отразился и на городском населении. В Николаеве голодало 50% и не доедало 80%, в Херсоне голодающими были не менее 95% жителей. При этом Николаевская губерния не только полностью собрала продналог 1921 г., но и первой доставила его в центр, за что продкомиссар получил орден [7, с.191–192]. Одесская комиссия помощи голодающим в январе 1922 г. сообщала: "В Одессе и уезде зарегистрировано много случаев голодной смерти. Печальную участь голодающих Одесского у. разделяет и рабочее население окраин Одессы, главным образом Молдаванки. Умирают целые семьи..." [2, с.88].

Ситуация усугублялась наплывом в регион огромного потока беженцев из голодающего Поволжья [8, л.11]. В августе 1921 г. на заседаниях Президиума ВУЦИКа и Комиссии по оказанию помощи голодающим при ВУЦИКе был положительно решен вопрос о приеме в Украину 20000 украинцев-беженцев из Поволжья и 25000 детей из разных районов РСФСР. Также, несмотря на сильную засуху и масштабный голод на Юге Украины, было решено перебросить детей голодающего Донбасса в Николаевскую и Одесскую губ. [8, л.8, 11]. В целом же, по разным подсчетам, Украина приняла от 30 до 80 тысяч детей [2, с.140, 200].

Ввиду приоритетности предоставления помощи голодающим Поволжья и предубежденности относительно размеров и тяжести голода на Юге Украины его наличие советской властью фактического умалчивалось. Х. Раковский в докладной записке В. Ленину от 28 января 1922 г. сообщал: "Никому не придет в голову приравнять тяжелое положение украинских голодных губерний к кошмарным положениям поволжских губерний, хотя о надвигающемся украинском голоде мы имели данные в июне. Еще украинским ВЦИКом было отменено постановление УЭС, чтобы отправить в неурожайные губернии следственные комиссии для выяснения положения вещей и было отменено это постановление по чисто политическим соображениям – не создавать паники. Украина не делала никакого обращения за помощью ни к России, ни к загранице, и различные международные комитеты

помощи голодающим были допущены на Украину лишь в январе и лишь после того, как они сами полезли туда с согласия РСФСР" [2, с.84].

Информационную блокаду вокруг голода на Юге Украины первыми прорвали меннониты США, Канады и Нидерландов [1, с.51]. Американская Меннонитская Помощь и Голландская Меннонитская Помощь подписали в октябре 1921 г. с правительством УССР договора о ввозе в Украину продуктов и предметов помощи на сумму до 50 тыс. долларов [2, с.56]. Однако из-за "национал-религиозных" опасений советской власти [2, с.139] меннонитская благотворительность была допущена в регион лишь с января 1922 г., когда первый транспорт с помощью прибыл морем в Одессу. Сначала предполагалось, что благотворительность будет производиться путем раздачи нуждающимся печеного хлеба и других продуктов [9, л.12], но масштабы голода потребовали открытия в регионе питпунктов, а обнищание и эпидемии – обеспечения одеждой и медикаментами, а также проведения прививочной кампании [9, л.14]. По взаимной договоренности с советской властью АМП, ввиду концентрации помощи в районах проживания единоверцев, избрала центром своей деятельности Запорожье. Из-за сильных снежных заносов, отсутствия угля на железной дороге и общей ненадежности транспорта быстрая переброска груза из Одессы в Запорожье в начале 1922 г. стала невозможной. Поэтому первые питпункты АМП в Запорожской губ. начали функционировать лишь с 16 марта [9, л.12]. Максимальное число кухонь, организованных АМП, доходило до 138; они обслуживались выборными комитетами из числа самих голодающих. Число служащих в столовых доходило до 700 чел. Высший показатель продуктовой помощи от АМП (июль 1922 г.) – 24947 чел. [9, л.13].

Также в районах немецких поселений благотворительность оказывали специально созданные "Католическое общество помощи немецким колонистам Черноморского района Советской России" и Немецкий национальный лютеранский совет [10, с.123] под эгидой Немецкого Красного Креста [11, с.597].

В зонах концентрации еврейского населения в деле налаживания питания, обеспечения одеждой и медикаментами активно действовал американский "Джойнт". В Запорожье отделение этой организации было открыто в конце января 1922 г., когда ударили сильные морозы. Ввиду "полного отсутствия топлива" и "недоступности его широким слоям населения" запорожское представительство "Джойнт" с середины февраля 1922 г. сделало упор на угольной кампании, попутно раздавая продовольствие, одежду и обувь, а также занимаясь распределением продовольственных посылок и субсидируя столовую, 2 детских дома и трудшколу [12, л.39, 40]. При распределении угля, как и в других направлениях работы, акцент делался на наиболее важных социальных учреждениях. Так, рабочая больница и поликлиника, обслуживающие "приблизительно половину населения всего города", получили "такое

количество угля, которое вполне их обеспечивает топливом на полтора года". Индивидуальные выдачи проводились наиболее нуждающимся после специальных обследований [12, л.39об.].

Крупномасштабную помощь голодающим Юга Украины осуществляла "Американская администрация помощи", количество пайков которой во много раз превосходило показатели других организаций [2, с.190]. Появление АРА в регионе усложнялось постановлениями ЦК РКП и ЦК Помголода РСФСР о нерасширении пределов работы АРА вне Поволжья. В письме Советника Полномочного Представительства УССР в Москве к Г. Петровскому указывалось на необходимость ЦК Помголода УССР опротестовать в Политбюро ЦК РКП это постановление, "в противном случае помощь АРА для Украины будет прекращена. Вопрос считается политическим в виду того, что ... организации АРА имеют тенденцию создавать определенные пункты на окраинах советских республик" [2, с.103]. В памяти украинского населения АРА оставила незабываемое впечатление раздачей американского маиса, показавшего в крестьянском питании "чудодейственные" качества в деле быстрого выздоровления и восстановления [7, с.192].

Ощутимой в регионе была деятельность миссии Ф. Нансена, включавшая несколько организаций, в том числе Международную Еврейскую конференцию. При поддержке последней Международный Союз помощи детям открыл 17 сентября 1922 г. в Николаеве столовую под №5, в патронаже которой участвовал николаевский раввин М. Шнеерсон [13, л.27].

Деятельность зарубежных благотворительных организаций советское руководство обусловило запретом ведения политической, коммерческой и религиозной пропаганды и предоставлением помощи независимо от национальной и конфессиональной принадлежности голодающего населения [2, с.67]. Придерживаясь этого принципа, отпущенные АМП за первые 10 месяцев работы пайки в процентном выражении составили: меннонитам – 76,5%, неменнонитам – 23,5% (при соотношении населения 82:18 с продовольственным превышением в пользу неменнонитов) [9, л. 13]. В Хортицкой вол. неменнотиты, составляя 22,9% населения, получали 25,2% распределенных пайков. В целом, при распределении АМП продовольствия на каждые 3-х меннонитов приходилось почти по одному неменнониту [9, л.134].

Неурожай 1921 г., вопреки первоначальным прогнозам, частично повторился на Юге Украины и в 1922 г., а осуществление государственной помощи голодающим по т.н. голодным нормам, ввиду ошибочных расчетов центром хлебного баланса по разверсточному принципу [2, с.18], фактически обусловило повторный голод, затянувшийся до нового урожая 1923 г. Это подтверждали данные т.н. "голодной" статистики. В еврейской колонии Ефингар Николаевской губ. в начале сентября 1922 г., при признанных 1130 голодающих, 68

заболевших и 9 смертных случаях, пище пункты помгола и АРА были закрыты из-за отсутствия продуктов, а население было "обречено на неминуемый голод" [14, л.23–25]. Президиум Запорожского губисполкома в протоколе заседания от 26 сентября 1922 г. констатировал: "В районах с повторным неурожаем продолжается ликвидация хозяйств, продажи живого и мертвого инвентаря и выход в урожайные губернии... Меннониты группами собираются уезжать в Канаду" [2, с.162].

Нарастание повторного голода происходило в условиях сокращения международной продовольственной помощи. По сообщению Представителя Миссии Нансена по Запорожской губ., со второй половины октября 1922 г. обеды выдавались только детям, имеющиеся запасы иссякали к концу месяца, а с 1 ноября питпункты должны были быть закрыты. Правда, было сделано заимствование некоторых продуктов у Красного Креста [15, л.24]. Уже в декабре 1922 г. в Запорожском уезде миссией Нансена питание не проводилось и никакой помощи не оказывалось, кроме выдачи 8 посылок [15, л.155]; начатая в том же месяце следующая кампания помощи (на средства, полученные из Цюриха) проводилась "в гораздо меньших размерах и только в Бердянском уезде" [15, л.52].

Международная продовольственная помощь сокращалась из-за украинского хлебного экспорта, возобновленного в целях промышленного возрождения за счет крестьянства, причем в прессе было запрещено помещать информацию об этом [2, с.189]. Проводимые акции послужили сигналом для сворачивания продуктового обеспечения населения иностранными организациями, не представлявшими, что власть может начать экспорт хлеба при наличии голодающих [2, с.19], а также из-за концентрации благотворительности на производственной помощи.

Наиболее результативными в последнем были меннониты, ставшие пионерами в тракторном обеспечении пострадавших территорий. Мысль о ввозе тракторов из Америки в голодающие районы появилась у американских меннонитов еще с начала создания АМП, однако ее осуществление началось только по получении от своих представителей данных о катастрофическом положении сельского хозяйства на Юге Украины в связи с невероятной убылью живой рабочей силы. Из Америки 25 тракторов были высланы 20 июля 1922 г. В Одессу они прибыли 6 августа, где почти месяц простояли из-за тормозившегося в Москве подписания договоров, а также забастовки одесских грузчиков. Только 9 сентября трактора были доставлены к месту назначения. Хотя на местном складе Нефтесиндиката имелось распоряжение об отпуске горючих и смазочных материалов, фактически они отсутствовали. И лишь благодаря покупке 13 сентября на местном рынке масла удалось пустить 8 тракторов в ход [9, л.1]. Трактористами были назначены "молодые люди из местных жителей, никогда раньше не работавших на

тракторе", которые "без особых затруднений усвоили... несложный механизм машины. В течение первых двух дней 8 тракторами было запахано 13 десятин для детдома Наробраза", после чего они были направлены в Хортицкую волость. Лишь по прибытии 23 сентября из Харькова масла стало возможным запустить остальные 17 тракторов, переброшенных в Молочанскую и Богдановскую волости [9, л.1–2]. Всего 25 тракторами осенью 1922 г. было вспахано 1620 и засеяно около 275 дес. земли. К январю 1923 г. в Одессу были доставлены еще 25 тракторов [9, л.16]. Отмечался и психологический эффект появления тракторов в пострадавших от голода районах: "Несомненно, тракторы действуют и морально на крестьянскую массу, поднимая настроение хлебороба и давая надежду на лучшее будущее, и в этом отношении нельзя умалять их значение" [9, л.2]. Весной 1923 г. АМП имело в своем распоряжении 37 тракторов [2, л.192]. Однако из-за отказа советского правительства взять на себя, как это было осенью 1922 г., обеспечение горючими и смазочными материалами их приобретение было переложено на плечи населения, которому должна была производиться вспашка. Ввиду отсутствия у последнего необходимых средств и кабальности предлагаемых государством условий кредитования, 34 тракторами АМП, работавшими на Екатеринославщине, за период с 16 марта по 5 мая 1923 г. было вспахано вместо планируемых 4000 лишь 1784 дес. (для сравнения в Крыму тогда же 5 тракторами АМП было вспахано более 700 дес.) [9, л.138].

Реконструктивной помощью активно занимался Еврейский американский распределительный комитет "Джойнт". Весной 1923 г. в Одесском и Екатеринославском районах работали доставленные им 77 тракторов. Денежные средства выделялись на закупку живого и мертвого инвентаря, семян, ремонтные работы, землеустройство и т.п. Большинство операций "Джойнта" носили кредитный характер и полученные суммы обращались снова на реконструктивную помощь [2, с.191–192].

Миссией Нансена первый отряд из 20 небольших швейцарских и 15 больших итальянских тракторов был доставлен в Одессу в мае 1923 г. Он был снабжен 24 тыс. пуд. зерна и достаточным оборотным капиталом [2, с.192].

Угрожающие масштабы повторного голода способствовали возобновлению оказания иностранными организациями продуктовой помощи. Если у Миссии Нансена в Запорожском округе в январе 1923 г. была 1 столовая с пропускной способностью в 300 душ, то в июне того же года уже функционировало 14 столовых, кормящих 2700 чел. [16, л.155]. Прекращение общественного питания Миссией Нансена по Запорожскому району предполагалось с 1 августа 1923 г. [17, л.50], однако поступление продуктов на пищеупункты продолжалось до конца октября [18, л.67]. Открытая в марте 1923 г. столовая "Верелиф", получавшая продукты через склад Миссии Нансена, в первый же месяц

работы выдала 8608 пайков, в апреле – 9640 [17, л.26]. АМП за первое полугодие 1923 г. предоставило Украине 4.000.000 пайков продовольственной помощи и 510 посылок через АРА, распределила белья, одежды, мануфактуры, обуви на сумму в 73.487,55 дол. [9, л.169–170].

Таким образом, в условиях ощутимой зарубежной благотворительности удалось значительно уменьшить ужасающие последствия голода 1921–1923 гг. на Юге Украины среди разных этнических групп.

Литература

1. **Кульчицький С. В.** Невідомі сторінки голоду 1921–1923 рр. в Україні / С. В. Кульчицький, О. М. Мовчан. – К.: Інститут історії України АН України, 1993. – 70 с.
2. **Голод 1921–1923 років в Україні**: зб. документів і матеріалів / [упоряд.: О. М. Мовчан, А. П. Огінська, Л. В. Яковлева; відп. ред. С. В. Кульчицький. – К.: Наук. думка, 1993. – 240 с.
3. **Отчет** Николаевского губэкономсовещания Совету Труда и Обороне за январь–сентябрь 1921 г. – Николаев: Советская типография № 1, 1921. – 98 с.
4. **Осташева Н.** Голод / Н. В. Осташева // Материалы к энциклопедии "Немцы России". – М., 2002. – С.62–65. – (Серия: Немцы Украины. Пилотный сборник; вып. 7).
5. **Государственный архив** Николаевской области (далее ГАНО), ф.Р-615, оп.1, д.35.
6. **ГАНО**, ф.Р-615, оп.1, д.18.
7. **Голодомори** в Україні: Одеська область. 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947. Документи, спогади, дослідження. – Одеса: Астропринт, 2007. – 457 с.
8. **Государственный архив** Запорожской области (далее ГАЗО), ф.Р-28, оп.1, д.1.
9. **ГАЗО**, ф.Р-2014, оп.1, д.6.
10. **Безносков А. И.** К истории голода 1921–1923 рр. в немецких и менонитских поселениях Юга Украины / А. И. Безносков // Вопросы германской истории: украинско-немецкие связи в новое и новейшее время: межвуз. сб. науч. трудов. – Днепрпетровск: Издательство ДГУ, 1995. – С.117–126.
11. **Герман А.** Голод / А. А. Герман, Н. В. Осташева // Немцы России: энциклопедия: т. 1. А–И / [редкол.: В. Карев (пред. редкол.) и др.] – М.: ЭРН, 1999. – С.595–598.
12. **ГАЗО**, ф.Р-581, оп.1, д.9.
13. **ГАНО**, ф.Р-611, оп.1, д.2.
14. **ГАНО**, ф.Р-615, оп.1, д.11.
15. **ГАЗО**, ф.Р-581, оп.1, д.8.
16. **ГАЗО**, ф.Р-460, оп.1, д.1.
17. **ГАЗО**, ф.Р-2014, оп.1, д.8.
18. **ГАЗО**, ф.Р-581, оп.1, д.2.

Козирева М. Е. Міжнародна допомога голодуючим на Півдні України в 1921 – 1923 рр.: національний компонент

У статті на основі архівних та опублікованих джерел висвітлюється національний контекст спрямованості міжнародної допомоги голодуючим на Півдні України в 1921–1923 рр. Виділено політичні витоки голоду серед міського та сільського населення. Автор приходить до висновку, що, попри низку утруднень, міжнародна продовольча допомога дозволила значною мірою зменшити жахливі

наслідки голоду 1921–1923 рр. на Півдні України серед різних етнічних груп.

Ключові слова: міжнародна допомога голодуючим, благодійні організації, харчопункти, розподільчі комітети, реконструктивна допомога.

Козырева М. Э. Международная помощь голодающим на Юге Украины в 1921 – 1923 гг.: национальный компонент

В статье на основе архивных и опубликованных источников освещается национальный контекст направленности международной помощи голодающим на Юге Украины в 1921–1923 гг. Выделяются политические истоки голода среди городского и сельского населения. Автор приходит к заключению, что, несмотря на ряд затруднений, международная продовольственная помощь позволила значительно уменьшить ужасающие последствия голода 1921–1923 гг. на Юге Украины среди разных этнических групп.

Ключевые слова: международная помощь голодающим, благотворительные организации, пищеупункты, распределительные комитеты, реконструктивная помощь.

Kozyreva M. E. International famine relief in Southern Ukraine in 1921 – 1923: national component

The article focuses on the national context of international famine relief in Southern Ukraine in 1921–1923 using archival documents and publications. The sources of famine among urban and village population was defined. The author comes to the conclusion that besides a number of impediments, the international ration relief diminish to a considerable extent the horrific consequences of 1921–1923 famine among various ethnical groups in Southern Ukraine.

Keywords: international famine relief, charitable organizations, nourishment center, distribution committees, reconstructive care.

Стаття надійшла до редакції 30.11.2011 р.

Прийнято до друку 24.01.2012 р.

УДК 94(477) «192»

Л. І. Ладига

ДІЯЛЬНІСТЬ СІЛЬБУДІВ В УКРАЇНІ У 20-х рр. ХХ СТОЛІТТЯ

За часів незалежності рівень освіти населення України, нажаль значно знизився порівняно з періодом "застою". Навіть серед студентів ВНЗ часто зустрічаємо людей, які погано читають і пишуть з помилками у кожному слові. Тим більше актуальною, на наш погляд, є проблема вивчення культурно-освітньої діяльності сільбудів у 1920-х рр. як складової більшовицької внутрішньої політики, до практики яких нам через критичну ситуацію з освітою можливо потрібно буде повертатись.

У 1990-і рр. частині науковців вдалося відмежуватися від ідеологічних нашарувань радянського періоду. Свідченням нових політичних реалій стала поява об'єктивних, але незначних за обсягом праць. Різні аспекти просвітницької політики у 1920-х рр. досліджували В. Гончаренко, А. Коцур, В. Чехович, О. Мироненко, Ю. Римаренко, І. Усенко [1]. Упродовж 1990-х рр. українські вчені опублікували окремими виданнями або в часописах ("Український історичний журнал", "Віче", "Відродження" тощо) низку праць, предметом аналізу яких стали джерела про різні аспекти реалізації освітніх прав населення України.

Важливий блок робіт щодо освітньої діяльності більшовиків становлять кандидатські та докторські дисертації Я. Верменич, Г. Васильчука, В. Букача, Л. Новохатько, які, спираючись на широку джерельну базу, дослідили причини запровадження політики українізації та коренізації, показали обмеженість більшовицької освітньої політики [2].

Таким чином, можна стверджувати, що незважаючи на чисельність публікацій з запропонованої теми, вони не відображають значного кола важливих сторін освітньої політики у 20-х рр. ХХ ст. До того ж, введені в науковий обіг документальні матеріали не стали предметом джерелознавчих досліджень, які б дозволили визначити ступінь достовірності інформації, що міститься в них, її цінність як джерела щодо культурно-освітньої діяльності сільбудів в Україні.

В Україні Управління Селянськими Будинками було створено згідно постанови Колегії Наркомзему від 1.11.1920 р. і почало діяти з 1.12.1920 р. [6, арк.114]. Станом на 1921 р. в Україні діяло 210 селянських будинків [6, арк.114].

Основна мета селянських будинків – культурно поєднати незаможне селянство та сільський пролетаріат з пролетаріатом міста в єдину трудову сім'ю [4, арк.118]. Сільбуди повинні були популяризувати колективні форми господарювання і на основі соціалістичної культури та

економічної зацікавленості незаможного селянства задовольняти культурні потреби мас.

Для виконання політосвітнього завдання при сільбудах зосереджувалися: бібліотека-читальня, народний театр, хор, оркестр, музей, виставки, фото-кіно об'єднання тощо, влаштовувалися школи для дорослих, курси радянського будівництва, сільського господарства, ставилася під ідейний контроль діяльність "Просвіт", робітничо-селянських клубів, наукових, літературних та художньо-аматорських гуртків тощо [6, арк.118].

В Україні засновується ціла сітка політосвітніх установ, згідно якої організаційним центром політико-освітньої роботи на селі стає селянський будинок [4, с.172]. Сільбуди працювали під ідейним керівництвом відділів парткомів КПУ на селі, а також частково керуючись вказівками земельних та освітніх органів радянської влади [6, арк.122]. Зазначені політосвітні установи підпорядковувались органам Наркомосвіти. Їх концентрація при сільбудах надавала можливість вести всю політосвітню роботу, пропагуючи ідею інтенсифікації та колективізації сільського господарства [6, арк.118].

Створюються губернські і повітові сільбуди, які підпорядковувались Всеукраїнському управлінню селянськими будинками – вищому адміністративно-організаційному органу сітки сільбудів [6, арк.118]. Всеукраїнське управління селянськими будинками поділялось на три відділи: загально-адміністративний, господарчий, політосвітній.

Відповідно губернські і повітові сільбуди поділялись на: 1) загально-адміністративний відділ з бухгалтерією, інформаційним бюро та інструкторами; 2) господарчий відділ з комендатурою та їдальнею; 3) політосвітній відділ з музеєм, бібліотекою і читальнею, театром і кінематографом [6, арк.119]. На чолі управління повітових сільбудів стояли представники організацій, в руках яких були зосереджені політичні та економічні важелі у повіті, а саме: 1) районний партійний організатор; 2) представник повітового комнезаму та 3) представник профспілки [6, арк.124]. Відповідно, селянський будинок складали три секції: економічна, адміністративно-господарча, політико-просвітницька.

У зв'язку зі зміною курсу на нову економічну політику, Всеукраїнське управління сільбудами розіслало затверджений Наркомземом та Наркомпросом циркуляр від 30.07.21 р. №2765, згідно якого селянські будинки переводять на самозабезпечення [6, арк.116]. Їм надається право брати плату за використання приміщення (утримувати кав'ярні, їдальні тощо), використовувати приписані до сільбудів радгоспні майстерні, різні сільськогосподарські пункти, використовувати політпросвітні заклади для самозабезпечення, беручи плату за вистави, концерти тощо, не забуваючи при цьому про головну мету сільбудів – служити селянству і сільськогосподарському пролетаріату [6, арк.116]. Крім вище сказаного, селянським будинкам надавались земельні ділянки

для ведення господарства (вирощування польових, городніх культур) [6, арк.117].

Організаційно-інструкторський апарат управління сільбудами залишався на утриманні держави. Але згідно розпорядження №4882 Всеукраїнського управління селянськими будинками було проведено скорочення штатів службовців на 60% [6, арк.117].

До РНК був внесений затверджений Наркомпросом і Наркомземом проект декрету про реорганізацію Народних Будинків у селянські будинки, з метою створення єдиного центру політпросвітрова на селі. Крім того, з ініціативи Наркомзему при реорганізованих Народних Будинках створювались "заклади економічного характеру, з метою створення єдиного центру, який би регулював сільське господарство і вів його шляхом колективізації" [6, арк.117].

Різноманітні види політустанов села (хати-читальні, народні будинки, просвіти, лікнепи тощо), які з'являються в перші роки непу, у 1925-1926 рр. зникають, а політосвітні установи переходять на єдину типову сітку сільбудів. Сільбуди починають займати важливе місце у системі органів радянської влади, відіграючи роль культурно-освітнього генератора, "сприяючи комуністичному вихованню мас" [3, с.1].

Сільбуд вважають широкою, масовою, самодіяльною організацією, яка відіграє роль організатора мас і скеровує її "під проводом партії по шляху комуністичного виховання" [3, с.1].

Частина сільбудів перетворювалась фактично у комсомольські клуби, які концентрували свою увагу на роботі з молоддю [3, с.2].

Великі соціальні зміни на селі (ріст кооперації, поява колективних господарств тощо) поставили нові завдання сільбудам. Ретельно враховуючи ситуацію на селі, вони повинні були сприяти розвитку колективних форм господарства. Для здійснення цих завдань сільбуди: а) запроваджують плановість; б) залучають нових членів за рахунок дорослого селянства та жінок; в) будують всю свою роботу за принципом самодіяльності, наголошуючи, що політосвітня робота це, по суті, самодіяльна робота мас; г) залучають широкі верстви населення до різних видів самодіяльності, зокрема, гуртків, де глибоко вивчали певну галузь знань, пропагуючи їх власним прикладом; д) відмовляються від комерційної діяльності.

З 1927 р. вносяться деякі зміни до сітки політосвітустанов села. Були скасовані райсільбуди, як одиниці, які займались політосвітньою роботою цілого району та вводиться районна інспектура.

Політосвітустанови ділять на три категорії: 1) червоний куток; 2) хата-читальня, яка реорганізується у сільбуд; 3) опорні сільбуди, до складу яких повинні були увійти сільбуди райцентру. Оскільки сільбуд вважався поважною громадською організацією на селі, він повинен був підтримувати зв'язки з усіма сільськими організаціями: погоджувати свій план з планам громадських організацій; скликати періодичні наради

представників сільбудів та інших громадських організацій з питань чергової практичної роботи, а також залучати до роботи культкомісії профспілки та кооперативи [3, с.4].

Основною формою роботи сільбудів була масова робота, яка була представлена: агіткампаніями, святкуванням революційних свят, лекціями, доповідями, бесідами, публічними читаннями, вечорами запитань та відповідей, масовими вечірками, вечорами самодіяльності, "живими та світловими" газетами, "роботою куточків", вечорами розумової розваги, пропагандистськими заходами окремих галузей (агропропаганда, кооперативна пропаганда тощо) [3, с.5]. Завдяки масовим формам роботи політустанови об'єднували навколо себе широкі селянські маси.

Якщо взимку вся робота концентрувалася майже виключно у сільбуді, то влітку вона занепадала. Тому її доводилось "виносити" поза стіни сільбудів, започатковувати "пересувні" форми роботи. Сільбудівський актив під час перерв у польовій роботі проводив заходи з певної тематики або читав у голос газету. Між сільбудівськими активістами розподілялись райони роботи і точно зазначалось, про що слід говорити або що саме прочитати.

Влітку набули широкого поширення естрадні форми роботи: короткі інсценізації, хорові співи відомих пісень, частушок тощо. У вихідний або святковий день організовували масові заходи, які дуже приваблювали молодь.

Зміст літньої політосвітроботи на селі становила в основному сільськогосподарська, кооперативна, науково-природнича пропаганда, пропаганда різних санітарно-гігієнічних норм. Широкого розповсюдження набули заходи, де пояснювались різні аспекти радянського законодавства, зокрема, проблема землевпорядження, сільськогосподарський податок, страхування врожаю, худоби, кооперування, купівля машин тощо [5, с.8].

Навіть церковні літні свята ("Зелені свята", "Івана Купала", "Іллі") використовувались для політосвітньої роботи, надаючи їм нового побутового змісту. Радянські ж та громадські свята (день конституції, міжнародний день кооперації, міжнародний день молоді) проводились таким чином, щоб крім виконання своєї загальної мети популяризувати сільбуд серед мас [3, с.6]. Крім того, створювались агітаційні плакати, гасла, оголошення, стіннівки, які виносили з сільбуду на вулицю.

Завдання гурткової роботи сільбудів полягало у поглибленні активності мас. Обов'язково у сільбуді працювали гуртки: політичний, сільськогосподарський та художній [3, с.6]. Політгурток організовувався за згодою осередку КП(б)У і працював під безпосереднім керівництвом або осередку, або прикріпленого члена партії. Роботою всіх гуртків, які існували при сільбуді, керувала рада сільбуду та завідуючий. Вони затверджували програми, плани, давали методичні вказівки тощо.

Одним із найкращих способів піднесення авторитету політосвітустанови була налагоджена довідкова робота. Стіл довідок повинен був: 1) давати відповіді на запитання селян; 2) давати довідки з усіх галузей радянського будівництва; 3) пояснювати існуючі закони; 4) писати заяви до судових та різних державних установ; 5) слідкувати за рухом поданих заяв; 6) писати листи тощо. Довідковою роботою керувала одна виділена радою сільбуду людина, яка залучала до роботи окремих активістів сільбуду, різних фахівців [5, с.11].

Основним осередком художньої роботи на селі була художня секція, яка об'єднувала всі художні гуртки (драматичний, співочий, журналістський тощо). Основним завданням художньої роботи було естетичне виховання мас та допомога сільбуду у проведенні масової роботи в цілях комуністичного виховання.

Сільбуду проводили роботу по ліквідації безграмотності. Вони залучали до громадської та політосвітньої роботи неписьменних та малописьменних, організовували заходи щодо систематичного поглиблення знань селян. Основна увага у справі ліквідації неписьменності зосереджувалась на організації та створенні сільбудами куточків лікнепу, вечірок, інсценізацій, живгазет, куточків учнів лікнепу, стіннівок. Робота проводилась здебільшого серед тих мас селянства, які самі приходили в сільбуду на вистави, доповіді тощо.

Але селянство, яке відвідувало сільбуду, складало лише частину селянства, тому великого значення набула діяльність агітаторів (активу сільбуду, кращих учнів, які навчались у лікнепі, членів товариства "Геть неписьменність", комсомольців, делегаток жінвідділу та ін.), які працювали на дому у селян.

У другій половині 1920-х рр. сільбуд стає центром політосвітроботи на селі (після реалізації постанови ВУЦВК 1925 р.). Сільбуду в умовах непу були переведені на самозабезпечення, культурно-освітня діяльність, яка в ті часи не відмежовувалась від політико-освітньої роботи, контролювалась з боку уряду, партії. Сільбуду, перебуваючи під ідейним впливом комуністичної партії, повинні були виховувати селянські маси у дусі комуністичних ідей. Провідне місце в культурно-освітній діяльності сільбудів займала пропаганда марксизму-ленінізму. Документи доводять, що реалізація права на освіту була можливою лише для частини селянства, тобто за класовою ознакою, що мало на меті зміцнення влади диктатури більшовиків. Тому радянська влада не економила коштів на ідеологічно-пропагандистській роботі з метою якнайбільшого залучення селянства до радянського будівництва.

Говорити про повну перемогу ленінської культурно-освітньої політики, як це робили свого часу радянські науковці, означає видавати бажане за дійсне. На наш погляд, слід вважати період 1920-х рр. етапом створення радянізованого фундаменту регулювання культурно-освітніх процесів, які вивели країну з тенет безграмотності на перші місця у світі за рівнем освіти населення.

Література

1. **Гончаренко В. Д.** Правове забезпечення інтересів національних меншостей на Україні в 20-ті роки / В. Д. Гончаренко // *Правова держава: Міжвід. зб. наук. пр.* – К., 1992. – Вип.2–3. – С. 170–174; Коцур А. П. *Українська державність: історія та сучасність* / А. П. Коцур. – Чернівці, 2000. – 352 с.; Чехович В. А. *Проблеми національно-державного будівництва України в роки НЕПу* / В. А. Чехович. – Х., 1995. – С.43–54; *Українське державотворення: невитребуваний потенціал: Словник-довідник* / [за ред. О. М. Мироненка]. – К., 1997. – С.91–93, 152–155, 204, 237, 293–295. 2. **Верменич Я.** Здійснення українізації 1920–1930-х рр.: політичний і культурні аспекти: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 "історія України". – К., 1993. – 18 с.; Васильчук Г. *Українізація вищих органів державної влади та управління УСРР (1920-ті рр.): автореф. дис. на здобуття наукового ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 "історія України".* – К., 1994. – 19 с.; Букач В. *Національна політика в Україні (1921–1925): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 "історія України".* – К., 1994. – 18 с.; Новохатсько Л. *Соціально-економічні і культурні процеси в Україні у контексті національної політики радянської держави (20-ті – середина 30-х рр. ХХ ст.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра іст. наук: спец. 07.00.01 "історія України".* – К., 1999. – 32 с. 3. **Висновки** щодо політико-освітньої роботи на селі. – Х., 1926. 4. **Культурне** будівництво. – Х., 1927. – 182 с. 5. **Політико-освітня** робота на селі влітку. – Х., 1927. – 198 с. 6. **Центральний** державний архів громадських об'єднань України, ф. 1, оп. 20, спр. 631.

Ладига Л. І. Діяльність сільбудів в Україні у 20-х рр. ХХ століття

В статті розглядається структура та види культурно-освітньої діяльності сільбудів України в період українізації. Аналізуються основні напрямки масової роботи сільбудів: агіткампанії, святкування революційних свят, лекції, доповіді, бесіди, публічні читання, вечори самодіяльності, пропагандистські заходи. Автор доходить висновку, що у другій половині 1920-х рр. сільбуд в Україні стає центром політосвітроботи на селі, завдяки чому вдалося створити радянизований фундамент регулювання культурно-освітніх процесів, які вивели країну з тенет безграмотності на перші місця у світі за рівнем освіти населення.

Ключові слова: історичне джерело, Радянська Україна, сільські будинки, культурно-просвітницька робота.

Ладига Л. И. Деятельность сельских домов в Украине в 20-х гг. ХХ века

Рассматривается структура и виды культурно-образовательной деятельности сельских домов Украины в период украинизации. Анализируются основные направления массовой работы сельских домов:

агиткампании, празднование революционных праздников, лекции, доклады, беседы, публичные чтения, вечера самодеятельности, пропагандистские мероприятия. Автор приходит к заключению, что во второй половине 1920-х гг. сельский дом в Украине становится центром политпросветработы на селе, благодаря чему удалось создать советизированный фундамент регулирования культурно-образовательных процессов, которые вывели страну из сетей безграмотности на первые места в мире по уровню образованности населения.

Ключевые слова: исторический источник, Советская Украина, сельские дома, культурно-просветительская работа.

Ladyga L. I. The activity of village houses in Ukraine during 20-th years of XX century

The structure and kinds of cultural – educational activity of village houses in Ukraine during period of ukrainization are examined in this article. The main directions of the mass activity of village houses (agitation campaigns, celebration of revolutionary holidays, lectures, reports, discussions, public evenings, amateurs' nights, propagandistic events) are analysed. The author comes to the conclusion that in the second half of 1920th the village houses in Ukraine became the centers of political education in the rural areas. The last helped to make soviet basis for regulation of cultural-educational processes in the rural area and led the country out to the world first positions as for scholarship.

Keywords: historical source, Soviet Ukraine, village houses, cultural-educational activity.

Стаття надійшла до редакції 21.12.2011 р.

Прийнято до друку 24.01.2012 р.

94(477):271.22

Я. С. Макушенко

**ГРОМАДСЬКЕ ТА РЕЛІГІЙНЕ ЖИТТЯ НІМЦІВ ПІВДЕННОЇ
УКРАЇНИ (КІНЕЦЬ ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТ.)**

Сучасний розвиток історичної науки відзначається поглибленим інтересом до проблем і питань, які довгий час лишалися поза увагою дослідників. Так, громадське та релігійне життя німецького населення Південної України потрапило в поле зору вчених лише в останні роки.

В даний час збільшується історіографія розвитку культури німців Південної України. Однак, питання громадського та релігійного життя німецького населення регіону не ставали предметом спеціального дослідження, хоча порушувалися в різній мірі в працях вітчизняних і зарубіжних вчених.

Окремі аспекти досліджуваної теми знайшли відображення у ряді публікацій сучасних авторів: В. А. Войналовича, Н. В. Кривець, І. М. Кулинич, Б. В. Чирка, А. А. Шадта [1]. Проте кожен з них розглядає лише певний аспект запропонованої проблеми, зокрема досліджується процеси заселення південних районів України німецькими колоністами та їх правове положення. Пріоритет у розробці даної теми належить етнографам В. Є. Даниловій, О. В. Курило, О. А. Лиценбергер, І. В. Черказьяновій [2] та деяким іншим авторам. Але вивчається зазначена тема переважно фрагментарно, і зазначений період спеціально не досліджувався. Історію німецьких поселень південної України досліджували також закордонні дослідники: Р. Єпп, К. Келлер, Д. Тевс, К. Штумпп, Д. Юррі та ін. [3].

Вивчення особливостей громадського та релігійного життя німецького населення Південної України в якості об'єкту наукового дослідження обумовлене проблемою збереження особливостей етнічних груп, що проживають за межами основної території розселення етносу, в інонаціональному і іноконфесійному оточенні. Протягом всього періоду проживання німецького населення у регіоні, їх етнокультурні традиції піддавалися певним змінам, що стало засобом адаптації до природно-географічних, економічних, соціально-політичних умов. Хронологічні рамки (кінець ХІХ – початок ХХ ст.) вибрано тому, що саме в цей час у німців даного регіону складається цілий ряд релігійних і громадських інститутів, діяльність яких частково розглянуто в даній статті.

Тому метою даного дослідження є висвітлення особливостей суспільного життя, мозаїчної релігійної картини в німецьких колоністських поселеннях Південної України кінця ХІХ – початку ХХ ст.

ХІХ століття відзначене проведенням інтенсивної політики царизму із заселення нових російських територій іноземними переселенцями, переважна більшість яких прибули з німецьких земель, а

також її наслідками. Одним з найважливіших привілеїв, дарованих маніфестом Катерини II іноземним переселенцям в Російській імперії, була свобода віросповідання. Імператриця вважала, що звертати переселенців в православ'я не має сенсу.

Громадська та релігійна сфери життя мали особливе значення для мігрантів, які опинилися в іноетнічному і інокультурному оточенні, де задоволення релігійних потреб та активної участі у громадському житті помітно ускладнювалось. Від того, наскільки мігрант міг задовольнити свої релігійні потреби, багато в чому залежав ступінь його психологічного комфорту, що, в свою чергу, могло впливати на його поведінкові реакції та реалізацію тієї чи іншої адаптаційної стратегії. Цей же показник демонстрував, якої політики по відношенню до мігрантів дотримується держава. Інтенсивність суспільного життя свідчила про наявність чи відсутність ізоляціоністських установок у мігрантів, ступінь їх згуртованості і входження в місцеве громадське життя. Саме ці сфери життя демонстрували, наскільки успішно прийшло населення інтегрувалося до приймаючого суспільства чи, навпаки, захищалося від нього. Особливо це стосувалося німецького населення.

Німці Південної України не дотримувались одного віросповідання: у деяких колоніях були католики (Блюменфельд, Себастьянфельд, Олександрівка, Красне, Ганнівка, Ейгенгут), а в інших – лютерани (Нейзац, Александерфельд, Гофнунгсбург та Вільгельмсталь). До речі, у колонії Вільгельмсталь були ще й баптисти. Зовсім окремою етнорелігійною спільнотою слід вважати менонітів. Крім того, переважно більшість німецьких переселенців складали прихильники реформаційних ідей, що мали потужний вплив на різноманітні галузі життєдіяльності суспільства, починаючи з економічної і закінчуючи етичною, естетичною та культурною.

Німецькі поселенці у південній Україні стикалися з відсутністю храмів і священнослужителів, недоброчливим ставленням з боку окремих представників "місцевої церкви", нетерпимістю приймаючого суспільства, відсутністю можливості організувати власне громадське життя і брати участь у суспільному житті місцевого населення. Чим більше було подібних перешкод, тим складніше мігранти пристосовувалися до нового соціального й культурного оточення. Саме тому з організації релігійного та громадського життя мігрантів можна судити про характер їх адаптації до нових соціокультурних умов.

Основним джерелом, що містить інформацію про релігійне та суспільне життя німців, є місцева періодична преса. Особливої уваги у цьому сенсі заслуговує "Odessaer Zeitung", як найбільша приватна щоденна газета, яка виходила в Одесі в кінці XIX – на початку XX ст. "Одеська газета" була щотижневою політико-літературною газетою. Вона складалася з наступних рубрик: 1) офіційні новини; 2) внутрішні новини; 3) політичні повідомлення; 4) літературний відділ; 5) сільське господарство і ремесла; 6) торговельні новини; 7) повідомлення і об'яви;

8) метеорологічні повідомлення. Видання передбачалось для широкого кола міських і сільських жителів. Важливе місце на сторінках газети займали політичні новини з Російської імперії, Пруссії, а згодом з'явилися повідомлення з колоній [4, с.151; 5, с.61].

Багато сторінок присвячувалось подіям з життя німецького міського і сільського населення, але перевага надавалась, передусім, сільським жителям. У розділі "Koloniales" друкувались новини з усіх регіонів проживання німецькомовного населення – Катеринославщини, Таврії, Волині, Бессарабії, Поволжя, Сибіру. Статті розповідали про будівництво культових споруд, навчальних закладів, діяльність пасторів, різних кас, господарські досягнення і проблеми. Широкий спектр тем, висвітлених на сторінках газети, сприяв збільшенню кількості передплатників у 1874–1914 рр. – від 700 до 3.850.

Під час Першої світової війни "Одеська газета" висувала ідеї патріотизму і переконувала, що любов до своєї нації, звичайв не заважає бути вірними Вітчизні і проливати за неї кров. Однак, 26 жовтня 1914 р. газета, як пізніше й інші німецькомовні видання, була закрита [6, с.305–309].

Говорячи про громадське та релігійне життя німців Південної України, слід неодмінно зазначити, що консолідуючим фактором для них була спільна конфесійна, а не етнічна приналежність. Релігійним життям лютеран керував пастор. Як правило, це був випускник богословського факультету Дерптського університету. Економічною частиною лютеранського приходу відала Церковна рада (der Kirchenrat), яка складалася з 11 членів і очолювалася губернатором. Пастор, як правило, виконував в Церковній раді функції секретаря.

Обрання членів ради та пастора відбувалося на щорічних загальних зборах парафіян євангелічно-лютеранської церкви. Богослужіння проводилися не тільки місцевим пастором, а й запрошеними особами, часто на російській, німецькій мовах. Практика двомовності поширювалася і на оголошення в місцевій пресі, які давала лютеранська громада. Всі оголошення, які стосувалися тільки членів громади, наприклад про чергові збори, до 1905 р. друкувалися в "Odessaer Zeitung" виключно німецькою мовою. У той же час повідомлення, призначені для більш широкої аудиторії – російською. Зустрічалися навіть оголошення суто побутового характеру (заява про права, пошук гувернантки або квартиронаймачів) німецькою. Таким чином, німецька мова була мовою корпоративного спілкування.

У першій половині XIX ст. релігійна і навчальна література поширювалась духовними старійшинами, продавцями книг, певна роль у розповсюдженні книг належала Опікунському Комітету іноземних поселенців Південного краю Росії [7; 8]. Автори підручників за власний рахунок друкували свої праці і поширювали в колоніях. Так, у 1853 р. викладач Хортицького центрального училища Г. Франц опублікував навчальні таблиці для використання в школах. У 1870 р. Г. Ремпель з

Гнаденфельду видав "Керівництво до географії" [9, арк.4]. Вчителі Г. Франц, К. Унрух, В. Ніфельд опублікували навчальні таблиці, підручники для початкової і середньої школи в Молочанському окрузі [10, арк.2].

Опікунський Комітет надсилав до колоній різні керівництва з ведення господарства, навчальні посібники, законодавчі документи [11, арк. 67]. У 1862 р. в колонії була розіслана німецька хрестоматія "Deutsches Lesebuch zur Forderung den Deutschen Sprache in Russland" ("Німецька книга для читання згідно вимог до німецької мови в Росії"). Упродовж XIX ст. меноніти турбувалися, щоб бути в курсі власного правового статусу. На початку XIX ст. Опікунський Комітет надсилав до окружних приказів "Інструкції про устрій та управління колоніями іноземних поселенців" німецькою мовою [12, арк.5]. У 1862 р. хортицькі і молочанські (окружні й сільські) прикази придбали зведення "Установ та статутів про колонії іноземців в імперії" [13, арк.1–16].

Крім організації релігійного життя прихожан, громада займалася вирішенням й інших завдань. Одним з найважливіших напрямків була освіта, що тісно пов'язане з релігійними уявленнями лютеран і необхідністю проведення обряду конфірмації.

Щільність шкільної мережі в німецьких поселення була значно вищою, ніж загалом на губернії. В колоніях Одеського повіту, до складу якого входили території сучасних Веселинівського, Миколаївського, Очаківського і Березанського районів сучасної Миколаївської області, одна школа припала на 968 душ населення і 1 учень – на 8 осіб обох статей. Тут при кількості населення німецької національності 55 199 чоловік навчалось 6995 учнів [14, с.25]. В Херсонському повіті на кожних 298 чоловік німецького населення припадала одна школа (в середньому в повіті – одна школа на 1848 жителів), а на кожних 7 колоністів – 1 учень на 30 осіб [14, с.30].

Для порівняння забезпеченості початковими школами німців – колоністів та представників інших національностей можна навести наступні статистичні показники. В 1896 р. в Покровці (Ананіївський повіт), де переважало українське населення, при загальній кількості жителів 2773 особи в земській школі з російською мовою навчання вчилось 64 дитини [15, с.12]. В колоніях Раштадт і Мюнхен цього ж повіту населення було приблизно в два рази більше, а учнів – у вісім разів. До цього ж тут працювало дві земські школи з російською мовою викладання і дві приходські – з німецькою.

Школи німецьких колоній в основному надавали можливість колоністам навчати грамоті своїх дітей. Якщо ж комусь і відмовляли в прийомі, то переважно з причин відсутності місця. В 1910 р. в школи прийнято 2 658 дітей, а відмовлено в прийомі 253-м потенційним учням, з яких 92,2% не могли ходити до школи через відсутність місця (5,7% – через малолітство). В Одеському повіті в 1910 р. з цієї ж причини до школи не змогли ходити 65% неприйнятих до навчальних закладів [14,

с.90–91]. Про це часто говорилося в земських звітах, наприклад у звіті по Одеському повіту на початку ХХ ст.: "Немецкие районы все имеют школы, причем только в семи, вследствие тесноты помещений, носящей временный характер, в немецких районах не все дети обеспечены школьным обучением, но их число невелико – всего 391 при общем числе 6 142 учащихся" [16, с.28]. До речі, у цих же звітах відзначається добра забезпеченість колоній шкільними приміщеннями, спеціально пристосованими для цієї мети.

Важливим напрямком діяльності німців-лютеран Південної України була благодійність. З січня 1913 р. в Миколаєві діяло "Миколаївське дамське товариство при Євангелічно-лютеранській церкві Спасителя". Метою цього об'єднання було подання допомоги нужденним парафіянам Миколаївської Євангелічно-лютеранської парафії та утримання при цій церкві навчальних та богоугодних закладів. Форми надання допомоги були наступними: надання одягу, взуття, їжі, притулку знедоленим парафіянам, видача в надзвичайних випадках грошової допомоги, пошук роботи, розміщення людей похилого віку по богадільнях; улаштування дітей бідних батьків у притулки та навчальні заклади, подання медичної допомоги шляхом видачі нужденним грошей або розміщуванням їх у лікарнях; підтримка та зміцнення серед парафіян морального духу [17, с.178].

При Миколаївській кірсі діяв притулок для дітей-сиріт, мета якого, згідно Статуту, полягала в тому, щоб "захищати від тілесної та душевної загибелі бідних і зіпсованих дітей, розвивати їх розум і виховувати їх корисними членами суспільства". Вихованцями були, в основному, діти бідних поселенців [18].

На утримання притулку та школи були потрібні кошти. Для їх залучення лютеранська громада регулярно влаштовувала благодійні заходи – різдвяні базари, вистави, концерти духової музики, сімейні вечори, на яких розігрувалися аматорські вистави і влаштовувалися танці. Членами товариства могли бути жінки переважно протестантського віросповідання без врахування соціального стану та національності. Вони сплачували до каси визначений загальними зборами грошовий внесок (3 крб.). Не могли бути членами цього об'єднання, як і в усіх інших добродійних спілках, особи неповнолітні, учні та ті, що мали обмеження за судом [17, с.179]. Причому у статуті зазначалося: якщо особи інших християнських віросповідань побажають стати членами товариства, то це дозволено.

Загалом наприкінці ХІХ – початку ХХ ст. громадське та релігійне життя німців було дуже інтенсивним та насиченим. Але після вступу Росії у Першу світову війну на боці Антанти в ній відбулися помітні зміни. Почалася боротьба з "німецьким засиллям" у владі, промисловості, торгівлі і т. ін. Торкнулася ця кампанія і Херсонської губернії. Німців з числа німецьких і австрійських підданих виключали з біржових комітетів і страхових товариств. Лютеранським парафіям заборонили проводити

"які б то не було збори на потреби закордонних місій" [6]. Якщо судити з публікацій у місцевій пресі, громадське та релігійне життя німців у цей період завмерло. У таких складних політичних умовах для них було вкрай важливо продемонструвати свою лояльність і на якийсь час "піти в тінь", щоб не дратувати владу і представників громадськості. В цілому, якщо порівнювати з довоєнним часом, участь німців у громадському житті Південної України помітно скоротилося.

Підводячи підсумки, можна зазначити, що в задоволенні своїх релігійних потреб німецьке населення не зустрічало перешкод. Існування німців в рамках іноетнічного і інокультурного приймаючого суспільства можна вважати цілком комфортним. Подібна ситуація зводила до мінімуму можливість асиміляції німців інокультурним середовищем, а також їх маргіналізацію. Крім того, німецьке населення Південної України вело активне громадське життя. Примітно, що заходи, які вони організовували, часто носили регіональний характер і отримували схвалення з боку влади. Це говорить про те, що німці не дотримувалися ізоляціоністських установок, легко контактували з місцевими жителями, що дозволяє зробити висновок про їх успішну інтеграцію до приймаючого суспільства. Вельми показовим є зниження громадської активності німців в роки Першої світової війни. Політична обстановка, яка призвела до боротьби з "внутрішнім німцем", безумовно, була для них дискомфортною, що не могло не вплинути на процес соціокультурної адаптації. У таких умовах подальша реалізація стратегії інтеграції була ускладнена, зате цілком могли активізуватися сепаратистські та маргіналізаційні настрої населення. Події, що відбулися в Росії в 1917 р., віднесли всі ці проблеми на другий план. Однак вкрай важливо розуміти, що в цей революційний час німці вступили з досить змішаними почуттями по відношенню до Російської держави. Цей чинник слід неодмінно враховувати при вивченні їх політичного вибору в роки революцій 1917 р. і Громадянської війни.

Вітчизняні історики, на наш погляд, схильні недооцінювати роль релігійного фактору в житті німецькомовних колоністів, особливо менонітів, а зарубіжні вчені схильні його перебільшувати, пояснюючи більшість соціальних зрушень та політичних дій релігійним розколом або необхідністю, яку диктувала віра в Бога. При цьому зазначимо, що німецькомовні колоністи були набагато більшими матеріалістами, ніж самі в цьому зізнаються.

В результаті аналізу релігійного та суспільного життя німців Південної України в кінці XIX – початку XX ст. можна зробити висновки щодо характеру їх соціокультурної адаптації. В ході дослідження ми переконалися, що незважаючи на велику кількість літератури з історії та культури німецького населення, відсутні спеціальні наукові дослідження громадського та релігійного життя німецького населення Південної України. Увагу вчених звернено до питань функціонування різних сторін життя німців при певних соціальних умовах. Значне місце в

дослідженнях займають особливості економічного розвитку німецьких колоній. Як самостійний предмет дослідження громадське та релігійне життя німецького населення Південної України кінця XIX – початку XX ст. не розглядалося. Можна констатувати, що цілісній характеристиці релігійного та суспільного життя німецького населення Південної України вказаного періоду дослідниками практично не було приділено уваги, і дана тема не знайшла свого повного відображення в історичній літературі, не вивчалась як окрема наукова проблема.

Література

1. **Войналович В. А.** Етноконфесійні процеси в Україні: сучасний стан і перспективи / В. А. Войналович. – Історія релігій в Україні. Тези повідомлень VII Міжнародного "круглого столу". Львів, 12–14 травня 1997 року. – Львів, 1997. – С.36–38; Кривець Н. В. Німецькі колонії в Україні в 20-ті роки (діяльність державних органів серед німецького населення) / Н. В. Кривець // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. – 1993. – Вип.3. – С.78–86; Кулинич І. М. Нариси з історії німецьких колоній в Україні / І. М. Кулинич, Н. В. Кривець – К. : Наукова думка, 1995. – 271 с.; Чирко Б. В. Німці в Україні / Б. В. Чирко // Етнополітичний довідник. – К., 1996; Шадт А. А. Правовой статус немецких колонистов в России XVIII–XIX вв. (состояние вопроса и постановка проблемы) / А. А. Шадт // Немцы России: социально-экономическое и духовное развитие (1871–1941 гг.) – М. : ЗАО "МДУ Холдинг", 2002. – С.15– 29. 2. **Данилова В. Е.** Культурная идентичность немцев России в XVIII – н. XX вв. / В. Е. Данилова // Общественные науки. – 2010. – №4. – С.257–264.; Курило О. Лютеране в России (XVI–XX вв.) / О. Курило. – М. : Фонд "Лютеранское наследие", 2002. – 400 с.; Лиценбергер О. А. Евангелическо-лютеранская церковь в Российской истории (XVI–XX вв.) / О. А. Лиценбергер. – М. : Фонд "Лютеранское наследие", 2003. – 206 с.; Черказьянова И. В. Школьное образование российских немцев: проблема взаимодействия государства, церкви и общества в XIX в.: автореф. дис. на соискание учен. степени д-ра. ист. наук : спец. 07.00.02 "Отечественная история" / И. В. Черказьянова. – Спб., 2008. – 32 с. 3. **Epp R.** Plautdietsch: origins, development and state of the Mennonite Low German language / R. Epp // Journal of Mennonite Studies. – 1987. – №5. – P.61–72; Keller K. Die deutschen Kolonien in Südrußland / K. Keller. – Odessa: Verlag Stadelmeier, 1905. – Bd.2. – 603 s.; Toews G. B. Cultural and intellectual aspects of the Mennonite experience in Russia / G. B. Toews // The Mennonite Quarterly Review. – 1979. – №53. – P.137–159; Stumpp K. Die deutschen Kolonien im Schwarzmeergebiet, dem früheren Neu-(Süd-)Russland / K. Stumpp. – Stuttgart: Ausland und Heimat Verlags-Aktiengesellschaft, 1922. – 55 s.; Urry J. None but saints. The transformation of Mennonite life in Russia 1789–1889 / J. Urry. – Canada: Hyperion Press Limited, 1989. – 328 p. 4. **Кулинич І. М.** Нариси з історії німецьких колоній в Україні / І. М. Кулинич, Н. В. Кривець. – К. :

Наукова думка, 1995. – 272 с. 5. **Сергійчук В.** Німці в Україні / В. Сергійчук // Берегиня. – 1999. – №2. – С.53–63. 6. **Плесская-Зебольд Э. Г.** Одесские немцы. 1803–1920 / Э. Г. Плесская-Зебольд. – Одесса : Издательство ТЭС, 1999. – 520 с. 7. **Friesen P. M.** The Mennonite Brotherhood in Russia (1789–1910) / P. M. Friesen. – Fresno, California, 1978. – 1187 p.; P.838–839. 8. **Urry J.** None but Saints: The Transformation of Mennonite Life in Russia, 1789–1889 / J. Urry. – Winnipeg, Manitoba, Hyperion Press Limited, 1989. – 328 p.; P.165–167. 9. **Державний архів** Одеської області (далі – ДАОО), ф.6, оп.4, спр.23442, 4 арк. 10. **ДАОО**, ф.6, оп.3, спр. 15696, 3 арк. 11. **Державний архів** Дніпропетровської області, ф.132, оп.1, спр.707, 152 арк. 12. **ДАОО**, ф.6, оп.8, спр.44, 41 арк. 13. **ДАОО**, ф.6, оп.4, спр.20914, 79 арк. 14. **Народное образование в** Херсонской губернии в 1910 г. Херсон, 1912. – 189 с. 15. **Список населенных мест** Херсонской губернии. – Херсон, 1896. – 54 с. 16. **Сборник** Херсонского земства. – 1890. – №2. – 215 с. 17. **Гузенко Ю. І.** Становлення і діяльність громадських благодійних об'єднань на Півдні України в другій половині XIX – на початку XX ст. (на матеріалах Херсонської губернії) / Ю. І. Гузенко. – Миколаїв : Вид-во "Ліон", 2006. – 232 с. 18. **Устав "Дамского общества при Евангелическо-лютеранской церкви Спасителя"** в г. Николаеве. – Николаев, 1913. – 15 с.

Макушенко Я. С. Громадське та релігійне життя німців Південної України (кінець XIX – початок XX ст.)

У статті розглянуто деякі аспекти суспільного та релігійного життя німецького населення Південної України (кінець XIX – початок XX ст.), на основі аналізу визначено консолідаційну та виховну роль церкви в сфері розвитку німецького національного етносу регіону. Автор доходить висновку, що німецьке населення Південної України до початку Першої світової війни вело активне громадське життя, мало усі можливості для задоволення своїх релігійних потреб, що дозволило йому уникнути асиміляції інокультурним середовищем.

Ключові слова: громадське та релігійне життя, німці, преса, благодійність.

Макушенко Я. С. Общественная и религиозная жизнь немцев Южной Украины (конец XIX – начало XX в.)

В статье рассмотрены некоторые аспекты общественной и религиозной жизни немецкого населения Южной Украины (конец XIX – начало XX в.), на основе анализа определена консолидационная и воспитательная роль церкви в сфере развития немецкого национального этноса региона. Автор приходит к заключению, что немецкое население Южной Украины до начала Первой мировой войны вело активную общественную жизнь, имело все возможности для удовлетворения своих религиозных потребностей, что позволило ему избежать ассимиляции инокультурной средой.

Ключевые слова: общественная и религиозная жизнь, немцы, пресса, благотворительность.

Makushenko J. S. Social and religious life of the Germans of South Ukraine (end of XIX – early XX century)

The article discusses some aspects of social and religious life of the German population of South Ukraine (end of XIX – early XX century.). The analysis identified consolidation and educational role of the church in the area of the German national ethnic region. The author comes to the conclusion that before the First World War German population of South Ukraine provided active social life. They had all the possibilities for satisfaction of their religious needs, that is why they avoided assimilation by strange cultural environment.

Keywords: social and religious life, Germans, press, philanthropy.

Стаття надійшла до редакції 15.11.2011 р.

Прийнято до друку 24.01.2012 р.

ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

94[(420+73):510] «1899»

Т. Г. Богданова

БРИТАНСЬКА ТА АМЕРИКАНСЬКА ІСТОРИОГРАФІЯ ДОКТРИНИ "ВІДКРИТИХ ДВЕРЕЙ" У КИТАЇ 1899 р.

Проголошення доктрини "відкритих дверей" в Китаї у 1899 р. стало однією з найвизначніших подій світової історії на межі XIX–XX ст. Ця доктрина, сформульована та висунута державним секретарем США Джоном Хеєм, передбачала вільну торгівлю та безперешкодне проникнення іноземних капіталів у будь-яку частину китайської території. Проблема зростання ролі Цинської імперії у міжнародних відносинах та, як наслідок, проголошення доктрини Хея, привернула до себе увагу дослідників багатьох країн світу. Особливий інтерес до цієї проблематики виявляли науковці Великої Британії та США – держав, уряди яких приймали безпосередню участь в цих подіях.

Історіографія країн Західної Європи та Сполучених штатів щодо проблем міжнародних відносин на Далекому Сході в цілому, та доктрини Хея зокрема, є досить чисельною.

Протягом XX ст. британськими та американськими науковцями було опубліковано ряд фундаментальних досліджень політики США та Великої Британії в Китаї, в окремих розділах яких розглядається й проголошення доктрини "відкритих дверей". Перш за все, слід відзначити роботи Г. Аллена, М. Бау, С. Беміса, Е. Грісуолда, Ф. Далласа, Ч. Кемпбелла, Т. Оверлека, Ч. Олкотта та ін. [1].

У 1916 р. було видано фундаментальну роботу Ч. Олкотта "Життя У. Мак-Кінлі" [2]. Це велике за обсягом двотомне видання дозволяє зрозуміти внутрішньо- та зовнішньополітичне становище Сполучених Штатів у період правління президента У. Мак-Кінлі (1897–1901), виявити мотиви його дій на міжнародній арені. На основі широкого кола джерел автор аналізує причини прийняття Мак-Кінлі тих чи інших рішень, які мали далекосяжні міжнародні наслідки, зокрема, розв'язання війни з Іспанією, проголошення "доктрини Хея" тощо.

Аналізу американської політики в Китаї присвячено роботу професора Колумбійського університету Ш. Томімаса "Політика "відкритих дверей" та територіальна єдність Китаю" [3], опублікована в 1919 р. В ній автор відстоював думку про те, що саме "доктрина Хея" і стала тією умовою, за якою вдалося зберегти цілісність Цинської імперії. Серед головних причин успішності американських ініціатив автор назвав співробітництво США з Великою Британією в Китаї. В цілому ж, робота

відображає позицію правлячих кіл Сполучених Штатів щодо Піднебесної й не містить критичного аналізу діяльності американської адміністрації в досліджуваний період.

Аналізу формування передумов "відкриття" Китаю присвячена робота А. Сарджента "Англо-китайська торгівля та дипломатія", яка була опублікована у 1907 р. [4]. Сфокусувавши свою увагу переважно на вивченні британської торгівлі в Китаї, автор докладно розглянув процес формування британської факторії, боротьбу англійських урядовців та комерсантів проти обмежень з боку китайської адміністрації, їх конкуренцію з американцями, опіумну торгівлю у Кантоні та на острові Ліндін. Саме ця праця дозволила скласти уявлення про зародження інтересу американо-англійських торгово-промислових кіл до економіки Піднебесної в першій половині XIX ст.

У міжвоєнний період, 20–30-і рр. XX ст., головним завданням істориків було відшукати відповіді на запитання про відповідальність конкретних держав за підготовку та початок Першої світової війни. Звідси й прагнення істориків вирівняти "баланс сил" на різних етапах боротьби за панування в Китаї та поява досліджень, присвячених далекосхідній проблемі, в яких кожна з держав намагалася виступити захисником китайських інтересів та запобігти втручанням інших держав у справи Китаю. Сплеск інтересу до проблеми виник у зв'язку зі змінами у міжнародному становищі в регіоні та загостренням відносин між Японією, Англією та США. Саме в цей період побачили світ роботи таких істориків, як М. Бау, Б. Рассел, Г. Рейд, А. Кулідж, Р. Маккордок, присвячені вивченню політики США в Китаї [5]. Загальною рисою цих робіт є їх тенденційний характер. Характеризуючи цілі та методи цієї політики, історики майже не відходять від офіційної позиції, розглядаючи доктрину "відкритих дверей" як прояв гуманності, "цивілізаторської місії" та бажання зберегти цілісність Цинської імперії.

Найбільш фундаментальною працею, що вийшла в цей період, є книга відомого історика та дипломата Х. Морса "Міжнародні відносини Китайської імперії", в якій висвітлюється історія дипломатії Китаю в період з XVII до кінця XIX ст. [6]. При цьому головні розділи його праці присвячені висвітленню відносин між Цинською імперією та Великою Британією і США. Серед іншого, в роботі докладно зображено історію опіумної торгівлі, опіумні війни 1840–1841 та 1856–1860 рр. та процес іноземного проникнення в Китай у другій половині XIX ст. Це, у свою чергу, дозволяє розкрити процес еволюції політики провідних країн світу щодо Цинської імперії протягом XIX ст. Хоча цінність монографії Х. Морса дещо знижується відсутністю наукового апарату, автор подає багатий фактичний матеріал, що значно доповнює вже існуючі знання з історії політики великих держав про Китай.

На особливу увагу заслуговує робота М. Бау "Доктрина відкритих дверей у відношенні до Китаю", що була опублікована у 1923 р. [7]. Незважаючи на невеликий обсяг цього дослідження, автор розкрив не лише

головні етапи формування зовнішньоекономічної лінії цієї політики, а й показав головні події, що відбувалися на той час на міжнародній арені.

У цьому ж році побачила світ і його друга робота "Міжнародні відносини Китаю" [8]. На основі аналізу великої кількості опублікованих документів автору вдалося не лише ретельно розглянути процес формування зовнішньої політики Китаю, але й систематизувати його дипломатичну історію. Незважаючи на наявність великого фактичного матеріалу, ідеологічна спрямованість його дослідження, що на той час було характерно для більшості науковців американської історіографії, дещо зменшує наукову цінність. Зображаючи Сполучені Штати як єдиного "друга" та "захисника інтересів Китаю", автор втрачає об'єктивність в аналізі тих чи інших подій історії цього регіону.

У цілому, аналізуючи роботи американських науковців стосовно доктрини "відкритих дверей" в Китаї, слід відзначити, що найбільш характерною тенденцією цих досліджень є прагнення довести принципову різницю американської політики, що прагнула захистити незалежність та суверенітет Цинської імперії, від політики більшості імперіалістичних країн світу. Навіть захоплення Філіппін інтерпретується ними як необхідний захід для захисту Азії від європейської агресії.

Невідповідність історичної дійсності цим концепціям підштовхнула деяких дослідників розглянути це питання з іншого ракурсу. Одним з таких авторів став американський історик Т. Деннет. У своїй великій за обсягом роботі "Американці у східній Азії" він відкидає версію про "дружню політику" США щодо Піднебесної: "головною лінією політики Сполучених Штатів була не філантропія, але вимагання застосування принципу "найбільшого сприяння" [9, с.7]. Визнаючи, що доктрину Хея було продиктовано інтересами американських правлячих кіл, автор у той же час намагається довести, що її проголошення попередило розділ Китаю. Відмінну від американської лінії проводили британські дослідники.

У 50–70-і рр. XX ст. в англомовній історіографії з'явилася ціла низка фундаментальних робіт, присвячених дослідженню далекосхідної політики провідних держав світу та заснованих на комплексному аналізі нових архівних матеріалів, що стали доступними після Другої світової війни. Значний відрізок часу дозволив історикам дещо скоригувати свої погляди на головні питання історії міжнародних відносин на Далекому Сході в XIX – на початку XX ст. та реконструювати головні події того часу в новому ракурсі.

У цей час світ побачили монографії С. Беміса "Дипломатична історія США" [10] та Т. Біссона "Американська далекосхідна політика" [11]. В цих роботах автори відходять від традиційно позитивної для істориків попереднього періоду оцінки американської політики в Китаї. Якщо раніше історики, як правило, відзначали, що діяльність Джона Хея в Китаї була спрямована на збереження цілісності країни, то С. Беміс та Т. Біссон підкреслювали експансіоністський характер американської політики,

наполягаючи на тому, що вона була спрямована на перерозподіл сфер впливу у Піднебесній.

Не менш вагомий внесок в історію дослідження міжнародних відносин зробив і Г. Аллен. Його значна за обсягом робота "Велика Британія та США. Історія англо-американських відносин (1783–1952)" [12] допомагає дослідити та зрозуміти підґрунтя тих суперечностей, що існували між країнами наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст.

На особливу увагу заслуговують також монографії Т. Деннетта "Джон Хей. Від поезії до політики" [13], виданої у 1963 р., та К. Клаймера "Джон Хей. Джентльмен як дипломат" [14], 1975 р. видання. Аналізуючи основні мотиви діяльності державного секретаря напередодні та під час проголошення доктрини "відкритих дверей", автори дійшли висновку, що ця зовнішньополітична лінія була розроблена та висунута не лише американськими, але й британськими правлячими колами за безпосередньою участю Джона Хей. Якщо першого з авторів "творець" доктрини цікавив, передусім, як людина та митець, то другий зосередився на показі його як державного діяча.

Еволюцію поглядів державного секретаря Сполучених Штатів та мотиви його дій Клаймер представив на тлі історичних подій в США за часи правління президентів від А. Лінкольна до Т. Рузвельта. Використовуючи велику кількість джерел, автор намагався дослідити усі аспекти життя та діяльності Дж. Хей, виділити головні фактори, що вплинули на формування його політичних та громадських поглядів. Протягом усього дослідження Клаймер акцентував увагу на тому, що Хей був англофілом. Його постійні намагання до встановлення англо-американського порозуміння, на думку автора, увінчалися успіхом. Велика Британія надала необхідну допомогу США у потрібний час і полегшила становлення Сполучених Штатів як світового лідера. Згодом, це зіграло свою роль у залученні британців до формування основ доктрини "відкритих дверей".

Історія формування та проголошення доктрини Хей в Китаї, яка є темою нашого дослідження, залишається однією з найбільш дискусійних тем у розвідках зарубіжних авторів й на сучасному етапі. Так, у 2007 р. світ побачила стаття американського дослідника Макабе Келієра "Англо-американське суперництво та походження китайської політики Сполучених Штатів" [15], що увійшла до багатотомного видання "Дипломатична історія США". Розглядаючи період, що передував призначенню Дж. Хей на посаду посла у Великій Британії, автор, на відміну від більшості представників англомовної історіографії, доходить висновку про те, що антагоністична складова була притаманна для американо-англійських відносин в Китаї протягом більшої частини ХІХ ст. І лише на межі ХІХ–ХХ ст. суперечки між провідними державами світу дещо послабилися через зацікавленість урядів обох держав у "відкритті" Піднебесної.

Таким чином, зарубіжна історіографія доктрини "відкритих дверей" в Китаї в 1899 р. достатньо численна. Проте, аналіз наявної літератури дозволяє переконатись у необхідності подальшої розробки проблеми.

Література

1. **Allen H. C.** Great Britain and the United States. A History of Anglo-American Relations (1783–1952) / H. C. Allen. – L. : Odhams Press Limited, 1954. – 1024 p.; **Bau M. J.** The Foreign Relations of China: A History and a Survey / M. J. Bau. – N.Y. – L., 1923. – 541 p.; **Bau M. J.** The Open Door Doctrine in Relation to China / M. J. Bau. – N.Y. : Macmillan, 1923. – 248 p.; **Bemis S. F.** A Diplomatic History of the United States / S. F. Bemis. – N.Y. : Henry Holt and Company, 1946. – 934 p.; **Griswold A. W.** The Far Eastern Policy of the United States / A. W. Griswold. – L. : Yale University Press, 1962. – 530 p.; **Dulles F.** China and America. The story of their Relations since 1784 / F. Dulles. – Port Washington, N.Y. : Kennikat Press, 1946. – 277 p.; **Campbell Ch. S.** Special Business Interests and the Open Door Policy / Ch. S. Campbell. – New Haven, 1951. – 88 p.; **Overlach T. W.** Foreign Financial Control in China / T. W. Overlach. – N.Y. : The Macmillan Company, 1919. – 294 p.; **Olcott Ch. S.** The Life of William McKinley / Ch. S. Olcott. – Michigan: Ann Arbor, 1916.– . – Vol.1. – 1916. – 400 p. 2. **Olcott Ch. S.** The Life of William McKinley / Ch. S. Olcott. – Michigan: Ann Arbor, 1916.– . – Vol.1. – 1916. – 400 p. 3. **Tomimas Sh.** The Open Door Policy and The Territorial Integrity of China. With Verses in Japanese / Sh. Tomimas – N.Y. : A. G. Seiler, 1919. – 161 p. 4. **Sargent A.** Anglo-Chinese commerce and diplomacy (mainly in the nineteenth century) / A. Sargent. – Oxford, 1907. – 332 p. 5. **Bau M. J.** The Foreign Relations of China: A History and a Survey / M. J. Bau. – N.Y. – L., 1923. – 541 p.; **Bau M. J.** The Open Door Doctrine in Relation to China / M. J. Bau. – N.Y. : Macmillan, 1923. – 248 p.; **Russell B.** The Problem of China / B. Russell. – L. : George Allen & Unwin Ltd., 1922. – 260 p.; **Reid G.** China, captive or free? A Study of China's Entanglements / G. Reid. – N.Y. : Dodd, Mead and Company, 1921. – 332 p.; **Coolidge A.** The United States as s World Power / A. Coolidge. – N.Y.: The Macmillan Company, 1923. – 385 p.; **McCordock Ph. D.** British Far Eastern Policy, 1894–1900 / Ph. D. McCordock. – N.Y., 1931. – 376 p. 6. **Morse H.** The international relations of the Chinese Empire. The period of Conflict. 1834–1860 / H. Morse. – L., N. Y., Bombay, Calcutta, 1910. – 727 p. 7. **Bau M. J.** The Open Door Doctrine in Relation to China / M. J. Bau. – N.Y. : Macmillan, 1923. – 248 p. 8. **Bau M. J.** The Foreign Relations of China: A History and a Survey / M. J. Bau. – N.Y. – L., 1923. – 541 p. 9. **Dennett T.** Americans in Eastern Asia / T. Dennet. – N.Y., 1941. – 725 p. 10. **Bemis S. F.** A Diplomatic History of the United States / S. F. Bemis. – N.Y. : Henry Holt and Company, 1946. – 934 p. 11. **Bisson T. A.** America's Far Eastern Policy / T. A. Bisson. – N.Y. : The Macmillan Company, 1945. – 235 p. 12. **Allen H. C.** Great Britain and the United States. A History of Anglo-American Relations (1783–1952) / H. C. Allen. – L. : Odhams Press Limited, 1954. – 1024 p. 13. **Dennett T.** John Hay. From Poetry to Politics / T. Dennett. – N.Y. : Dodd, Mead & Company, 1934. – 476 p. 14. **Clymer K.** John Hay. The gentleman as Diplomat / K. Clymer. – Michigan : Ann Arbor, 1975. – 314 p. 15. **Macabe Keliher.** Anglo-American Rivalry and the Origins of U.S. China

Policy / Keliher Macabe // Diplomatic History. – April, 2007. – Vol. 31. – №2. – P.227–257.

Богданова Т. Г. Британська та американська історіографія доктрини "відкритих дверей" у Китаї 1899 р.

У статті подано аналіз основних праць британських та американських дослідників, присвячених доктрині "відкритих дверей" у Китаї 1899 р. Автор приходиться до висновку, що, попри наявність в англо-американській історіографії низки фундаментальних досліджень, присвячених різним аспектам процесу формування та реалізації політики США та Великої Британії щодо Китаю, доктрина "відкритих дверей", сформульована та проголошена державним секретарем США Джоном Хеєм, не знайшла достатнього висвітлення.

Ключові слова: США, Великобританія, Китай, доктрина "відкритих дверей", міжнародні відносини.

Богданова Т. Г. Британская и американская историография доктрины "открытых дверей" в Китае 1899 г.

В статье проанализированы основные работы британских и американских исследователей, посвященные доктрине "открытых дверей" в Китае 1899 г. Автор приходит к заключению, что, несмотря на наличие в англо-американской историографии ряда фундаментальных исследований, посвященных различным аспектам процесса формирования и реализации политики США и Великобритании в отношении Китая, доктрина "открытых дверей", сформулированная и провозглашенная государственным секретарем Джоном Хеем, не была освещена в достаточной степени.

Ключевые слова: США, Великобритания, Китай, доктрина "открытых дверей", международные отношения.

Bogdanova T. G. British and American historiography of the Open Door Doctrine in China 1899

The article deals with the analysis of the main works of the British and American researches devoted to studying of the Open Door Doctrine in relation to China 1899. The author comes to the conclusion that besides the presence in Anglo-American historiography a number of solid issues devoted to various aspects of formation and implementation process the US' and Great Britain's policy in relation to China, the Open Door Doctrine which was formulated and enunciated by the Secretary of State John Hay hasn't been obtained a proper coverage.

Keywords: the USA, Great Britain, China, the Open Door Doctrine, foreign relations.

Стаття надійшла до редакції 7.11.2011 р.

Прийнято до друку 24.01.2012 р.

УДК 94(477) «17–18»

С. І. Дегтярьов

**ІСТОРІЯ МІСЦЕВОЇ БЮРОКРАТІЇ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ КІНЦЯ
XVIII – XIX СТ. (НА МАТЕРІАЛАХ РОСІЙСЬКИХ ДИСЕРТАЦІЙ
1990-Х – 2000-Х РОКІВ)**

Показником популярності будь-якої теми є кількість наукової уваги, що їй приділяється. Одним з проявів подібної уваги є, безперечно, і дисертаційні дослідження. Пропонована робота присвячена огляду дисертаційного доробку російських дослідників, пов'язаного з вивченням історії місцевої бюрократії Російської імперії кінця XVIII – XIX ст. Нами був проведений аналіз дисертацій, що побачили світ протягом другої половини 90-х років XX ст. – першого десятиліття XXI ст.

Метою нашого дослідження є визначення рівня наукової уваги щодо різних аспектів зазначеної проблематики у сучасній російській історіографії. Об'єктом дослідження стали дисертаційні роботи, оскільки, на нашу думку, саме вони найбільш ефективно фіксують появу на "науковій арені" нового дослідника, який професійно планує присвятити себе якійсь конкретній тематиці (у нашому випадку – історії бюрократії). Якщо згодом деякі науковці і відходять від обраного напрямку досліджень, то у будь-якому разі вони у момент роботи над дисертацією фіксують певний сплеск уваги до своєї тематики, що дозволяє нам робити висновки про посилення чи, навпаки, послаблення інтересу до даної проблеми у конкретний період часу.

Нами були опрацьовані кандидатські та докторські дисертаційні роботи з історичних наук (спеціальність "07.00.02 – отечественная история") і юридичних наук (спеціальність "12.00.01 – теория и история права и государства; история правовых учений").

У російській історіографії останнім часом з'явилася досить велика кількість дисертаційних робіт, тією чи іншою мірою присвячених різним питанням історії цивільного чиновництва періоду Російської імперії, зокрема кінця XVIII–XIX ст. У цих дослідженнях розкриті умови прийняття на службу до державних установ, різні аспекти самої служби, розглядаються засоби службового заохочення чи покарання за посадові злочини, зловживання чи неякісне виконання обов'язків тощо. Великим позитивом також є той факт, що об'єктом наукової уваги все частіше стають не тільки вищі посадовці (сенатори, міністри, губернатори і т.п.), але й дрібні чиновники місцевих установ (повітових, міських). До окремого блоку досліджень можна віднести дисертації регіонального спрямування, присвячені чиновництву. Хоча такі роботи і мають більш вузькі географічні межі та специфіку, вони спираються на загальний контекст історії чиновників Російської імперії окресленого періоду.

Л. В. Мерзлякова однією з перших дослідила чиновництво В'ятської губернії першої половини XIX ст. Предметом вивчення стали майнове становище і побут службовців цього регіону [1].

Метою роботи В. І. Сігова було визначення механізму формування корпоративної етики чиновників Східного Сибіру. Для цього ним була зроблена спроба виявити соціальну належність, освітній рівень, походження цих службовців. Дослідник здійснив порівняльний аналіз статусу сибірського чиновництва та чиновництва загальноросійського. При цьому він виявив ступінь реальної відповідності цього статусу формально-юридичним критеріям, відображеним у законодавстві [2].

Різні аспекти чиновництва місцевих державних установ першої половини XIX ст. на прикладі бюрократії Московської та Тверської губерній досліджував Ю. Б. Павлюк. У контексті вивчення політико-правового становища російської бюрократії у системі місцевого управління він приділив увагу правовому становищу чиновництва; динаміці зростання бюрократії та рівню її професіоналізації; типологічним особливостям розвитку чиновників. Роблячи спробу відтворити соціокультурний образ чиновництва, Ю. Б. Павлюк окремо зосередився на таких питаннях, як походження, вік, конфесійна приналежність чиновників, їхнє матеріальне та сімейне становище, побут. Все це дозволило йому комплексно підійти до вивчення чиновників місцевих установ зазначених губерній першої половини XIX ст. [3].

Певною мірою унікальним є дисертаційне дослідження О. В. Большакової, яка досить детально дослідила англomовний історіографічний доробок стосовно проблем бюрократії, реформ і контрреформ у Російській імперії 1855–1894 рр. Вона проаналізувала, зокрема, роботи, здебільшого, англійських та американських вчених з питань еволюції бюрократії як соціальної групи, історії державних інститутів Росії зазначеного періоду. Окремою заслугою дослідниці є спроба аналізу методів дослідження згаданих проблемних питань, які активно використовуються "західною" наукою і, на жаль, поки що не повною мірою залучені до робіт вітчизняних дослідників [4].

Т. В. Козельчук виявляла закономірності розвитку провінційної бюрократії Російської імперії, але шляхом характеристики державних службовців Тобольської губернії [5].

Досліджуючи теоретичні аспекти проблеми державного апарату російської держави, Ф. Г. Гарєєва окремо зупинилася на питанні виникнення та еволюції цього апарату у період Російської імперії [6].

Об'єктом дисертаційного дослідження С. М. Клокова стала сукупність суспільних відносин, що склалися у XVIII ст. в галузі кадрового забезпечення цивільної державної служби. Ним була зроблена спроба виявити основні тенденції формування чиновницького апарату; проаналізувати зміни, що відбулися у сфері цивільного надання чинів; визначити особливості його законодавчого регулювання у залежності від станової приналежності та освітнього рівня чиновника; прослідкувати

еволюцію засобів матеріального заохочення службовців тощо. Значна увага була приділена відповідальності чиновників за службові злочини та порушення [7].

А. О. Бутусова, вивчаючи провінційне чиновництво 1861–1917 рр. на прикладі Курської губернії, визначала його не лише як суб'єкт управління, але й як окрему соціокультурну спільноту з характерними лише для неї правовим статусом, професійною організацією тощо [8].

Т. О. Поскачей на матеріалах Рязанської губернії досліджувала провінційну бюрократію кінця XVIII – першої половини XIX ст. Основною метою, яку визначила для себе дисертантка, були аналіз місцевого чиновництва Російської імперії та визначення соціального складу провінційної бюрократії. Окреме місце у роботі Т. О. Поскачей займає вивчення процесу бюрократизації провінційного чиновництва, що активно відбувався у період імператора Миколи I [9].

Об'єктом дисертаційного дослідження Г. І. Растягаєвої був чиновницький апарат Головного управління Західного Сибіру. Вона зосередила свою увагу на управлінських функціях та персональному складі чиновників зазначеної установи. Окремо вивчалися соціальне походження, освітній і професійний рівні цих службовців [10].

К. К. Фідарова розглядала феномен провінційного чиновництва через повноваження, права та обов'язки представників державної влади. Вона здійснила спробу аналізу форм, методів і засобів формування чиновництва в умовах капіталістичної модернізації другої половини XIX – початку XX ст. на прикладі Терської області. З цією метою дисертантка вивчала соціальний склад, кар'єру, матеріальне становище терського чиновництва на всіх рівнях адміністративної системи [11].

Родина провінційного чиновника першої половини XIX ст. стала предметом дисертаційної роботи Ю. В. Бодрової. У контексті дослідження різноманітних характеристик чиновницької родини вона визначила місце державних службовців місцевих установ у соціальній структурі Росії того періоду, вивчила правові норми формування такої сім'ї, проаналізувала її матеріальне становище. Усі зазначені аспекти розглядалися на матеріалах і прикладах, що стосувалися чиновництва Тверської губернії [12].

І. Г. Мельникова присвятила своє дослідження комплексному аналізу провінційного чиновництва Верхнього Поволжя у першій чверті XIX ст., паралельно аналізуючи ефективність місцевого державного управління у вказаному регіоні. Але при цьому нею була проаналізована еволюція законодавства щодо місцевого управління; окремо зроблена спроба розглянути визначення терміну "чиновництво", охарактеризувати основні правила надання чину [13].

В. Є. Слотін присвятив свою дисертацію чиновництву провінційних навчальних закладів (училищ). Географічні параметри його дослідження були зосереджені на Казанському учбовому окрузі. Основні питання, яким було приділено найбільше уваги, це:

1) визначення місця училищного чиновництва у соціальній структурі російського суспільства XIX ст.;

2) умови надання чину та соціальні гарантії цивільної служби;

3) основні принципи проходження служби та конкретні службові обов'язки вказаних чиновників [14].

Вивчалися і більш загальні питання з історії чиновництва і державної служби. Еволюцію російської бюрократії досліджував А. О. Воротніков. Зокрема він вивчав особливості бюрократії періоду Російської імперії, окремо зупиняючись на епохах абсолютної монархії та переходу від абсолютизму до буржуазної державності [15].

Т. Й. Метушевською було проаналізовано становлення, розвиток і модернізацію правового статусу державного службовця у Росії XVIII – першої половини XIX ст. У цьому контексті дисертантка визначила основні принципи державної служби зазначеного періоду; виявила і дослідила конкретні заходи уряду, спрямовані на оптимізацію цієї служби у першій половині XIX ст.; дослідила еволюцію правового статусу державних службовців; виявила ефективність чинної на той час моделі державного апарату. Окрему увагу Т.Й.Метушевська приділила аналізу законодавчої бази, спрямованої на боротьбу з посадовими злочинами та вивченню заходів щодо попередження корупції й боротьби з нею [16].

А. О. Козлова у своїй дисертації визначала відношення еліти російського дворянства до державної служби у другій половині XVIII ст., а саме, після відміни обов'язкового характеру цієї служби. У цьому контексті дисертантка вивчила склад дворянської еліти, особливості державної політики в галузі державної служби. Важливою складовою роботи стала спроба А. О. Козлової вирішити питання, наскільки офіційне законодавство про службу відповідало інтересам дворянства екатерининської епохи [17].

Важливий внесок у вивчення історії чиновництва та цивільної державної служби в цілому періоду Російської імперії зробили й інші дослідники. М. Є. Волочкова зробила спробу визначити характерні риси російської державної цивільної служби шляхом комплексного аналізу розвитку інституту цієї служби в імперії, використовуючи правовий досвід минулого, який і був покладений в основу дисертаційного дослідження. Дослідницею були вивчені правові засади діяльності державної служби і службовців Російської імперії кінця XVIII – початку XIX ст.; розкрито місце, роль і компетенцію інституту державної служби у системі органів влади й управління; розглянуто процес формування механізмів правової регламентації прав і обов'язків державних цивільних службовців імперії, регулювання їхнього особливого правового статусу та відповідальності. Незважаючи на юридичний характер даної роботи, М. Є. Волочкова визначила основні історичні періоди формування системи надання чинів у Росії та три етапи еволюції інституту державної цивільної служби [18].

Н. В. Чуб зосередилася на вивченні проблеми проходження державної служби в губернських установах Російської імперії XIX ст.

Окремий розділ її дисертаційного дослідження присвячений питанням комплектування, функціям, статусу чиновників і канцелярських службовців губернського управління. Дослідницею вивчалися вимоги, що існували у досліджуваній період щодо кадрового складу губернських установ: прийняття, переміщення по службі, звільнення посадовців. Окремо були розглянуті форми контролю центральної влади над забезпеченням службової поведінки та дисципліни губернськими чиновниками [19].

Більш вузьку проблематику для свого дисертаційного дослідження обрав Л. З. Левін, який розглянув основні історико-правові аспекти розвитку інституту надання чинів у Російській державі. Поряд з юридичним, він визначив історичний зміст цього інституту. Окремо ним були проаналізовані основні нормативні документи, що регламентували саме цивільну державну службу і розглянуто вплив Табелі про ранги на процес розвитку системи чинів [20].

Д. О. Квасов приділив увагу такому аспекту чиновницької служби XIX – початку XX ст., як пенсійне забезпечення. Ним зроблена спроба виявити закономірності й особливості процесу становлення та розвитку пенсійного законодавства щодо державних службовців і членів їхніх родин у зазначений період. Подаючи комплексний аналіз пенсійного законодавства XIX – початку XX ст., Д. О. Квасов врахував історичні передумови його зародження та розвитку. Ним були визначені не лише умови призначення пенсій чиновникам і їхнім родинам, але й види та форми такого забезпечення [21].

Цілий блок дисертаційних робіт був присвячений різним питанням місцевого самоуправління: структура і діяльність органів самоуправління, умови служби в них, особливості статусу службовців таких установ та інш.

Проблему місцевого самоуправління ґрунтовно вивчав М. О. Сінькевич, який присвятив свою кандидатську дисертацію міському самоуправлінню Петербурга другої половини XIX ст. У контексті даної роботи він зробив спробу визначити місце і роль міських установ у системі державних органів Російської імперії, їхнє правове становище, відносини з іншими місцевими та центральними установами; проаналізував визначені законодавством функції міських установ. Вивчав М. О. Сінькевич і бюрократичний апарат міського самоуправління, у процесі чого виявив факти, що свідчили про зародження тенденцій протистояння цьому апарату [22]. Окреслену проблематику М. О. Сінькевич продовжив вивчати також у подальшому, розширивши хронологічні межі та долучивши до сфери своїх інтересів поліцейські органи. У своїй докторській роботі він вже досліджував питання трансформації органів місцевого управління в органи, засновані на виборних засадах протягом XVIII – початку XX ст. на прикладі також Петербурга. Торкнувся він і деяких аспектів чиновницької служби, зокрема, вивчав правові механізми реалізації відповідальності в системі міського самоуправління [23].

Робота В. В. Чижової присвячена дворянському становому самоуправлінню. Вона вивчила більш широкий спектр виборної дворянської служби – інститути предводителів дворянства, депутатського зібрання, дворянських опік тощо (на матеріалах Тверської губернії) [24].

Вивчаючи історію провінційного дворянства кінця XVIII – першої половини XIX ст., не можна було залишити поза увагою питання участі цієї верстви населення у станових місцевих управлінських установах. Так, Т. В. Платонова зробила спробу визначити роль станових дворянських установ у житті дворянства, висвітлювала їхню діяльність на прикладі Саратовської губернії [25].

Кандидатська дисертація А. К. Семенова присвячена становленню та розвитку всестанового міського самоуправління в останній третині XIX ст. на прикладі Тамбовської губернії [26]. Розширивши хронологічно й територіально цю ж тему, він зробив її предметом і докторської роботи. Зокрема А. К. Семенов проаналізував вплив імперського законодавства кінця XVIII – початку XX ст. на кадровий склад міського самоуправління у повітових містах аграрних губерній; сформулював критерії оцінки діяльності міських дум [27].

Досліджуючи еволюцію органів місцевого самоуправління, Є. В. Іванютина виявила й проаналізувала позитивні риси та недоліки організації і функціонування системи такого самоуправління у XIX ст. Поверхово дослідниця торкнулася й деяких аспектів служби чиновників місцевих управлінських органів [28].

М. В. Шестаков вивчав роль і місце тамбовського дворянства у різноманітних структурах губернського і повітового управління, дворянського самоуправління [29].

Досліджуючи виборчий процес у Російській імперії, У. С. Іскандаров приділив увагу вивченню виборних посад у структурі державної влади та органів місцевого управління, зокрема другої половини XVIII – першої половини XIX ст. [30].

О. С. Корчміна більше уваги зосередила на процесі виборів до органів дворянського самоуправління та особливостях роботи дворянського депутатського зібрання як органі цього самоуправління (на матеріалах Рязанської губернії) [31].

Докторська дисертація В. М. Марасанової присвячена всебічному вивченню історії органів губернського управління. Торкаючись багатьох актуальних питань, велику увагу дослідниця приділила регіональним особливостям з зазначеної тематики (географічні рамки роботи були зосереджені на губерніях Верхнього Поволжя). Було проаналізовано еволюцію особового складу чиновників губернських установ. Дисертантка виявила причини просування чиновництва по службі, дані про розмір жалування службовців досліджуваних установ, види їх заохочення та покарання. Розглянуто було й питання щодо взаємовідносин органів губернського управління та особисто губернаторів з місцевими становими

органами. Хронологія цього дослідження охоплює кінець XVIII – початок XX ст. [32].

Досліджуючи різні аспекти інституту губернаторства XVIII – початку XX ст., Г. В. Алексушин побіжно торкнувся і питання співпраці губернаторів з різними місцевими установами та самоуправліннями. У зв'язку з цим до його уваги потрапили й особливості служби деяких чиновників, оскільки за словами самого автора, "губернаторская власть активно сотрудничала с огромным отрядом чиновников из разных структур местного отраслевого управления" [33, с.325].

Низка дисертацій була присвячена поліцейським, судовим і фінансовим установам місцевого рівня та їхнім службовцям. Підготовка і проведення реформи повітової поліції у XIX ст. стали предметом докторської дисертації Ю. В. Тота. Він розглянув цілу низку проєктів реформування місцевих поліцейських органів. Окрему увагу було приділено відношенню до цієї реформи представників місцевої влади, дворянства й приватних осіб, їхнім поглядам на становище земської поліції у 30-50-х рр. XIX ст. [34].

Ю. М. Москвітін намагався охарактеризувати найважливіші елементи функціонування поліцейських органів останньої третини XIX – початку XX ст. – структуру цих органів, чисельність службовців, їх матеріальне забезпечення. Географічно автор обмежився Томською губернією [35].

М. О. Ігошин приділив увагу службовцям поліцейських установ, що діяли протягом XIX – початку XX ст. Зокрема він визначив ступінь залежності функціональної ефективності поліції від її кадрового потенціалу; визначив місце професійної підготовки у механізмі правоохоронної діяльності поліції; вказав на значення системи юридичної освіти для професійної підготовки поліцейських кадрів тощо [36].

Досліджуючи провінційні поліцейські установи XIX ст. на прикладі Курської губернії, Н. І. Горлова охарактеризувала порядок і систему комплектування, штатний розклад і умови проходження служби у місцевих поліцейських установах. Були розглянуті організаційно-правові засади професійної підготовки кадрів провінційної поліції пореформеного періоду [37].

А. Ю. Закіматова напрямком своєї роботи обрала правове регулювання служби в органах поліції. У даному контексті вона виявила деякі особливості у комплектуванні кадрів загальної поліції, зокрема той факт, що поліцейський апарат значною мірою формувався за рахунок нижчих військових чинів, які були нездатні до військової служби. Дисертантка торкнулася також питання професіоналізації поліцейських чиновників. Вона зазначала, що з причини відсутності системи спеціалізованої професійної підготовки для поліцейських кадрів професійний і культурний рівень у поліцейському середовищі був надзвичайно низьким (лише на початку XX ст. з'являється професійне навчання для нижчих чинів поліції) [38].

Різних аспектів служби чиновників губернських жандармських управлінь другої половини XIX ст. торкнулася у своїй роботі Т. М. Лаврик. Вона зокрема вивчала правовий статус і компетенцію осіб, які входили до складу цих органів, кадрову політику з формування жандармських установ тощо [39].

М. В. Дремков також досліджував різні аспекти діяльності органів поліції та жандармерії, але Ярославської губернії у XIX – на початку XX ст. У тому числі увага була приділена і особовому складу цих органів [40].

О. М. Сабанцев у своїй роботі висвітлив діяльність судових установ, що діяли на території Олонецької губернії протягом 1784–1907 рр. При цьому ним була зроблена спроба визначити ступінь навантаженості судових чиновників; показати кадровий склад судових установ та їхнє фінансування [41].

О. В. Міхін предметом своєї роботи обрав інститут комерційних судів. Хоча дослідник зосередився більше на широкому спектрі функцій і повноважень даних установ, побіжно він все ж торкнувся і питання структури цих судів. Штат цих установ був проаналізований за Загальним установленням комерційних судів та Статутом їхнього судочинства від 14 травня 1832 р. [42].

Т. Л. Мигунова у контексті адміністративних, судових і правових реформ Катерини II дослідила цілу низку державних установ, що з'явилися у результаті появи "Учреждения о губерниях": прикази суспільного нагляду, совісні суди, прокуратуру губернсько-повітового рівня, казенні палати тощо. При цьому поверхово було окреслене і коло обов'язків, покладених на основних посадовців вказаних установ [43].

Діяльність місцевих фінансових установ, що функціонували в останній чверті XVIII – першій половині XIX ст. у верхньоволзьких губерніях, розглянула Д. С. Павлова, досліджуючи, з-поміж іншого, компетенцію та кількісно-якісний склад чиновників казенних палат і повітових казначейств. Нею був висвітлений процес просування чиновників фінансових установ по службі; виявлені відомості про розмір службового жалування, засоби стимулювання та покарання [44].

Окрім вказаних, існує низка й інших дисертаційних досліджень, присвячених різноманітним державним установам. У таких роботах також висвітлюються деякі питання, пов'язані з чиновниками цих установ, але часто лише поверхово (як правило, вони зводяться до кількісного складу службовців тієї чи іншої установи та короткого переліку їхніх обов'язків).

Низка дисертацій присвячена питанням реформування освіти у зазначений період, діяльності навчальних закладів різного типу та рівня, освітньому процесу і т.п. Такі дослідження є надзвичайно важливими і при вивченні історії чиновництва, оскільки вплив ідей Просвітництва на рубежі XVIII–XIX ст., "вестернізаційні" процеси у російському суспільстві, розвиток капіталістичних відносин та ін. призвели до радикальних змін у практично всіх галузях суспільного життя та

державного управління Російської імперії. Окрім того, дослідження проблеми професіоналізації чиновницького державного апарату без вивчення урядових заходів у системі освіти взагалі неможливе. Реформується адміністративно-управлінська система, зростає чисельно бюрократичний апарат, ускладнюється процес державного управління і, як наслідок, підвищуються професійні вимоги до реалізаторів такого управління – чиновників, на всіх рівнях управлінського механізму – від місцевих установ до вищих органів влади. Саме це, головним чином, стає поштовхом до активної розбудови в імперії системи освіти, яка повинна була задовольнити потребу держави в освічених виконавцях її волі. Таким чином, наукові роботи, присвячені різним питанням освітньої політики Російської імперії, функціонуванню окремих навчальних закладів тощо, є необхідною складовою історіографічного доробку проблеми історії чиновництва.

Важливою є проблематика, піднята у докторських дисертаціях Л. М. Артамонової та П. В. Акульшина. Хоча теми їхніх робіт стосуються впливу ідей Просвітництва на російську провінцію кінця XVIII – першої половини XIX ст., без подібних досліджень не можна вивчати таке питання, як рівень освітньої підготовки (і, певною мірою, професіоналізації в цілому) саме місцевого чиновництва. Окрім того, Л. М. Артамонова вивчала умови проведення освітніх реформ періоду Катерини II, взаємозв'язок заходів влади і відношення суспільства з успіхами та невдачами проведення такого реформування на межі 80–90-х років XVIII ст.; виявила склад учнів, учителів, адміністраторів, матеріальне становище народних училищ, а також відношення до них різних верств населення на прикладі південно-східних губерній європейської частини Російської імперії [45]. Щодо П. В. Акульшина, то він зосередив свою увагу на аналізі впливу реформаторських зусиль представників т. зв. "освіченої бюрократії" на процес модернізації російської провінції у першій половині XIX ст. До географічних меж цієї провінції дослідник включив території Пензенської, Рязанської, Тамбовської і Тульської губерній [46].

Робота Н. М. Зипуннікової присвячена дослідженню традицій правового регулювання університетської освіти в Російській імперії XVIII – першої половини XIX ст. У цьому контексті дисертанткою були вивчені питання стандартизації юридичної освіти, окреслені особливості правового статусу викладачів і студентів [47].

Дисертаційне дослідження Л. М. Корабліної присвячене розвитку народної освіти, у т. ч. професійної, у провінційному місті кінця XVIII – першої половини XIX ст. на прикладі Воронежа. Зокрема вона визначила соціальні групи, що були задіяні в освітньому процесі, дала характеристику їхнього становища та взаємодії, проаналізувала впливи особистісного компоненту на розвиток шкіл [48].

А. В. Рассохін вивчав різноманітні аспекти юридичної освіти Росії другої половини XIX – початку XX ст., зокрема він зробив спробу

визначити ступінь впливу підготовки правників на урядовий курс реформ зазначеного періоду [49].

Е. В. Чеканова вивчала відносини між державною владою та дворянською спільнотою у зв'язку з проблемами освіти й виховання. Нею була розглянута теорія та практика домашньої освіти; проаналізовані урядові заходи кінця 1820-х – середини 1830-х років щодо навчальних закладів різних типів; виявлені причини перебудови освіти за становим принципом тощо. Е. В. Чеканова погоджується з тим твердженням більшості дослідників, що політика уряду Миколи I у галузі освіти орієнтувалася, перш за все, на дворянство. При цьому вона вважає, що вимоги держави до рівня освіченості і дворянства, і прошарку неродовитого чиновництва залишалися завищеними, а це призводило до того, що небагато вихованців гімназій та університетів проходили повний курс навчання. В цілому, на думку дослідниці, стратегічних змін на краще у галузі освіти у другій чверті XIX ст. не відбулося, оскільки цьому заважала недостатня зацікавленість як вищих, так і нижчих верств суспільства у серйозній освіті, яка б відповідала вимогам часу [50, с.192–196].

О. М. Феофанов вивчав студентську спільноту Московського університету другої половини XVIII – першої чверті XIX ст. При цьому він визначив динаміку студентів університету у зазначений період; їхню стану приналежність; намагався з'ясувати кінцеву мету, яку ставили перед собою студенти, закінчуючи навчання. Останнє дає певне розуміння популярності державної служби у середовищі студентів [51].

Робота О. М. Доброхотової присвячена отриманню російськими юристами практичних професійних навичок. Хронологічно дисертація охоплює значний період історії (аж до сучасності), але побіжно дослідниця торкається проблеми юридичної освіти в Росії XVIII–XIX ст. Зокрема вона дослідила процес зростання практичної цінності цієї освіти. О. М. Доброхотова вказала, що з другої половини XVIII ст. відбулося поступове звільнення юридичної освіти від іноземного впливу. А з XIX ст. вивчення права стало зосереджуватися на вивченні саме національного законодавства, що, безперечно, збільшило його практичну цінність, та, як наслідок, покращило професійні можливості чиновників-юристів [52, с.15–16].

Метою дисертаційної роботи В. В. Морозової стало комплексне історико-правове дослідження процесу становлення, формування та розвитку правового й соціального статусу вчителів у законодавстві Російської імперії середини XVIII – початку XX ст. Зокрема нею були вивчені особливості правового статусу вчителів початкових і середніх навчальних закладів (наприклад, народних училищ), їхнє матеріальне становище, пенсійне забезпечення [53].

Метою дисертаційного дослідження Н. В. Фірсової стало комплексне вивчення процесу становлення та розвитку системи підготовки вчителів для народних училищ північного заходу Російської

імперії останньої третини XVIII – першої половини XIX ст. Одним з центральних питань, що постали перед дослідницею, стало виявлення ролі державних установ, громадських організацій та окремих діячів в ініціюванні освітніх реформ, створенні педагогічних навчальних закладів. Вона також вивчила основні результати діяльності педагогічних закладів, що зробили вирішальний внесок у підготовку педагогічних кадрів для початкової школи зазначеного періоду. Було розглянуто й діяльність інших відомств і організацій, що здійснювали підготовку вчителів [54].

Ю. А. Діссон присвятила свою дисертацію проблемі визначення місця ліцеїв і шляхетних пансіонів у системі народної освіти в першій третині XIX ст. Об'єктами, яким була приділена увага дисертантки, стали Ніжинська гімназія князя Безбородька, Кременецький, Царськосільський, Ришельєвський ліцеї, Демидівське училище, Московський університетський пансіон та інші подібні навчальні заклади. Ю. А. Діссон дослідила кількісні показники цих закладів за різними параметрами. У тому числі нею було проаналізовано розподіл випускників цих установ за видами державної служби, що дає змогу визначити відсоток осіб, які, отримавши відповідну освіту, присвятили себе цивільній державній службі. Окрім того, нею були визначені найбільш престижні освітні установи для майбутніх чиновників, до яких, звичайно, відносилися ті, що надавали випускнику відразу по завершенню навчання класний чин. Безперечною заслугою авторки є зроблена нею спроба прослідкувати, з якими чинами завершили свою державну службу колишні випускники тих чи інших закладів [55].

В цілому, незважаючи на велику кількість проаналізованих дисертацій, можна говорити про те, що тема історії місцевого чиновництва залишається актуальною для подальшої розробки. Поодинокими є роботи, де ґрунтовно досліджуються такі "вузькі" аспекти зазначеної проблеми, як пенсійне забезпечення чиновників, надання чинів тощо. Основними параметрами, на які спираються дисертанти у своїх дослідженнях, є соціальний і кількісний склад, майнове (матеріальне) становище, права та обов'язки державних службовців того чи іншого регіону або певної установи (системи установ, об'єднаних однією галуззю). Майже стовідсотковою складовою юридичних дисертацій з історії чиновництва і державної служби є правовий статус і правове забезпечення діяльності державного службовця, що робить значну частину цих робіт певною мірою однотипними, оскільки всі дисертанти для визначення такого статусу використовували єдину законодавчу базу Російської імперії (відмінності могли мати місце лише у залежності від досліджуваного періоду). Торкалися дослідники й таких питань, як побут, сімейне становище чиновництва, відношення різних соціальних груп до державної служби, засоби заохочення службовців та методи покарання їх за посадові порушення, їх освітній рівень тощо. Але, не дивлячись на широкий спектр питань, пов'язаних з місцевою бюрократією, піднятих у проаналізованих дисертаціях, переважна більшість їх була висвітлена лише поверхово і

потребує набагато глибшого вивчення. Часто проблеми чиновництва дослідники торкалися у контексті вивчення історії різноманітних державних установ (судових, поліцейських, фінансових тощо).

Усіх дисертантів об'єднує той факт, що всі вони активно використовували законодавчу базу XVIII–XIX ст., опубліковану у Зводі законів та Повному зібранні законів Російської імперії. Оригінальним внеском кожного з дослідників стало використання архівних матеріалів. В цілому можемо констатувати посилений останнім часом інтерес дослідників до історії бюрократичного апарату (особливо місцевого рівня) Російської імперії кінця XVIII–XIX ст. Хоча велика кількість питань, пов'язаних із цією темою, потребує більшої уваги науковців.

Література

1. **Мерзлякова Л. В.** Чиновничество Вятской губернии первой половины XIX в.: Опыт социально-политической характеристики: дисс. ... кандидата истор. наук: 07.00.02 / Л. В. Мерзлякова. – Ижевск, 1997. – 228 с.
2. **Сигов В. И.** Корпоративная этика чиновничества Восточной Сибири в царствование Николая I: дисс. ... кандидата истор. наук: 07.00.02 / В. И. Сигов. – Иркутск, 2001. – 237 с.
3. **Павлюк Ю. Б.** Российское чиновничество в системе местного управления в первой половине XIX века: На материалах Московской и Тверской губерний: дисс. ... кандидата истор. наук: 07.00.02 / Ю. Б. Павлюк. – М., 2001. – 240 с.
4. **Большакова О. В.** Бюрократия, реформы и контрреформы в России (1855–1894 гг.) в освещении англоязычной историографии: дисс. ... кандидата истор. наук: 07.00.02 / О. В. Большакова. – М., 2001. – 218 с.
5. **Козельчук Т. В.** Чиновничество Тобольской губернии во второй половине XIX – начале XX вв. как социальный слой: дисс. ... кандидата истор. наук: 07.00.02 / Т. В. Козельчук. – Курган, 2002. – 276 с.
6. **Гареева Ф. Г.** Государственный аппарат российского государства: возникновение, становление, перспективы развития (историко-правовое исследование): дисс. ... кандидата юрид. наук: 12.00.01 / Ф. Г. Гареева. – Уфа, 2003. – 188 с.
7. **Клоков С. Н.** Генезис и эволюция российской гражданской служилой бюрократии в XVIII столетии (Историко-правовой аспект): дисс. ... кандидата юрид. наук: 12.00.01 / С. Н. Клоков. – Нижний Новгород, 2006. – 228 с.;
8. **Бутусова А. А.** Провинциальное чиновничество России в 1861–1917 гг.: на примере Курской губернии: дисс. ... кандидата истор. наук: 07.00.02 / А. А. Бутусова. – Курск, 2006. – 183 с.
9. **Поскачей Т. А.** Провинциальное чиновничество России в последней четверти XVIII – первой половине XIX вв. (на материалах Рязанской губернии): дисс. ... кандидата истор. наук: 07.00.02 / Т. А. Поскачей. – Рязань, 2006. – 261 с.
10. **Растягаева Г. И.** Чиновничий аппарат главного управления Западной Сибири: 1822–1882 гг.: дисс. ... кандидата истор. наук: 07.00.02 / Г. И. Растягаева. – Омск, 2006. – 225 с.
11. **Фидарова К. К.** Жизненный мир чиновничества Терской области: конец XIX – начало XX вв.: дисс. ... кандидата истор. наук: 07.00.02 /

К. К. Фидарова. – Владикавказ, 2009. – 192 с. 12. **Бодрова Ю. В.** Семья провинциального чиновника первой половины XIX века: на материалах Тверской губернии: дисс. ... кандидата истор. наук: 07.00.02 / Ю. В. Бодрова. – Тверь, 2009. – 277 с. 13. **Мельникова И. Г.** Чиновничество Верхневолжских губерний в первой четверти XIX века: дисс. ... кандидата истор. наук: 07.00.02 / И. Г. Мельникова. – Ярославль, 2010. – 272 с. 14. **Слотин В. Е.** Провинциальное училищное чиновничество России в XIX в.: на материалах Казанского учебного округа: дисс. ... кандидата истор. наук: 07.00.02 / В. Е. Слотин. – Киров, 2010. – 243 с. 15. **Воротников А. А.** Бюрократия в Российском государстве: историко-теоретический аспект: дисс. ... доктора юрид. наук: 12.00.01 / А. А. Воротников. – Саратов, 2005. – 488 с. 16. **Метушевская Т. И.** Правовой статус государственного служащего в России XVIII – первой половине XIX вв.: дисс. ... кандидата юрид. наук: 12.00.01 / Т. И. Метушевская. – М., 2007. – 198 с. 17. **Козлова А. А.** Отношение элиты российского дворянства к государственной службе в период правления Екатерины II: дисс. ... кандидата истор. наук: 07.00.02 / А. А. Козлова. – М., 2007. – 201 с. 18. **Волочкова М. Е.** Институт государственной гражданской службы Российской империи: дисс. ... кандидата юрид. наук: 12.00.01 / М. Е. Волочкова. – М., 2010. – 199 с. 19. **Чуб Н. В.** Организационно-правовые основы прохождения государственной службы в губернских органах России в XIX веке: дисс. ... кандидата юрид. наук: 12.00.01 / Н. В. Чуб. – Курск, 2010. – 215 с. 20. **Левин Л. З.** Чинопроизводство в России XV – начала XX вв. (Историко-правовой аспект): дисс. ... кандидата юрид. наук: 12.00.01 / Л. З. Левин. – СПб., 2004. – 161 с. 21. **Квасов Д. А.** Становление и развитие пенсионного законодательства о государственных служащих Российской империи XIX – начала XX вв.: дисс. ... кандидата юрид. наук: 12.00.01 / Д. А. Квасов. – М., 2005. – 191 с. 22. **Синькевич Н. А.** Городское самоуправление Петербурга во второй половине XIX века (историко-правовой аспект): автореф. дисс. ... кандидата юрид. наук: 12.00.01 / Н. А. Синькевич. – СПб., 1997. – 30 с. 23. **Синькевич Н. А.** Самоуправление и полиция Санкт-Петербурга в XVIII – начале XX века: основные этапы эволюции: дисс. ... доктора юрид. наук: 12.00.01 / Н. А. Синькевич. – СПб., 2004. – 337 с. 24. **Чижова В. В.** Выборные от дворянства в системе местного управления Российской империи в конце XVIII – первой половине XIX века: На материалах Тверской губернии: дисс. ... кандидата истор. наук: 07.00.02 / В. В. Чижова. – Тверь, 2001. – 242 с. 25. **Платонова Т. В.** Провинциальное дворянство в конце XVIII – первой половине XIX вв.: По материалам Саратовской губернии: дисс. ... кандидата истор. наук: 07.00.02 / Т. В. Платонова. – Саратов, 2002. – 213 с. 26. **Семенов А. К.** Эволюция городского самоуправления в российской провинции в последней трети XIX в. (на материалах Тамбовской губернии): дисс. ... кандидата истор. наук: 07.00.0 / А. К. Семенов. – Тамбов, 2001. – 186 с. 27. **Семенов А. К.** Самоуправление русских

провинциальных городов в конце XVIII – начале XX вв.: автореф. дисс. ... доктора истор. наук: 07.00.02 / А. К. Семенов. – Саратов, 2006. – 42 с.

28. **Иванютина Е.В.** Эволюция органов местного самоуправления в дореволюционной России (историко-правовое исследование): дисс. ... кандидата юрид. наук: 12.00.01 / Е. В. Иванютина. – Нижний Новгород, 2006. – 197 с.

29. **Шестаков М. В.** Российское провинциальное дворянство в последней четверти XVIII – первой половине XIX вв. (на материалах Тамбовской губернии): дисс. ... кандидата истор. наук: 07.00.02 / М. В. Шестаков. – Тамбов, 2006. – 365 с.

30. **Искандаров У. С.** Избирательный процесс в Российской империи (вторая половина XVIII – начало XX вв.): дисс. ... кандидата юрид. наук: 12.00.01 / У. С. Искандаров. – Краснодар, 2007. – 181 с.

31. **Корчмина Е. С.** Дворянское сословное самоуправление в первой половине XIX в.: на материалах Рязанской губернии: дисс. ... кандидата истор. наук: 07.00.02 / Е. С. Корчмина. – Рязань, 2010. – 275 с.

32. **Марасанова В. М.** История органов губернского управления в конце XVIII – начале XX вв. (На материалах Верхнего Поволжья): дисс. ... доктора истор. наук: 07.00.02 / В. М. Марасанова. – Ярославль, 2005. – 782 с.

33. **Алексушин Г. В.** Развитие губернаторской власти в России (1708–1917 гг.): исторический опыт и уроки: дисс. ... доктора истор. наук: 07.00.02 / Г. В. Алексушин. – М., 2008. – 457 с.

34. **Тот Ю. В.** Реформа уездной полиции в правительственной политике России в XIX веке: дисс. ... доктора истор. наук: 07.00.02 / Ю. В. Тот. – СПб., 2003. – 490 с.

35. **Москвитин Ю. Н.** Полиция Томской губернии в 1867–1917 гг. (Устройство, численность и материальное обеспечение служащих): дисс. ... кандидата истор. наук: 07.00.02 / Ю. Н. Москвитин. – Барнаул, 2004. – 234 с.

36. **Игошин Н. А.** Особенности комплектования и профессиональной подготовки органов полиции в России XIX – начала XX века (Историко-правовой аспект): дисс. ... кандидата юрид. наук: 12.00.01 / Н. А. Игошин. – СПб., 2004. – 165 с.

37. **Горлова Н. И.** Полиция российской провинции в XIX веке (На примере Курской губернии): дисс. ... кандидата истор. наук: 07.00.02 / Н. И. Горлова. – Курск, 2005. – 240 с.

38. **Закиматова А. Ю.** Правовое регулирование службы в органах полиции Российской империи: дисс. ... кандидата юрид. наук: 12.00.01 / А. Ю. Закиматова. – СПб., 2006. – 222 с.

39. **Лаврик Т. М.** Губернские жандармские управления Российской империи: организационно-правовой и региональный аспекты деятельности: дисс. ... кандидата юрид. наук: 12.00.01 / Т. М. Лаврик. – Тамбов, 2008. – 234 с.

40. **Дремков Н. В.** Полицейские структуры и органы жандармерии Ярославской губернии в XIX – начале XX в.: автореф. дисс. ... кандидата истор. наук: 07.00.02 / Н. В. Дремков. – Ярославль, 2010. – 23 с.

41. **Сабанцев А. Н.** Судебные учреждения Олонецкой губернии (1784–1907): дисс. ... кандидата истор. наук: 07.00.02 / А. Н. Сабанцев. – Петрозаводск, 2003. – 183 с.

42. **Михин А. В.** Возникновение и развитие коммерческих судов в Российской империи: дисс. ... кандидата юрид. наук: 12.00.01 / А. В. Михин. – Нижний

Новгород, 2005. – 191 с. 43. **Мигунова Т. Л.** Административно-судебная и правовая реформы Екатерины Великой (историко-правовой аспект): дисс. ... доктора юрид. наук: 12.00.01 / Т. Л. Мигунова. – Владимир, 2008. – 630 с. 44. **Павлова Д. С.** Становление и развитие местных финансовых учреждений в последней четверти XVIII – первой половине XIX веков (На материалах верхневожских губерний): автореф. дисс. ... кандидата истор. наук: 07.00.02 / Д. С. Павлова. – Ярославль, 2011. – 25 с. 45. **Артамонова Л. М.** Просвещение, власть и общество в русской провинции XVIII – начала XIX вв.: Юго-восточные губернии Европейской России: дисс. ... кандидата истор. наук: 07.00.02 / Л. М. Артамонова. – Самара, 2002. – 484 с. 46. **Акульшин П. В.** Просвещенная бюрократия и русская провинция в первой половине XIX: По материалам Пензенской, Рязанской, Тамбовской и Тульской губерний: дисс. ... кандидата истор. наук: 07.00.02 / П. В. Акульшин. – М., 2004. – 695 с. 47. **Зипунникова Н. Н.** Правовое регулирование университетского образования в России в XVIII – первой половине XIX века: дисс. ... кандидата юрид. наук: 12.00.01 / Н. Н. Зипунникова. – Екатеринбург, 1998. – 212 с. 48. **Кораблина Л. Н.** Народное образование провинциального города второй половины XVIII – первой половины XIX вв.: дисс. ... кандидата истор. наук: 07.00.02 / Л. Н. Кораблина. – Воронеж, 2002. – 277 с. 49. **Рассохин А. В.** Юридическое образование в пореформенной России (вторая половина XIX – начало XX вв.): дисс. ... кандидата юрид. наук: 12.00.01 / А. В. Рассохин. – Екатеринбург, 2004. – 252 с. 50. **Чеканова Э. В.** Дворянское общество и государственная власть николаевской России: проблемы воспитания и образования: дисс. ... кандидата истор. наук: 07.00.02 / Э. В. Чеканова. – Самара, 2005. – 227 с. 51. **Феофанов А. М.** Студенчество Московского университета второй половины XVIII – первой четверти XIX в.: дисс. ... кандидата истор. наук: 07.00.02 / А. М. Феофанов. – М., 2006. – 232 с. 52. **Доброхотова Е. Н.** Практическое обучение юристов в России: история становления и перспективы развития (на примере юридической клиники СПбГУ): дисс. ... кандидата юрид. наук: 12.00.01 / Е. Н. Доброхотова. – СПб., 2007. – 196 с. 53. **Морозова В. В.** Правовой и социальный статус учителей дореволюционной России: дисс. ... кандидата юрид. наук: 12.00.01 / В. В. Морозова. – Нижний Новгород, 2007. – 227 с. 54. **Фирсова Н. В.** Подготовка учителей для народных училищ в последней трети XVIII – I половине XIX века (на материалах Северо-Запада России): дисс. ... кандидата истор. наук: 07.00.02 / Н. В. Фирсова. – СПб., 2007. – 182 с. 55. **Диссон Ю. А.** Лицеи и благородные пансионы в системе народного просвещения России в первой трети XIX века: дисс. ... кандидата истор. наук: 07.00.02 / Ю. А. Диссон. – М., 2008. – 307 с.

Дегтярьов С. І. Історія місцевої бюрократії Російської імперії кінця XVIII – XIX ст. (на матеріалах російських дисертацій 1990-х – 2000-х років)

Аналізується рівень розробки проблеми історії місцевого чиновництва Російської імперії кінця XVIII–XIX ст. у російських дисертаційних дослідженнях історичного та юридичного спрямування другої половини 90-х років XX ст. – початку XXI ст. Автор доходить висновку, що попри наявність значної кількості оригінальних досліджень, які побудовані на широкому використанні архівних джерел, існує велика кількість пов'язаних із цією темою питань, що потребують подальшої розробки.

Ключові слова: бюрократія, чиновник, професіоналізація, кадрове забезпечення, правовий статус.

Дегтярев С. И. История местной бюрократии Российской империи конца XVIII – XIX вв. (на материалах российских диссертаций 1990-х – 2000-х годов)

Анализируется уровень разработки проблемы истории местного чиновничества Российской империи конца XVIII–XIX вв. в российских диссертационных исследованиях исторического и юридического направлений второй половины 90-х годов XX в. – начала XXI в. Автор приходит к заключению, что, несмотря на наличие значительного числа оригинальных исследований, базирующихся на широком использовании архивных источников, существует большое количество связанных с данной темой проблем, требующих дальнейшей разработки.

Ключевые слова: бюрократия, чиновник, профессионализация, кадровое обеспечение, правовой статус.

Degtyarev S. History of the local bureaucracy of the Russian Empire, late XVIII – XIX centuries (based on materials of Russian dissertations 1990s – 2000s)

The level of development of problems of the history the local bureaucracy of the Russian Empire late XVIII–XIX centuries in Russian historical and legal dissertations of the second half of the 90s of the XX century – the beginning of the XXI century is analyzed in the article. The author comes to the conclusion that today a considerable quantity of special research papers based on the wide using of archival sources are existing. In spite of abovementioned there are lots of substantial problems relating to this topic which requires further scientific research.

Keywords: bureaucracy, official, professionalization, staffing, legal status.

Стаття надійшла до редакції 20.12.2011 р.
Прийнято до друку 24.01.2012 р.

УДК 94(477) «1903–1914»

С. М. Зеленцова

ПУБЛІЦИСТИЧНІ ДОКУМЕНТИ ЯК ДЖЕРЕЛО З ІСТОРІЇ АНАРХІСТСЬКОГО РУХУ В УКРАЇНІ (1903 – 1914 рр.)

Публіцистичні документи становлять цінне джерело з історії політичних партій та рухів. Їх дослідження є актуальним на сучасному етапі розвитку джерелознавчої науки. Статті, промови, брошури, доповіді діячів анархістської партії дають можливість проаналізувати та дослідити: ідеологічні засади, наміри та цілі, проблемні питання які турбували лідерів, різницю між напрямками у анархізмі. Агітаційний характер джерел зумовлював стиль написання – доступність і лаконічність. Окремі статті та доповіді передруковувалися на сторінках періодичних видань анархістів. Вони представляли собою роздуми, обговорення, полеміку серед анархістів щодо найбільш важливих питань. Загальноросійський характер руху відбився на змісті документів, але незважаючи на це, він дозволяє дослідити історію анархізму на території українських земель, особливо у публіцистичних статтях.

Дослідженням публіцистичних джерел протягом всього періоду розвитку джерелознавства займалися історики – науковці у наступних контекстах: як частини загального джерелознавства [1; 2; 3; 5], як частини партійних джерел [4] та при вивченні періодичного легального або нелегального друку [6; 7].

Мета статті: проаналізувати публіцистичні документи анархістів, як джерело з історії руху в Україні 1903–1914 рр.

Сукупність усіх публіцистичних джерел можна розділити за тематикою: 1) твори, в яких розкривалися ідеологічні засади анархізму; 2) твори, в яких характеризувалися події в країні; 3) твори, присвячені безпосередній діяльності анархістських груп в Україні.

Перші дві групи публіцистичних джерел носили загальний, теоретичний характер; проблеми, які в них висвітлювалися, були властиві всьому російському анархізму. У цих документах окремо не виявлялися особливості діяльності анархістських груп на території України. Незважаючи на це, вони становлять цінність при вивченні, оскільки відображають основні організаційні, ідеологічні та тактичні засади діяльності, що були характерними й для анархістів України.

До першої групи належать статті відомих діячів анархістського руху: П. Кропоткіна "Наше отношение к крестьянскими рабочим союзам" (1907 р.) [8, с.239–242], "Революция политическая и экономическая" (1907 р.) [8, с.239–235]; М. Гольдсміт "Всеобщая стачка" (1907 р.) [8, с.264–270], "Об организации" (1907 р.) [8, с.253–259], "Еще к вопросу о политике и экономике" (1907 р.) [8, с.236–240]; Г. Гогелія "К характеристике нашей тактики. Террор" (1903 р.) [8, с.341–358]. У них

розкривалися загальні ідеологічні погляди на організацію анархістського руху, на загальний страйк як засіб революційного змагання, ставлення до політичної та економічної боротьби, до ролі терору та експропріації, стосовно значення та перспективи революції тощо.

До другої групи належали статті, в яких характеризувалися події, пов'язані з анархістським рухом в Російській імперії, зокрема в Україні. Ці статті В. Забрежнева-Федорова "Проповедники индивидуалистического анархизма в России" (1907 р.) [8, с.429–433]; І. Ветрова "Отношение коммунистов-анархистов к существующим в России политическим партиям" (1906 р.) [9, с.69–76]; В. Забрежнева "О терроре" (1906 р.) [9, с.40–56]. У останній є згадка про терористичну діяльність Катеринославської групи анархістів-комуністів [9, с.43].

До третьої групи належать публіцистичні статті, присвячені безпосередній діяльності анархістів в Україні.

Проаналізуємо інформацію, що міститься в статтях, які були видані на початку розповсюдження анархізму в Україні 1903–1905 рр., та у період початку занепаду діяльності груп у 1907–1908 рр.

Так, у статті Л. Придеснянського "Первые шаги анархизма в Украине" характеризувався анархістський рух в Україні раннього періоду (1903–1905 рр.) [10, с.117–125]. Автор зазначав, що йдеться не про анархістський рух, якого ще не було в повному розумінні цього слова, а про анархістську пропаганду. Зокрема, у статті проаналізована діяльність анархістів у містах Ніжині та Києві. Саме сюди анархістська пропаганда проникла із закордону за ініціативи організованої в Женеві у 1903 р. групи "Хліб та Воля".

Слід зауважити, що діяльність групи описувалася самими анархістами. На думку автора статті, причини розповсюдження анархістської пропаганди у Ніжині були такими: 1) орієнтація анархістів на селян, оскільки в травні 1903 р. на Чернігівщині відбувся аграрний бунт значних масштабів і це давало анархістам надію на можливість активізувати селян для подальшої революційної активності; 2) у місті було багато навчальних закладів, а тому – можливість заохочувати молодь "як інтелігентський центр... "початку революції" [10, с.118]; 3) географічне розташування, зокрема близькість до Києва.

Особливості пропаганди анархістів у Ніжині автор визначив такі: 1) ремісничий пролетаріат був поза пропагандою; 2) відбувалося постійне протистояння з соціал-демократами та соціалістами-революціонерами; 3) проводилася постійна пропаганда серед селян Ніжинського, Конотопського, Борзенького повітів; 4) у середині 1905 р. з'явилися нові анархістські течії – "чорнознаменці" та "безначальні", але, як зазначалося у статті, "... повного розколу між фракціями ще не було" [10, с.123]; 5) створення восени 1905 р. у місті Києві центру анархістського руху зазнало поразки, оскільки, на їх думку, "Київ з його слаборозвиненою фабричною та заводською промисловістю не був пролетарським центром".

Аналіз статті дає можливість визначити певні історичні віхи, що стосувалися діяльності Ніжинської анархістської групи.

По-перше, це влаштування друкарні у с. Курилівка Ніжинського повіту, де були надруковані прокламації "К западням", "К солдатам" та перший номер "Набата" [10, с.124]. Автор у статті приводить і зміст цього примірника: "Социал-демократы и временное правительство", "Государство и пролетариат", "Из нашей революционной печати (По поводу статьи "Массовая политическая стачка" в №1 "Пролетария", некролог "Элизе Реклю", кореспонденція з Білостоку та Катеринослава [10, с.124]. Отже, зміст першого періодичного органу відображав революційні події в Україні після січня 1905 р. та ставлення до них анархістів.

По-друге, стаття містила інформацію про організацію в Києві "Південноросійської групи анархістів-комуністів" [10, с.123], від імені якої були надруковані листівки: "Долой палачей", "Ко всем рабочим", "Что делать Киевским пролетариям?", "О наших честных социал-демократах" та передруковано прокламації катеринославської групи "Памяти Нисана Фарбера", "Ко всем рабочим".

По-третє, серед селян Чернігівської губернії розповсюджувалася прокламація "Манифест анархистов-общинников: к братьям крестьянам", яка була випущена в анархістській друкарні Білостоку за підписом "безначальців". Цей факт підтверджує взаємозв'язок усіх груп анархістів, які діяли в Російській імперії та за кордоном.

По-четверте, хоча й наголошувалося, що велася лише пропаганда, але в статті були факти про здійснення експропріації та терористичних актів, у тому числі й економічні, в м. Ніжині в червні 1905 р. Зокрема, робітник Абрам Малий стріляв у пристава; унаслідок страйку робітників друкарні Гейзера під керівництвом анархістів були зламані машини і власник був змушений поступитися [10, с.125]. Це додало певної популярності анархістам.

У статті також йдеться про арешт групи анархістів 12 вересня 1905 р. та їх озброєне протистояння. Унаслідок цих подій члени анархістської групи, які уціліли, здійснили терористичний акт – кинули бомбу в Ніжинську поліцейську частину 22 вересня 1905 р. [10, с.125].

Таким чином, аналіз документа, присвяченого першим крокам анархізму, дає можливість стверджувати, що з моменту проникнення в Україну, анархістські групи проводили активну агітаційну роботу серед українського населення. Діяльність груп була зосереджена не тільки на пропаганді, але і на конкретній тактиці – терорі. Хоча, на думку автора статті, це також було агітацією. Вилучені з джерела факти дають змогу встановити особливості початкового етапу історії анархістів в Україні.

У "Альманасі" 1909 р. був оприлюднений документ під назвою "Краткий очерк анархического движения в Житомире за 1904–1907 гг." [10, с.40–42], особливістю якого є те, що в ньому в стислій формі викладаються основні історичні факти розвитку анархістського руху в

цьому місті. Зокрема, у документі констатовалося, що перші осередки груп з'являються на початку 1904 р. і основна анархістська пропаганда йде з-за кордону; стверджувалося, що між анархістами, соціал-демократами та есерами відбувалося постійне протистояння, яке призвело наприкінці 1905 р. до переходу на бік анархістів частини радикально налаштованих есерів; доводилося, що члени групи брали участь у страйку робітників фабрики з виробництва меблів, захопили друкарню Денеймана та випускали листівки, здійснювали експропріації та на вилучені кошти закупували зброю і створили лабораторію, спробували підірвати поліцейську частину тощо. Автор сповіщав, що за ініціативи житомирської групи було створено анархістську групу у м. Черкаси, але їх діяльність знаходилася під пильним наглядом поліції, постійно відбувалися арешти: "Група втратила свої кращі сили; рух почав йти на спад. Товариші, які залишилися, починають втрачати зв'язки з робітничими масами. Розкидані поодинокі, незважаючи на зусилля, вони не зуміли воскресити масовий рух, який під кінець остаточно гложне..." [10, с.42]. У цілому розрізнені анархістські осередки продовжували існувати в місті до 1908 р.

З іншої статті ми дізнаємося про діяльність анархістів в одному з великих міст країни – Катеринославі. Це стаття "Очерк анархического движения в Екатеринославе (июль 1905 – декабрь 1906 гг.)" [11, арк.1–55; 12, с.365–366], яку було надруковано в "Листики Хлеб и Воля" №1 від 30 жовтня 1906 р. та "Буревестник" №7 від 30 жовтня 1907 р. [11, арк.1–55].

Документ невеликий за обсягом – 2 сторінки друкованого тексту. Його аналіз дозволяє виокремити такі історичні факти: 1) у червні 1906 р. в Катеринославі анархістами було організовано бойову дружину; 2) влітку 1905 р. діячами анархістів убито начальника Катеринославської залізниці Федорова; 3) було випущено прокламацію, присвячену цьому вбивству; 4) шістьох анархістів було страчено в Каховці; 5) скоєний терористичний акт стосовно директора заводу Езау; 6) участь анархістів у робітничому мітингу, за підсумками якого випущена резолюція під керівництвом групи; 7) убивство поліцейського на Амурі, а також Морозова – старшого начальника вартових; 8) вбивство провокатора "Шурки" [12, с.365–366].

У статті "Различные течения в русском анархизме" за авторством М. Рогдаєва (псевдонімом відомого російського анархіста М. Музиля), датованій 26 серпня 1907 р. [8, с.404–428], подається загальна характеристика російського анархізму з початку розповсюдження до 1907 р. Метою створення документа був виступ на Амстердамському конгресі та ознайомлення його учасників з особливостями російського анархізму. У контексті цього аналізувалася діяльність анархістів різних течій в Україні. Обсяг статті – 10 сторінок друкованого тексту. Посередині вказана назва, автор, у правому куті – дата. Стаття складається з двох частин, але тільки в другій частині аналізуються

анархістські течії, які діяли в Україні. Анархістське походження статті наклало відбиток на зміст, факти інтерпретуються з ідеологічної позиції, іноді прикрашені й необ'єктивні.

За структурою документ поділяється на сім частин: 1) попередня характеристика передумов анархізму в Україні; 2) зародження за кордоном російського анархізму; 3) ранній період розвитку анархізму, в якому йшлося про спроби влаштувати друкарні на території України і зазначалося, що друкарні існували в Одесі, Чернігівській губернії, в Катеринославі; 4) інші політичні партії та ставлення їх до тактичних прийомів анархістів, де, зокрема відзначалося, що з самого початку діяльності анархісти знаходилися між "двох вогнів" – самодержавством та політичними партіями; 5) синдикалістський напрямок в анархізмі, до якого автор статті відносить прибічників "Хліб та Воля" та "Буревісник", "Південноросійську групу анархістів-синдикалістів "Новый мир"; 6) радикальні напрямки в анархізмі – "безначальні", "чорнознаменці", "безмотивні", "комунари", що діяли в Одесі, Києві, Катеринославі; 7) індивідуалістичний напрямок, який, на думку автора статті, "...нічим себе не проявив у революційній боротьбі, він був представлений невеликим гуртком літераторів..." [8, с.412]. Представники цього напрямку діяли в Києві. Завершуючи статтю, М. Рогдаєв зазначав: "роблячи підрахунок прибічників, ми можемо сказати, що вони переважали на півдні Росії..., де в останні роки ведеться найбільш гостра та рішуча боротьба" [8, с.413].

Брошури, що видавалися діячами анархістів, належать також до агітаційно-пропагандистських джерел; їхня специфіка полягала в орієнтованості змісту на більш високий інтелектуальний освітній рівень читача. Полемічні та проблемні питання, які були викладені в них, потребували високого рівня розуміння історичних, політичних та економічних процесів суспільства. В основному, у таких джерелах розглядалися загальні ідеологічні проблеми анархізму та його розповсюдження. Наприклад, в брошурах: А. Борового "Общественные идеалы современного человечества. Либерализм. Социализм. Анархизм" 1906 р. [13], К. Орґеіані "Как и из чего развился революционный синдикализм" 1909 р. [14], К. Орґеіані "Об интеллигенции" [15], П. Кропоткіна "Революция в России" 1906 р. [16], Є. Лозинського "Что же такое, наконец, интеллигенция?" 1907 р. [17], Я. Махайский "Буржуазная революция и рабочее дело" 1906 р. [18].

Таким чином, публіцистичні твори анархістського походження мають суттєвий науковий потенціал щодо вивчення анархізму в Україні 1903–1914 рр. Розподіл публіцистики на три групи дозволяє виокремити документи, які можна використовувати для дослідження теоретичних та ідеологічних засад анархізму; документи, які дозволяють вивчити особливості анархізму на інших територіях; та особливо цінні відомості в публіцистичних статтях, в яких розкриваються особливості історії анархістської діяльності на території України. Зазначені джерела

дозволяють установити факти, події, які не було відображено в інших документах. Незважаючи на тенденційність, не завжди об'єктивне, однобічне подання фактів, публіцистичні твори становлять велику цінність при вивченні історії анархізму в Україні.

Література

1. **Варшавчик М. А.** Историко-партийное источниковедение : теория, методология, методика / М. А. Варшавчик. – К. : Выш. шк., Изд-во при Киев. ун-те, 1984. – 319 с.
2. **Джерелознавство історії України** : довідник : навч. посіб. [для студ. вузів] / Я. Бровський, М. Варшавчик, І. Войцехівська та ін.; НАН України, Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. – К. : [б.в.], 1998. – 211 с.
3. **Источниковедение истории СССР XIX – начала XX вв.** / [под ред. И. А. Федосова, И. И. Астафьева, И. Д. Ковальченко]. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1970. – 470 с.
4. **Михальський І. С.** Джерела з історії українських політичних партій кінця XIX – початку XX ст. / І. С. Михальський. – Луганськ : Альма-матер, 2003. – 344 с.
5. **Стрельский В. И.** Источниковедение истории СССР. Период империализма (конец XIX в. – 1917 г.) / В. И. Стрельский. – М. : Изд-во соц.-эконом. лит., 1962. – 603 с.
6. **Дмітрієнко М. Ф.** Більшовицька преса України 1917–1918 рр. як історичне джерело / М. Ф. Дмітрієнко. – К. : Наук. думка, 1967. – 174 с.
7. **Черноморский М. Н.** Периодическая печать : учеб. пособие по источниковедению истории СССР / М. Н. Черноморский; отв. ред. Е. Полетаев. – М. : Изд-во Моск. ист.-архив. ин-та, 1956. – 48 с.
8. **Анархисты: документы и материалы, 1883–1935 гг.:** в 2 т. / [сост. В. В. Кривенький; под ред. В. В. Шелохаева]. – М. : РОССПЭП, 1998. – Т.1: 1883–1916 гг. – 1998.
9. **Издание** газеты "Хлеб и Воля" №2 [отдельный отгиск из №3 газеты "Хлеб и Воля"], 1906.
10. **Альманах:** сб. ст. по истории анарх. движения в России. – Париж, 1909.
11. **Центральний державний архів України у м. Київ** (далі – ЦДАК), ф.274, оп.1, спр.2195, арк.1–55.
12. **История терроризма в России в документах, биографиях, исследованиях** / [сост. О. В. Будницкий]. – Ростов-на-Дону : Феникс, 1996.
13. **Боровой А. А.** Общественные идеалы современного человечества. Либерализм. Социализм. Анархизм / А. А. Боровой. – М. : Клич, 1917. – 64 с.
14. **Оргеиани К.** Как и из чего развился революционный синдикализм / К. Оргеиани. – Б. м. : Группа анархистов-коммунистов, 1909. – 104 с.
15. **Оргеиани К.** Об интеллигенции / К. Оргеиани. – Лондон : Хлеб и Воля, 1912. – 31 с.
16. **Кропоткин П. А.** Революция в России / П. А. Кропоткин. – СПб. : Книгоизд-во "Эхо", 1906. – 32 с.
17. **Лозинский Е. И.** Что же такое, наконец, интеллигенция? / Е. И. Лозинский. – СПб : Новый голос, 1907. – 261 с.
18. **Махайский Я. В.** Буржуазная революция и рабочее дело / Я. В. Махайский. – СПб. : Тип. И. Лурье, 1906. – 116 с.

Зеленцова С. М. Публіцистичні документи як джерело з історії анархістського руху в Україні (1903 – 1914 рр.)

У статті було проаналізовано публіцистичні джерела анархістського походження: статті, брошури, промови, доповіді. Встановлено їх науковий потенціал та значущість при вивченні історії діяльності різних анархістських напрямків на території України протягом 1903–1914 рр. Автор доходить висновку, що, попри певну тенденційність, публіцистичні джерела становлять велику цінність при вивченні історії анархізму в Україні, оскільки дозволяють встановити факти, події, які не було відображено в інших документах.

Ключові слова: анархістський рух, джерела, публіцистика.

Зеленцова С. Н. Публицистические документы как источник по истории анархистского движения в Украине (1903 – 1914 гг.)

В статье были проанализированы публицистические источники анархистского происхождения: статьи, брошюры, речи, доклады. Установлен их научный потенциал и значимость при изучении истории деятельности различных анархистских направлений на территории Украины в течение 1903–1914 гг. Автор приходит к заключению, что, несмотря на некоторую тенденциозность, публицистические источники имеют большую ценность при изучении истории анархизма в Украине, поскольку позволяют установить факты, события, не отраженные в других документах.

Ключевые слова: анархистское движение, источники, публицистика.

Zelentsova S. N. Journalistic documents as a source of history of anarchist movement in Ukraine (1903 – 1914)

The article deals with the journalistic sources of anarchist origin: articles, brochures, speeches, reports. Their scientific potential and significance for the studying of anarchistic movement history in Ukraine for 1903–1914 years were ascertained. The author comes to the conclusion that in spite of some degree of tendentiousness the journalistic documents are very valuable for the anarchist studies in Ukraine because they enable to establish facts and events, which wasn't reproduced in other documents.

Keywords: anarchistic movement, sources, political journalism.

Стаття надійшла до редакції 18.10.2011 р.

Прийнято до друку 24.01.2012 р.

УДК 930.1: 631.11 (477) «1917–1930»

В. В. Калініченко

**ЗЕМЕЛЬНА ГРОМАДА В ДОКОЛГОСПНОМУ СЕЛІ
(1917 – 1930 рр.): АНАЛІЗ СУЧАСНОЇ ЗАРУБІЖНОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ**

В радянському доколгоспному селі 1917–1930 рр. діяли земельні громади – земельно-господарські об'єднання всіх селянських господарств. Необхідність земельної громади зумовлювалася умовами господарювання одноосібних селянських господарств. По суті земельна громада була природною формою вертикального кооперативу, яка проіснувала в українському доколгоспному селі до 1930 р. Земельна громада могла стати реальною альтернативою колгоспам, але була ліквідована більшовиками. Звісно, цей поземельний інститут не міг бути обійдений увагою в сучасній зарубіжній історіографії.

У сучасній російській історіографії, в працях 1990-х – початку 2000-х років, проблема общини знову зайняла помітне місце [1, с.155]. Дискусія з питання генезису сільської общини, її розвитку і ролі в російському суспільстві не припиняється в історіографії і досі – зазначив у 2007 р. російський дослідник громади К. Х. Ібрагімов [2, с.117]. Про це заявляв і видатний спеціаліст з вказаної проблеми П. М. Зирянов [3].

На початку 1990-х років В. П. Данилов висунув концепцію селянської революції в Росії (1902–1922 рр.). Розпочалася революція, по В. П. Данилову, з селянського повстання 1902 р. на Полтавщині та Харківщині і завершилася в 1922 р. прийняттям Земельного Кодексу [4, с. 314, 319]. Він розглядає селянську революцію як безперервний процес, викликаний індустріально-ринковою модернізацією економіки, що супроводжувався болісною ломкою традиційного селянського господарювання, розселянням, різким погіршенням соціально-економічних умов життя переважної більшості селян. Тому селянська революція мала яскраву антимодернізаційну, антикапіталістичну спрямованість. При цьому община, по В. П. Данилову, виявилася організатором масових селянських виступів [4, с.315; 5]. Селянська революція, зазначав В. П. Данилов, змусила більшовиків ввести неп, визнати селянські вимоги і права, що і було зафіксовано в Земельному Кодексі 1922 р. Так зване "соціалістичне земельне законодавство" 1919 р. було відмінене. Земельне питання було вирішене відповідно з вимогами Селянського наказу 1917 р., включеного в Декрет про землю II Всеросійського з'їзду Рад. Відбулося осереднювання села, община відродилася [4, с.319]. Селянська революція перемогла, але, як пише В. П. Данилов, ця перемога в недалекому майбутньому обернулася на поразку, як завжди буває з селянськими революціями [6, с.76]. В. П. Данилов мав на увазі насильницьку, трагічну колективізацію селянських господарств наприкінці 1920-х – на початку 1930-х років.

Якщо прийняти версію "селянської революції" В. П. Данилова [6, с.77], то хронологічно, на нашу думку, її в Україні треба обмежити 1917–1933 рр., тобто від початку революції (лютий 1917 р.) і до голодомору-геноциду, влаштованого більшовиками в українському селі в результаті насильницької колективізації сільських господарств.

В. П. Данилов пише про величезне значення кооперації для аграрної країни, особливо важливою була можливість включення в ринкову економіку за допомогою кооперації величезної маси дрібних селянських господарств [6, с.77]. Процес кооперування дозволяв, не руйнуючи дрібного сімейного (родинного) селянського господарства, виокремлювати і організовувати на засадах великого виробництва ті галузі або трудові операції, що давали безсумнівний економічний ефект.

Думки В. П. Данилова співзвучні з думками теоретика селянської кооперації О. В. Чаянова [7], про якого В. П. Данилов пише з явною симпатією [4, с.321].

Цікаві спостереження В. П. Данилова і про общинну систему самоуправління в доколгоспному селі. Він вважає, що общинна система самоуправління практично співпала з системою організації і функціонування місцевих рад і біла одночасно і органом місцевого самоуправління, і органом державної влади. І така система зберігалася в російському селі до 1928–1929 рр. [6, с.78].

Інший відомий російський історик-аграрник П. М. Зирянов вважає, що колективізація знищила тільки поземельну общину, а всі інші компоненти общини знищити було неможливо. І в цілому, пише П. М. Зирянов, общинні порядки продовжують діяти в російському селі і на сьогоднішній день (кінець ХХ ст.), хоч в сильно обмеженому, ослабленому й зміненому вигляді [3, с.98].

Ця оригінальна точка зору, що перегукується з думками сучасних "почвенников" (рос.) в російській історіографії (праці В. А. Бердянських, В. Б. Безгіна, П. І. Симуша та ін.) [8–10]. "Почвенники" (рос.) – сучасні захисники земельної громади на селі. На нашу думку, це прямі переспіви поглядів слов'янофілів ХІХ ст.

Інші російські історики так не вважають. С. В. Лур'є пише, що община загинула на початку 30-х років ХХ ст. і вороття до неї немає [11]. Відомий історик-аграрник В. В. Кабанов у 1997 р. писав, що тема про общину втратила своє сучасне звучання і відійшла в область лише історичного інтересу, стала абсолютним архаїзмом; община безповоротно залишилася в минулому; майбутнє вже не буде зв'язане з нею [13, с.155].

На думку О. Г. Вронського, у сучасній російській історіографії перебільшується ступінь сприйняття поземельною общиною економічного прогресу [14, с.4]. Сам О. Г. Вронський, на противагу В. Б. Безгіну та іншим "почвенникам", – принциповий противник общини [14; 15].

Таким чином, в сучасній російській історіографії знову намітилася дискусія відносно місця і ролі общини в російській історії між її захисниками і противниками, як і понад 150 років тому [1, с.155; 3, с.95–99; 9, с.9; 13, с.8–9; 16, с.34–35].

Сучасні російські дослідники в аграрній революції виокремлюють її складову – общинну революцію, під якою розуміють погромницькі дії селян-общинників проти поміщицьких маєтків у 1917–1918 рр., захоплення ними земель поміщиків, поглинання столипінських хуторів та відрубів і, як наслідок, відродження та зміцнення общини (роботи В. П. Булдакова, А. А. Куренишева, В. Л. Теліцина, Д. І. Люкшина, Т. В. Осипової, О. А. Сухової) [16–21]. Але, як вважає В. В. Кабанов, в результаті цієї революції, на селі відбувся процес нівелювання селянських господарств, а не осереднювання, як з легкої руки В. І. Леніна стали писати історики. При чому урівнювання господарств відбулося в 1917–1922 рр. на дуже низькому рівні добробуту [13, с.151, 209].

Цікаві і свіжі думки про історичну долю непу в сучасній російській історіографії висловив В. В. Кабанов. Неп, на думку дослідника, вимагав безкінечних і все зростаючих поступок, а потім і жертв капіталізму, зводячи на ніщо всі завоювання більшовиків. Тому більшовики відмовилися від непу. Ніким не доказано, зазначав В. В. Кабанов, що В. І. Ленін прийшов в останніх своїх роботах до визнання товарно-грошових відносин. В. І. Ленін не був риночником, як не був ним і М. І. Бухарін [23, с.41, 45]. В. І. Ленін називав старих кооператорів фантазерами і утопістами, нагадав В. В. Кабанов, але сам В. І. Ленін був грандіозним утопістом. Новий "приступ" фантастичних думок підштовхнув вождя у січні 1923 р. до ідеї побудувати соціалізм за допомогою кооперації. Життя, підвів підсумок В. В. Кабанов, жорстоко посміялось над цими задумами [24, с.6]. В. В. Кабанов назвав ідею кооперативного соціалізму утопією [24, с.58].

Не сприйняв В. В. Кабанов й думки деяких сучасних російських дослідників (тут явний натяк на П. М. Зирянова і В. П. Данилова) про схожість таких, з його точки зору, різних явищ як община і кооперація. В. В. Кабанов прив'язує цю думку П. М. Зирянова та В. П. Данилова до народницької концепції розвитку Росії і теж вважає утопією [13, с.10]. В той же час В. В. Кабанов визнає, що община спроможна була змінюватися під впливом зовнішніх умов: державної політики, розвитку економіки тощо. Але до яких меж могло дійти вдосконалення общини, заявив В. В. Кабанов, ми не знаємо, оскільки російський історичний досвід був насильно перерваний колективізацією [13, с.11]. В. В. Кабанов намагався довести розбіжність в діяльності общини і кооперації. В. В. Кабанов вважав, що кооперація діяла не завдяки общині, а всупереч їй. Стихія існування кооперації – товарно-грошові відносини, в той же час як общину вони руйнували [13, с.32–37].

О. Г. Вронський повністю солідарний з В. В. Кабановим щодо утопічності кооперативної трансформації общини [15, с.18].

На противагу В. В. Кабанову та О. Г. Вронському, П. М. Зирянов навів приклади, коли громада ("община" – рос.) вступила в кооператив по збуту молока, і зробив висновок, що громада "починає немов би вростати в систему кооперації" [25, с.225].

Сучасний російський історик І. М. Лозбеньов навів численні приклади по Московській і Тверській губерніях за 20-і роки ХХ ст., коли общини запроваджували багатопільні сівозміни, створювали молочарні і машинові товариства, сироварні, цегельні тощо [26]. Фактично такі поземельні об'єднання перетворилися на кооперативи вертикального типу, про які писав О. В. Чайанов. І. М. Лозбеньов підкреслював, що радянську владу не влаштувала швидкість розповсюдження такого досвіду серед селян, політична необхідність інтенсивного розвитку промисловості перекреслила економічну доцільність поступового розвитку сільського господарства. Тому був обраний інший шлях – шлях масової колективізації [26, с.117].

Факти, наведені І. М. Лозбеньовим та іншими дослідниками, суперечать аргументам В. В. Кабанова про принципові розбіжності між общиною і кооперацією.

Для українського дослідника діяльності громади в доколгоспному селі зацікавленість викликають роботи сучасних російських дослідників по вивченню реалій непу в окремих регіонах РРФСР. Ці дослідження показали, що соціальна організація російського села включала в роки непу офіційні (ради) і неофіційні (общини) інститути. Наведені дані показують досить низький відсоток участі селян у виборах сільських рад. Незважаючи на всі спроби більшовиків оживити роботу рад, докорінної перебудови у діяльності рад у 1920-і роки не відбулося, і в той же час спостерігалось відродження общини. Сучасні російські дослідники вважають, що в роки непу община була діяльним органом сільського самоуправління, оскільки вона мала в своєму розпорядженні матеріальні ресурси, а сільська рада матеріально залежала від общини [27]. Так, І. Є. Кознова пише, що сила селянської общини в 20-х роках ХХ ст. лякала владу. На XV з'їзді ВКП(б) 1927 р. мову завели про двовладдя на селі – земельної громади ("земельное общество" – рос.) і сільської ради, про необхідність підпорядкування першої другій. Справа дійшла до того, що тільки 3% сільських рад у РРФСР у 1926 р. мали самостійний бюджет, решта функціонувала за рахунок коштів, зібраних земельними громадами [28]. Більшість російських дослідників вважає, що з двовладдям на селі покінчили в 1927–1928 рр., коли земельні громади були поставлені під жорстокий контроль сільських рад, а збір, зберігання і витрати коштів громад теж передали сільрадам [29, с.218–219].

Але російський дослідник О. Ю. Яхшиян заперечує концепцію "двовладдя" земельної громади і сільської ради на селі в 20-х роках ХХ ст. [30, с.177–184] Він вважає, що в російському селі 1920-х років

зберігалася традиційна селянська община з характерним злиттям земельно-господарських, локально-адміністративних і культурно-побутових функцій. Зберігалася і общинне самоуправління, котре здійснювалося у вигляді місцевого органу державного управління на селі – сільської ради, а законодавче підпорядкування земельної громади сільській раді наприкінці 1920-х років значною мірою пояснюється реакцією влади на непереборне фактичне відтворення общинного самоуправління у вигляді низових сільських органів радянської влади. Сільська рада, на думку О. Ю. Яхшияна, функціонувала тільки як робочий і виконавчий орган сільського сходу, йому підзвітний й підпорядкований. О. Ю. Яхшиян впевнений, що на практиці у 1920-х роках відбулося тільки формальне перейменування існуючих сільських громад в земельні громади. Ніякого реального організаційно-інституційного виокремлення земельної громади не відбулося. Розповсюджена практика самообкладання на потреби сільського управління не була утриманням "бідної" сільради за рахунок "багатої" земельної громади. Це було, на думку О. Ю. Яхшияна, традиційною общинною (громадською) практикою фінансування сільських видатків. Вона тим самим демонтувала інституційну єдність сільської ради і общини у російському селі. Державі не вдалося розмежувати земельно-господарські і адміністративно-управлінські функції общини, перетворити останню тільки в поземельну організацію [30, с.177–184].

Без сумніву, така точка зору О. Ю. Яхшияна має право на існування. Але для її прийняття, як доведеного факту, необхідне проведення ретельного аналізу первісної документації, в першу чергу, протоколів сходів громади, засідань сільської ради, яка зберігається у фондах місцевих обласних архівів, чого зроблено не було.

Разом з тим, треба зробити висновок, що на сучасному етапі розвитку російської історіографії вивчення общини (громади), в тому числі в радянський період її існування (1917–1930 рр.), вийшло на якісно новий рівень.

Цей процес збагатився в ході безпосереднього залучення російських істориків до кращих здобутків їхніх колег на Заході. У цьому відношенні необхідно назвати діяльність Центру селянознавства та аграрних реформ Московської вищої школи соціально-економічних наук (МВШСН), керованою англійським вченим Т. Шаніним та відомим російським аграрником В. П. Даниловим (до його смерті у квітні 2004 р.). Центр сформувався на основі двох комплексних дослідницьких проектів: "Соціальна структура радянського і пострадянського села" і "Селянська революція в Росії (1902–1922 рр.)". Їхні ідеї були поглиблені в кількох інших соціологічних та історичних проектах, започаткованих В. П. Даниловим, зокрема таких як: "Селянські повстання під час громадянської війни"; "Трагедія радянського села: колективізація та розкуркулення"; "Радянське село очима ВЧК–ОГПУ–НКВС" [31, с.209]. Результати досліджень друкувалися у щорічниках [32; 33].

Зусиллями Т. Шаніна та В. П. Данилова побачила світ хрестоматія-збірник текстів відомих вчених-аграрників [34], що дало змогу ознайомитись з іншими науковими доробками науковій громадськості країни.

Проблеми аграрної історії в 1990-х – першому десятиріччі 2000-х років регулярно обговорювалися на міжнародних симпозиумах "Куди йде Росія", наукових конференціях, присвячених менталітету та аграрному розвитку Росії в XIX–XX ст. та інших форумах.

В цілому, необхідно погодитися з висновками українських істориків В. Ф. Верстюка та О. В. Михайлюка, що сучасна російська історіографія продемонструвала більші досягнення у царині вивчення аграрної історії, ніж сучасна українська історична наука [35, с.18], зокрема, як ми вважаємо, і у вивченні інституту громади в доколгоспному селі (1917–1930 рр.).

З 1992 р. МВШСН спільно з Інститутом історії РАН розпочали проводити теоретичний семінар з сучасних концепцій аграрного розвитку. Впродовж 1992–1998 рр. на цьому семінарі відбувалося жваве обговорення найвідоміших праць західних вчених-аграрників: Д. Скотта, Т. Шаніна, Е. Вульфа, А. Мандра, М. Левіна, Р. Редфілда, Ш. Мерля, Г. Пантера, Я. Ширмера, О. Вебера, І. Воглера. Були опубліковані реферати праць цих вчених, що дозволило ознайомитися з їхніми основними ідеями [36–45]. Ці тексти свідчать, що в середовищі західних вчених склалася серйозна школа селянознавства, де були враховані і досягнення російської аграрно-економічної думки, втраченої в СРСР на початку 1930-х років [46, с.43; 47, с.3, 9; 48, с.23]. Фактично, починаючи з 60-х років XX ст., на Заході селянознавство виокремилася в самостійний науковий напрямок [46, с.43], де й нині активно розробляються сюжети і про селянську общину (громаду) [49, с.133; 47, с.9].

Так, Т. Шанін підкреслив, що община (громада) вирізняється великою різноманітністю в різних країнах і в різні часи. Спільним є те, що громада – це головна форма "селянської автономії і самодостатності". На рівні громади відрегульовані форми співробітництва окремих селянських господарств у вирішенні спільних завдань, здійснюється самоуправління і реалізуються інші соціальні потреби [37, с.10–11].

Звертаючи увагу на варіанти розвитку сучасного селянства, Т. Шанін серед інших варіантів виділяє варіант, що має пряме відношення й до нашої теми дослідження і перегукується із думками О. В. Чаянова. Т. Шанін пише, що специфіка сільськогосподарського виробництва ставить межі конкуренції капіталу і виробництва, сімейні селянські господарства проявляють у цьому змаганні виняткову конкурентоспроможність і пристосованість, що дозволяє їм і надалі залишатися головним суб'єктом виробництва сільськогосподарської продукції в Європі [37, с.11–12, 26].

Цієї ж точки зору дотримується і сучасний західний дослідник Г. Дюрфельд [51]. Середні верстви селянства спираються при цьому на перевагу сімейного, тобто індивідуального виробництва і розвинену кооперацію вертикального типу, як писав О. В. Чаянов. Процес розкладу селянства на буржуазних власників і сільський пролетаріат, в тому вигляді як його передбачали марксистки, не відбувся. Агробізнес сучасної Європи є комбінація малого з великим, сімейного з найманом [37, с.12, 26].

З приводу цього Т. Шанін дуже високої думки про теорію вертикальної кооперації та диференційних мінімумів О. В. Чаянова. Він пише: "Головні ідеї чаянівського дослідження виглядають нині дивовижно актуальними" [52, с.367]. Ознайомившись у 1988 р. на місці зі станом в російському селі. Т. Шанін запропонував один із варіантів виходу із кризового стану сільського господарства: "Самоврядні сільські громади і дрібніші господарські підрозділи – такою бачиться соціально-політична реальність, котра покликана покласти край застою... Єдиним ефективним вирішенням, на значну перспективу, є передача сільським громадам управління та відповідальності за долю села. Але відновлення авторитету сільських громад, на противагу бюрократичній системі управління, може виявитися і утопією, якщо не буде чіткої вказівки на те, хто повинний проводити в життя ці заходи" [53, с.426]. На жаль, ці пропозиції Т. Шаніна були проігноровані в пострадянських Росії і Україні, а селянство було приречене на нові випробування у 1990-х – 2000-х роках.

Сучасний японський дослідник Шисума Ханада вважає помилкою знищення селянської громади під час колективізації. За його точкою зору, шлях, який пропонував О. В. Чаянов, шлях кооперативного соціалізму через союз селянських общин, більше відповідав інтересам радянського села [50, с.206].

Багато сучасних західних істориків вважають, що потенціал громади не був достатньо вичерпаний владою при проведенні аграрних перетворень після 1917 р. [50, с.206] Так, японський дослідник Окуда Хіросі у своїй книзі "Формування колгоспів: кінець общини в Росії", що була написана 1990 р., зосередив свою увагу на діяльності земельної громади в 1920-х роках. Він рішуче відкинув тезу радянського вченого С. П. Трапезнікова про те, що земельні громади були опорними пунктами соціалістичних перетворень на селі. Окуда Хіросі пише, що модернізовані громади, котрі вже перейшли на багатопільні сівозміни і широкі смуги, змінилися завдяки організації різноманітних кооперативів. Але вони ніколи не переходили до кооперативного обробітку землі. Максимально до чого громада вдавалася, пише Окуда Хіросі, – це створення машинових товариств [54, с.196]. Д. Карана, американський дослідник, який у 1994 р. захистив дисертацію з аграрної історії Росії, теж вважає, що "найкраща сільськогосподарська модернізація проходила через селянські громади, а не мимо них" [54, с.194], тобто це фактично

шлях, який пропагували у 1920-х роках представники організаційно-виробничого напрямку в аграрній науці.

Сучасні західні дослідники звернули увагу і на стосунки громади з радянськими органами влади на селі в 1917–1930 рр. Так, японський дослідник Окуда Хіросі пише, що селянська громада в 1920-х роках, як організація місцевого самоуправління на селі, мала значні кошти. Це дозволило громаді підкорити сільську раду, тому що переважна більшість сільських рад не мала власного бюджету [55, с.102]. Такої ж точки зору дотримуються західні дослідники М. Левін, Р. Конквест, Й. Боберовскі, Ш. Мерль, В. Нолл [41, с.52–53; 42, с.114; 52, с.124; 56, с.54–55; 57, с.93–96; 58, с.69]. Тобто ця група західних дослідників фактично сприйняла концепцію "двовладдя" в доколгоспному селі, яку обстоює більшість сучасних російських істориків.

Велику зацікавленість викликає робота сучасного західного дослідника Д. Скотта, що присвячена моральній економіці селянства [36]. Концепція "моральної економіки" – один із нових підходів у вивченні селянства – була введена Д. Скоттом в науковий обіг у 1976 р. Термін "моральна економіка" – центральне поняття, концептуальна серцевина, навколо якої побудоване все дослідження Д. Скотта. "Моральна економіка" по Д. Скотту – це і наукове поняття, і одночасно селянське бачення самої сільськогосподарської реальності, віддзеркаленої цим поняттям. "Моральна економіка" трактується як певний тип господарювання, метою якого було виробництво не для продажу, а для безпосереднього споживання в рамках того ж господарства. "Моральній економіці" протистоїть "ринкова економіка", яка орієнтована на отримання прибутку. Таким чином, це трактування Д. Скотта дивовижно співпадає з трактуванням О. В. Чайнова, О. М. Челінцева, М. П. Макарова про мету виробництва в сільському господарстві, хоч останні і не вживали словосполучення "моральна економіка", а Д. Скотт, коли писав роботу, навряд чи знав праці цих вчених з організаційно-виробничої школи. По Д. Скотту, над селянином постійно нависала загроза голоду. Тому для селянина економічна проблема – це проблема виживання. Мета селянина – забезпечити такий рівень виробництва, який би дозволив йому нагодувати себе та свою родину. Звідцільа намагання селян забезпечити своїй родині традиційний рівень життя шляхом усталених прийомів господарювання, всіляко уникаючи можливих ризиків втратити цей прожитковий мінімум. Цим, по Д. Скотту, й пояснюється консерватизм селян та їх настороженість до нововведень. Якщо грубо порушували права на існування селянства, це викликало неминучий спротив, провокувало різні форми опору.

Робота Д. Скотта набула великої популярності серед вчених-аграрників, оскільки пояснює мотивацію соціально-економічної поведінки селян, яка не піддається адекватному аналізу за класичними законами політекономії ринкового суспільства. Описані Д. Скоттом властивості й закономірності функціонування "моральної економіки"

притаманні натурально-споживчому типу селянського господарства. В нашій країні такі господарства існували в другій половині XIX – у перші десятиріччя XX ст., тобто до суцільної колективізації. Як підкреслив В. П. Данилов, концепція "моральної економіки" дозволяє багато пояснити в поведінці селян під час революції, громадянської війни, в умовах непу і колективізації [59, с.5].

Для нашої теми дослідження має безпосереднє значення робота Р. Редфілда, де йдеться про загальні проблеми селянської громади на прикладі скрупульозного аналізу повсякденного життя одного невеликого індіанського села в Мексиці [40]. Як правило, більшість вчених досліджували громаду (общину) в органічному зв'язку і взаємодії з поступальним рухом всього суспільства, а Р. Редфілд зосередив увагу майже виключно на автономності і самодостатності громади. Це дозволило Р. Редфілду ретельніше виявити внутрішні закономірності функціонування громади. У даному випадку теж простежується аналогія з поглядами представників організаційно-виробничої школи по цьому питанню [59, с.20]. Тому наукова новизна праці Р. Редфілда полягає не в аналізі громади "з середини", а в тому, наскільки системним і повним був аналіз, щоб скласти адекватну уяву про цей поземельно-господарський і соціальний інститут. Науковий метод Р. Редфілда дає можливість досліднику увійти у внутрішній світ селянства, виокремити спільні риси та особливості сільських громад різних країн та епох [60, с.28].

В сучасній зарубіжній історіографії проблема земельної громади займає значно більше місце, ніж у сучасній українській науковій літературі. Ці напрацювання ми повинні врахувати при дослідженні громади в українському доколгоспному селі 1917–1930 рр. Спроби осмислення цього інституту в Україні будуть малопродуктивними, якщо їх вилучити із загального контексту дослідження общинних інституцій у світовій історичній науці.

Література

1. **Курянишев А. А.** Крестьянство России в период войн и революции. 1917–1920 гг. (историографические аспекты) / А. А. Курянишев // Вопросы истории. – 1999. – №4–5. – С.148–156.
2. **Ибрагимов К. Х.** Особенности общинной поземельной собственности в России / К. Х. Ибрагимов // Вопросы истории. – 2007. – №12. – С.117–125.
3. **Зырянов П. Н.** Полтора века споров о русской сельской общине / П. Н. Зырянов // Проблемы социально-экономической и политической истории России XIX–XX веков. – СПб, 1999. – С.87–100.
4. **Данилов В. П.** Аграрные реформы и аграрная революция в России / В. П. Данилов // Великий незнакомец: Крестьяне и фермеры в современном мире. – М. : Прогресс, 1992. – С.310–321.
5. **Данилов В. П.** Крестьянская революция в России. 1902–1922 гг. / В. П. Данилов // Крестьяне и власть. Материалы конференции. – Тамбов, 1996. – С.4–23;
6. **Данилов В. П.** Возникновение и падение советского общества:

социальные источники, социальные последствия / В. П. Данилов // Россия на рубеже XXI века: оглядываясь на век минувший. – М. : Наука, 2000. – С.70–90. 7. **Чаянов А. А.** Основные идеи и формы организации сельскохозяйственной кооперации / А. А. Чаянов. – М. : Наука, 1991. – 456 с. 8. **Бердянских В. А.** Крестьянская цивилизация в России / В. А. Бердянских. – М. : Аграф, 2001. – 432 с. 9. **Безгин В. Б.** Крестьянская повседневность (традиции конца XIX – начало XX века) / В. Б. Безгин. – Тамбов : Изд-во ТГТУ, 2004. – 161 с. 10. **Симуш П. И.** Мир таинственный: Размышления о крестьянстве / П. И. Симуш. – М. : Политиздат, 1991. – 255 с. 11. **Лурье С. В.** Поземельная община как элемент картины мира русских крестьян [электронный ресурс] / С. В. Лурье. – Режим доступа: <http://ethnopsychology.narod.ru/svlourie/articles/obshina.htm> 12. **Лурье С. В.** Как погибла русская община / С. В. Лурье // Крестьянство и индустриальная цивилизация. – М. : Наука, 1993. – С.136–173. 13. **Кабанов В. В.** Крестьянская община и кооперация в России XX века / В. В. Кабанов. – М. : Ин-т российской истории РАН, 1997. – 160 с. 14. **Вронский О. Г.** Крестьянская община на рубеже XIX–XX вв.: Структура управления, поземельные отношения, правопорядок / О. Г. Вронский. – Тула : ТО ИРО, 1999. – 153 с. 15. **Вронский О. Г.** Государственная власть России и крестьянская община в годы "великих потрясений" (1905–1917) – М. : МПГУ, 2000. – 418 с. 16. **Сухова О. А.** "Общинная революция" в России: Социальная психология и поведение крестьянства в первые десятилетия XX века (По материалам Среднего Поволжья) / О. А. Сухова. – Пенза : ПГПУ, 2007. – 373 с. 17. **Булдаков В. П.** Имперство и российская революционность (Критические заметки) / В. П. Булдаков // Отечественная история. – М., 1997. – №1. – С.42–60. 18. **Куренышев А. А.** Революционная война и крестьянство / А. А. Куренышев // Отечественная история. – 2001. – №6. – С.33–46. 19. **Телицын В. Л.** Бессмысленный и беспощадный? Феномен крестьянского бунтарства 1917–1921 годов / В. Л. Телицын. – М. : РГГУ, 2003. – 338 с. 20. **Люкшин Д. И.** Вторая русская смута: Крестьянское измерение / Д. И. Люкшин. – М. : АИРО–XXI, 2006. – 133 с. 21. **Люкшин Д. И.** 1917 год в деревне: Общинная революция? / Д. И. Люкшин // Революция и человек. Социально-психологический аспект. – М., 1996. – С.115–141. 22. **Осипова Т. В.** Российское крестьянство в революции и гражданской войне / Т. В. Осипова – М. : ООО Изд-во "Стрелец", 2001. – 400 с. 23. **Кабанов В. В.** Пути и бездорожье аграрного развития России в XX веке / В. В. Кабанов // Вопросы истории. – 1993. – №2. – С.34–46. 24. **Кабанов В. В.** Кооперация, революция, социализм / В. В. Кабанов – М. : Наука, 1996. – 206 с. 25. **Зырянов П. Н.** Крестьянская община Европейской России. 1907–1914 / П. Н. Зырянов. – М. : Наука, 1992. – 256 с. 26. **Лозбенев И. Н.** Крестьянская община в годы нэпа / И. Н. Лозбенев // Вопросы истории. – 2005. – №4. – С.112–118. 27. **Орлов И. Б.** Современная отечественная историография нэпа: достижения,

проблематика, перспективы / И. Б. Орлов // Отечественная история. – 1999. – №1. – С.112–117. 28. **Кознова И. Е.** XX век в социальной памяти российского крестьянства / И. Е. Кознова. – М. : Ин-т философии РАН, 2000. – 207 с. 29. **Павлюченко С.А.** Россия нэповская / С. А. Павлюченко, В. П. Булдаков, И. Б. Орлов и др. – М. : Новый хронограф, 2002. – 470 с. 30. **Яхшиян О. Ю.** Общинное самоуправление и советы: Местная власть в русской деревне 1920-х гг. / О. Ю. Яхшиян. – М. : ГУУ, 2006. – 187 с. 31. **Социологические исследования (Социс).** – 2002. – № 1. – С. 29; электронный ресурс: <http://ruralworlds.msses.ru> 32. **Крестьяноведение.** Теория. История. Современность: Ежегодник. – М. : МВШСН, 1997. – 380 с. 33. **Голоса крестьян:** Сельская Россия в крестьянских мемуарах. – М. : Аспект-Пресс, 1996. – 397 с. 34. **Великий незнакомец:** Крестьяне и фермеры в современном мире: Хрестоматия. – М. : Прогресс, 1992. – 431 с. 35. **Михайлюк О. В.** Селянство України в перші десятиріччя ХХ ст.: Соціокультурні процеси / О. В. Михайлюк. – Дніпропетровськ : Інновація, 2007. – 456 с. 36. **Скотт Д. С.** Моральная экономика крестьянства / Д. С. Скотт. – Лондон : Изд-во Йельского университета, 1976 (реферат) // Отечественная история. – 1992. – №5. – С.5–17. 37. **Шанин Т.** Определяя крестьянство (реферат) / Т. Шанин // Отечественная история. – 1993. – №2. – С.7–16. 38. **Вульф Э.** Крестьяне. – Нью-Джерси, 1966. (реферат) / Э. Вульф // Отечественная история. – 1993. – №6. – С.82–94. 39. **Мандра А.** Конец крестьянства / А. Мандра. – Париж, 1984 (реферат) // Отечественная история – 1994. – №2. – С.48–59. 40. **Редфилд Р.** Малое общество. Крестьянское общество и культура / Р. Редфилд. – Чикаго, 1960 (реферат) // Отечественная история. – 1994. – №6. – С.7–18. 41. **Левин М.** Российские крестьяне и советская власть / М. Левин. – Нью-Йорк, 1975 (реферат) // Отечественная история. – 1994. – №4–5. – С.48–59. 42. **Мерль Ш.** Аграрный рынок и новая экономическая политика (1925–1929) / Ш. Мерль. – Вена, 1981 (реферат). // Отечественная история. – 1995. – №3. – С.104–116. 43. **Хантер Г.** Аграрная политика небольшевиков и альтернатива / Г. Хантер, Я. М. Ширмер. – Принстон, 1992 (реферат) // Отечественная история. – 1995. – №6. – С.145–165. 44. **Вебер О.** Из мужиков во французы: Модернизация французской деревни (1870–1914) / О. Вебер. – Стэнфорд; Калифорния, 1976 (реферат) // Отечественная история. – 1997. – №2. – С.140–148. 45. **Воглер И.** Миф о семейной форме: господство агробизнеса в сельском хозяйстве Соединенных Штатов / И. Воглер. – Боулдер; Колорадо, 1981 (реферат) // Отечественная история. – 1998. – №1. – С.119–131. 46. **Савельев П. И.** Пути аграрного развития России в дискуссиях российских историков / П. И. Савельев // Россия сельская XIX – начала XX века. – М., 2004. – С.25–53. 47. **Современные концепции аграрного развития:** Теоретический семинар // Отечественная история. – 1993. – №2. – С.3–28. 48. **Шанин Т.** Крестьяноведение и Вы: к русскому изданию / Т. Шанин // Великий незнакомец: Крестьяне и фермы в современном мире. – М. : Прогресс,

1992. – С.23. 49. **Лохманова А. І.** Пореформена громада як саморегульований соціальний організм південноукраїнського села другої половини ХІХ століття / А. І. Лохманова // Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті. – Дніпропетровськ, 2003. – Вип.2. – С.133–139. 50. **Корчагова М. Н.** Проблемы аграрной истории Октябрьской революции и гражданской войны в англоязычной литературе. (Историографический обзор) / М. Н. Корчагова // Отечественная история. – 1994. – №4–5. – С.202–218. 51. **Дюрфельд Г.** Стабильность семейного фермерства и действительность современного мира / Г. Дюрфельд // Великий незнакомец: Крестьяне и фермеры в современном мире. – М.: Прогресс, 1992. – С.84–88. 52. **Шанин Т.** Кооперация и коллективизация / Т. Шанин // Великий незнакомец: Крестьяне и фермы в современном мире. – М.: Прогресс, 1992. – С.367–368. 53. **Шанин Т.** Четыре модели развития советского сельского хозяйства / Т. Шанин // Великий незнакомец: Крестьяне и фермы в современном мире. – М.: Прогресс, 1992. – С.426. 54. **Мацузато Камитака** Индивидуалистские коллективисты или коллективистские индивидуалисты? Новейшая историография по российским крестьянским общинам / Камитака Мацузато // Новый мир истории России: Форум японских и российских исследователей. – М., 2001. – С.187–201. 55. **Окуда Хироси** Самообложение 1928–1933 гг.: К вопросу о последнем этапе русской крестьянской общины / Хироси Окуда // История российского крестьянства в ХХ веке. – Токио, 2002. – №1. – С.102–122. 56. **Боберовскі Й.** Червоний терор: історія сталінізму / Й. Боберовскі. – К.: КІС, 2007. – 245 с. 57. **Нолл В.** Трансформація громадянського суспільства: усна історія української селянської культури 1920–30-х років / В. Нолл. – К.: Родовід, 1999. – 559 с. 58. **Конквест Р.** Жнива скорботи: Радянська колективізація і голодомор / Р. Конквест. – Луцьк: Терен, 2007. – 456 с. 59. **Современные концепции аграрного развития:** Теоретический семинар // Отечественная история. – 1992. – №5. – С.20–28. 60. **Современные концепции аграрного развития:** Теоретический семинар // Отечественная история. – 1994. – №6. – С.3–32.

Калініченко В. В. Земельна громада в доколгоспному селі (1917 – 1930 рр.): аналіз сучасної зарубіжної історіографії

Досліджується сучасна зарубіжна історіографія проблеми інституту земельної громади в доколгоспному селі. Аналізуються головні напрямки сучасної зарубіжної історичної науки у дослідженні цього поземельного інституту. Автор доходить висновку, що в сучасній зарубіжній історіографії проблема земельної громади займає значно більше місце, ніж у сучасній українській науковій літературі; її подальшу розробку доцільно проводити у загальному контексті дослідження обцинних інституцій у світовій історичній науці.

Ключові слова: селяни, земельна громада, історіографія.

Калиниченко В. В. Земельная община в доколхозной деревне (1917 – 1930 гг.): анализ современной зарубежной историографии

Исследуется современная зарубежная историография проблемы института земельной общины в доколхозной деревне. Анализируются главные направления современной зарубежной исторической науки в исследовании данного поземельного института. Автор приходит к заключению, что в современной зарубежной историографии проблема земельной общины занимает гораздо большее место, чем в современной украинской научной литературе; дальнейшую ее разработку целесообразно осуществлять в общем контексте исследования общинных институций в мировой исторической науке.

Ключевые слова: крестьяне, земельная община, историография.

Kalinichenko V. V. The land community in pre-kolkhoz village (1917 – 1930): the analysis of a modern foreign historiography

The modern foreign historiography of a problem of land community institute in Soviet pre-kolkhoz village is investigated. Mainstreams of a modern foreign historical science in research of mentioned land institute are analyzed. The author comes to the conclusion that the problem of the land community is more reflected in contemporary foreign historiography than in Ukrainian historical fiction. It appears to be sufficient reasons for further research of this problem in general context of community institutions research of the World historical science.

Keywords: peasants, land community, historiography.

Стаття надійшла до редакції 19.10.2011 р.

Прийнято до друку 24.01.2012 р.

УДК 94 (6–396.3) «1220»

А. В. Кожушко

**БОРОТЬБА ЗАХИСНИКІВ БУХАРСЬКОГО ГАРНІЗОНУ ПРОТИ
МОНГОЛІВ (1220 р.) ЗА ПОВІДОМЛЕННЯМИ ПЕРСИДСЬКОГО
ІСТОРИКА РАШИД АД-ДИНА**

Останнім часом особливе значення в зовнішній політиці України займають середньоазійські держави, які є постачальниками або транзитерами енергоносіїв на Захід. Намагаючись грати більш активну роль в транзиті нафти та газу з Близького Сходу та Середньої Азії, Київ зацікавлений у поглибленні партнерства з країнами регіону, насамперед з Казахстаном, Узбекистаном, Киргизстаном та Монголією. У зв'язку з цим стають актуальними історичні дослідження, що надають можливість більш повно зрозуміти історію цих країн, їх етнічну та соціокультурну специфіку.

Серед праць дослідників, які торкалися окремих аспектів історії Монголії та країн Середньої Азії в епоху середньовіччя, слід відзначити роботи В. В. Бартольда [2], З. М. Бунятова [3], І. П. Петрушевського [6]. Серед робіт іноземних істориків вкажемо на роботи Я. Еббота [8], А. Брауна [9], Ф. Дефтарі [10], Р. Груссе [11], К. д'Оссона [12]. Однак, всі перелічені науковці, працюючи з різними джерелами, не ставили за мету ретельний аналіз повідомлень Рашид ад-Діна, які стосуються окремих моментів процесу завоювання монголами середньоазійського міста Бухари у 1220 р.

Мета статті: проаналізувати повідомлення персидського історика Рашид ад-Діна, порівняти їх з даними інших джерел та з'ясувати проблемні питання, які стосуються боротьби гарнізону захисників міста Бухари проти монголів у 1220 р.

Особливу важливість для даного дослідження представляє творчий спадок Рашид ад-Діна Фадл Аллаха ібн Абу-л-Хайра ал-Хамадані (1247–1318). Рашид ад-Дін не походив з багатой та знатної сім'ї, але завдяки неабияким власним здібностям та розуму, зміг при ільханах обійняти посаду великого візира [9, р.50–51; 10, р.93].

Особливу цінність для нас являє залишений Рашид ад-Діном після життя історичний твір під назвою Джамі' ат-таваріх ("Збірник літописів"). Даний труд є величезною за об'ємом історичною книгою і складається з трьох томів та чотирьох книг. Особливу важливість представляє друга книга першого тому, де розглядається історія Чингізхана та монгольських ханів в Ірані (Хулагуїдів) до смерті Газан-хана (1304 р.). Для написання "Збірника літописів" Рашид ад-Діном були використані такі джерела, як Таріх-і джахангушай ("Історія світопокорителя") 'Ала ад-Діна Джувейні, Саргузафт-і саййідна ("Оповідання про пана нашого"), Діван-і лугат ат-турк ("Зібрання тюркських наріч") Мухаммада Кашгарі, Алтан дебтер ("Золота книга") та ін. [9, р.68–76].

Рашид ад-Дін, який знаходився на державній службі та користувався заступництвом з боку хулагуїдських ільханів, повинен був діяти в їхніх

інтересах. По-суті, "Збірник літописів" є проектом, який був створений за державним замовленням, тому, безперечно, він носить тенденційний і, передусім, промонгольський характер. Перевірити об'єктивність інформації, яка міститься у творі Рашид ад-Діна, дають змогу праці його попередників та послідовників: вищезгаданий твір 'Ала ад-Діна Джувейні (1226–1283) [14], твори істориків антимонгольської спрямованості (передусім, це "Насірови розряди" персидського історика Мінхадж ад-Діна Джузджані (народ. бл. 1193) [13], величезний твір арабського історика Ібн ал-Асіра (1160 – 1233) під назвою "Повний звід загальної історії" [4] та "Життєописання султана Джалал ад-Діна Манкбурни" Мухаммада ан-Насаві (пом. 1249) [1]), а також праця персидського історика Мірхонда (1433–1498), яка має назву "Сад чистоти" [5].

Описання подій, які стосуються штурму та взяття монголами міста Бухари у 1220 р., займає вагоме місце у творі Рашид ад-Діна, адже на той час Бухара являла собою розвинений ремісничий, торговельний та релігійний центр держави Хорезмшахів на рівні з такими великими містами, як Самарканд та Гургандж (Ургенч).

Що стосується завоювання монголами Бухари у 1220 р., то це не був поодинокий випадок. Монголи вдерлися до Середньої Азії не тільки задля завоювання Бухари. Насправді, як вказував Рашид ад-Дін, причиною походу монголів проти держави Хорезмшахів у 1219–1225 рр., став так званий "отрарський інцидент", внаслідок чого за наказом хорезмшаха Мухаммада були перебиті всі купці Чингізхана, а їхнє майно розграбоване. Дізнавшись про це, Чингізхан відправив до Мухаммада посла, але й він був вбитий. Це стало приводом до початку війни [7, с. 197–198; 2, с.461–467; 3, с.131–137; 6, с.104–108; 12, р.201–208]. Рашид ад-Дін писав, що Чингізхан ретельно готувався до війни і вже наприкінці 1219 р. виступив у похід. В 1219–1220 рр. був взятий Отрар. Загін на чолі з Джучі підкорював міста за течією ріки Сирдар'ї. Сам Чингізхан разом з молодшим сином Тулуем рушив на підкорення Бухари та Самарканду [7, с.198–203]. На шляху до Бухари, як повідомляє Рашид ад-Дін, монгольськими загонами були підкорені невеликі міста-фортеці Зарнук і Нур [7, с.204–205; 2, с.475–476; 8, р.245–246; 12, р.207–208].

Після взяття Зарнука та Нуру шлях монголам на Бухару був відкритий. Рашид ад-Дін вказує, що до Бухари монголи прибули 617 мухарраму (березень – квітень 1220 р.) [7, с.205]. Його дані збігаються з даними, які містяться в творах Джувейні та Мірхонда [14, р.102; 5, с.20]. Однак інші автори, зокрема арабський – Ібн ал-Асір та персидський історик Джузджані повідомляли, що Чингізхан зі своїм військом підійшов до Бухари 616 зу-л хідджа (тобто у лютому 1220 р.) [4, с.8; 13, р.976].

Рашид ад-Дін писав, що загони монголів прибували до міста один за одним і скоро оточили кільцем саме місто [7, с.205]. Про кількість монгольського війська він не повідомляє. Натомість, відомості про кількість захисників Бухари у Рашид ад-Діна маються. Автор, спираючись на дані твору Джувейні, повідомляє, що військо Бухари складалося з 20 000 воїнів [7, с.205; 14, р.103]. Однак, якщо звернутися до інших джерел, картина постане дещо інша. Наприклад, за повідомленням Джузджані Бухару "захищали" 12 000

вершників, за даними Ібн ал-Асіра гарнізон захисників Бухари складався з 20 000 вершників, ан-Насаві наводив цифру 30 000 чоловік [13, р.978; 1, с.81; 4, с.8]. Ці факти в свій час відмітили К. д'Оссон [12, р.233], В. В. Бартольд [1, с.476–477] та З. М. Буніятов [3, с.144]. Така різниця в даних, можливо, викликана відсутністю точних даних про кількість війська Бухари. Тому кожний автор називав цифру, яка, на його погляд, була правильною.

Джерело надає нам інформацію про головнокомандуючих цих військ. Рашид ад-Дін повідомляє, що очолювали захисників міста такі воєначальники, як Кук-хан, Хамід Пур Тайангу, Суйунч-хан та Кушлу-хан [7, с.205]. В інших рукописах твору Рашид ад-Діна читання цих імен має ще декілька варіантів [7, с.205, прим. 1, 2, 3]. Скоріш за все, автор "запозичив" та дещо викривив імена цих полководців з твору Джувейні, який також повідомляє, що очолювали гарнізон захисників Бухари Кок-хан, Хамід Бур, Севінч-хан, Кешла-хан [14, р.103]. Ан-Насаві писав, що захисників Бухари очолювали лише Іхтіяр ад-Дін Кушлу та Інандж-хан (рівнозначно Суйунч-хан) [1, с.81].

Такі відмінності в процесі читання імен у творах арабських та персидських авторів пояснюється чотирма причинами. По-перше, в різних джерелах написання того ж самого ім'я має неоднаковий варіант (оскільки автори всіх використаних нами творів писали в різні часи і користувалися різними першоджерелами). По-друге, відмінності у написанні вищевказаних імен полководців Бухари в арабських та персидських джерелах пояснюється наявністю в персидській мові додаткових букв: "о", "п", "ч", "ж", яких немає в арабській. По-третє, в різних рукописах однакового джерела (як це є у випадку з Рашид ад-Діном) можуть бути різні варіанти написання тих же самих імен, назв або специфічних термінів. Це пов'язано з практикою переписування рукописів, в процесі якого часто втрачається первинна форма того чи іншого слова. По-четверте, в більшості випадків оригінальні тексти на арабській або персидській мовах не мають спеціальних діакритичних знаків, які використовуються з метою полегшити читання та розуміння тих чи інших слів та словосполучень.

Ще більшою є проблема стосовно походження та соціального стану цих воєначальників, адже Рашид ад-Дін про це нічого не повідомляє. Однак, подібна інформація міститься в праці іншого персидського історика – Джувейні. Він, очевидно, зібравши інформацію за чутками, писав, що Кук-хан був монголом, який втік від Чингізхана та примкнув до його ворога – хорезмшаха [14, р.103]. В праці В. В. Бартольда зустрічається дещо інша форма написання цього імені – Гурхан [2, с.477]. В. В. Бартольд, опрацювавши дані з твору ан-Насаві, стверджував, що Кушлу-хан був конюшим хорезмшаха, а Хамід Бур (у В. В. Бартольда – Хамід Лур) за походженням кара-китай, який був взятий у полон після битви між військами хорезмшаха Мухаммада та кара-китаєми в 1210 р. й потім перейшов на службу до нього [2, с.477].

Рашид ад-Дін, спираючись на твір Джувейні, наступним чином передав нам подальший хід подій. Вночі бухарський загін, з метою порятунку, став готуватися до втечі [7, с.205; 14, р.103]. Далі Рашид ад-Дін пише, що "коли вони [головнокомандуючі разом з військами. – А. К.] досягнули узбережжя

Джайхуну [Амудар'ї. – А. К.], роз'їзд [монгольського. – А. К.] війська напав на них й пустив по вітру небуття сліди їхнього [існування]" [7, с.205].

Отже, зважаючи на розповідь Рашид ад-Діна, можна стверджувати, що бухарський гарнізон, який повинен був обороняти місто від монголів, полишив місто й обрід себе на загибель.

Залишається невідомим те, чому саме гарнізон на чолі зі своїми воєначальниками так просто полишив місто, не вступивши з монголами в бій, як передає нам Рашид ад-Дін? Можливо, це була складова частина ретельно розробленого плану ведення війни з монголами, а можливо – проявом боягузтва та зрадою. Але, як би там не було, твір Рашид ад-Діна не дає нам відповіді на це питання.

Дещо інший хід подій висвітлив у своїй праці арабський історик ан-Насаві. Він писав, що полководці міста на чолі з Кушлу-ханом, побачивши, що монголи вже оточили місто й приготувалися до штурму, порадившись, вирішили зненацька атакувати ворога. І, як стверджує ан-Насаві, внаслідок миттєвого наступу гарнізону Бухари монголи почали відступати. Однак захисники міста не стали розвивати подальшого наступу й кинулися рятуватися втечею. Це просто приголомшило монголів, які, оправившись після поразки, почали переслідувати військо захисників Бухари. Врешті-решт монголи їх наздогнали та перебили на відкритій місцевості біля узбережжя Амудар'ї [1, с.88]. Інші джерела (зокрема, Ібн ал-Асір, Джузджані, Джувейні, Мірхонд) про цей епізод у процесі боротьби захисників Бухари проти монголів повністю замовчують.

В історіографії також склалася неоднозначна оцінка стосовно даної проблеми. Так, західні дослідники К. д'Оссон, а пізніше Р. Груссе вважали, що захисники міста просто втратили віру у свою перемогу, тому вирішили здійснити втечу та врятуватися від загибелі [12, р.229; 11, р.283]. Проте, зі слів д'Оссона, ми побачили, що воїни Бухари не тільки намагалися врятуватися втечею, але й здійснили вилазку задля того, щоб спробувати вступити в бій з ворогом [12, р.229]. Американський орієталіст Я. Еббот також підкреслював, що гарнізон Бухари намагався організувати відсіч [8, р.248–249]. В радянській історіографії дану проблему досліджував З. М. Буніятов [3, с.144].

Отже, взявши до уваги дані основного джерела – "Збірника літописів" Рашид ад-Діна та повідомлення інших джерел, зробимо власні висновки стосовно вказаної проблеми.

Розповідь Рашид ад-Діна стосовно того, що нібито захисники Бухари просто полишили місто без бою з монголами, є не зовсім правдоподібною. Вірніше сказати, що Рашид ад-Дін з незрозумілих причин "приховав" інформацію про напад бухарського гарнізону на один із загонів монголів. Можливо він, як представник офіційного промонгольського напрямку в історіографії, намагався просто звеличити монголів, їхню військову організацію та "приховати" ганебну поразку. Проте, не можна з упевненістю стверджувати, що повідомлення ан-Насаві є повністю правдивими та об'єктивними. Ан-Насаві, який був особистим секретарем останнього

хорезмшаха, досить негативно ставився до 'Ала ад-Діна Мухаммада та його оточуючих, тому міг викривити або приховати деякі важливі факти та події.

Таким чином, інформація, яка міститься у творі персидського історика Рашид ад-Діна, хоча й має декілька недоліків (передусім, відсутність та викривлення деяких важливих фактів, які стосуються основної проблеми даного дослідження), в цілому надає нам досить повну картину стосовно боротьби гарнізону середньоазіатського міста Бухари проти монгольських завойовників у 1220 р.

Література

1. **Ан-Насави** Мухаммад. Жизнеописание султана Джалал ад-Дина Макбурны / Мумаммад ан-Насави [пер. с араб. З. М. Буниятова]. – Баку : Издательство Элм, 1973. – 283 с.
2. **Бартольд В. В.** Сочинения: в 9 т. / В. В. Бартольд. – М. : Наука, 1963. – Т.1. Туркестан в эпоху монгольского нашествия. – 1963. – 761 с.
3. **Буниятов З. М.** Государство Хорезмшахов-Ануштегинидов (1097–1231) / З. М. Буниятов. – М. : Наука, 1986. – 248 с.
4. **Ибн ал-Асир.** Совершенный по части летописания / Ибн ал-Асир // Тизенгаузен В. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды: в 2-х т. – СПб. : Издано на иждивение графа С. Г. Строганова, 1884.– . – Т.1. Извлечения из сочинений арабских. – 1884. – С.1–45.
5. **Мирхонд.** История монголов от древнейших времен до Тамерлана / Мирхонд; [пер. с перс. В. Григорьева]. – СПб. : Типография Карла Крайа, 1834. – 159 с.
6. **Петрушевский И. П.** Поход монгольских войск в Среднюю Азию и Иран в 1219–1224 гг. и его последствия / И. П. Петрушевский // Татаро-монголы в Азии и Европе. – М. : Наука, 1970. – С.100–133.
7. **Рашид ад-Дин.** Сборник летописей: в 3-х т. / Рашид ад-Дин; [пер. с перс. О. И. Смирновой]. – М.-Л. : Изд-во АН СССР, 1952.–. – Т.1: Кн.2. – 1952. – 281 с.
8. **Abbot J.** History of Genghis khan / J. Abbot. – N.Y. : Harper & Brothers Publishers, 1900 – 335 p.
9. **Browne E. G.** A History of Persian Literature under Tartar Dominion (A. D. 1265–1502) / E. G. Browne. – Cambridge: at the University Press, 1920. – 628 p.
10. **Daftary F.** Persian historiography of the early Nizari isma'ilis / F. Daftary // Iran, 1992. – №30. – P.91–98.
11. **Grosset R.** Le Conquèraut du Monde (Viede Gengis-Khan) / R. Grosset. – P.: Albin-Michel, 1945. – 380 p.
12. **Ohsson C. (d').** Historie des Mongols deputs Tchinquiz Khan Jusqu Timour Bey ou Tamerlan: in 4 vls. / C. d'Ohsson. – Amsterdam: Frederic Muller, 1852.–. – Vol. I. – 1852. – 521 p.
13. **Tabakat-i Nasiri:** A General History of the Muhammadan Dynasties of Asia including Hindustan from A. H. 194 (810 A. D.) to A. H. 658 (1260 A. D.) and the Irruption of the infidel Mughals into Islam by Maulana Minhaj-ud-din Abu-'Umar-i-'Usman: in 2 vls. / Tabakat-I Nasiri; [transl. from Pers. by H. G. Raverty]. – Calcutta: Book Publishing. 1881.–. – Vol. II. – 1881. – P.719–1276.
14. **The History** of the World-Conqueror by 'Ala-ad-Din 'Ata Malik Juvaini: in 2 vls. / [transl. from Pers. by J. A. Boyle]. – Manchester : University Press, 1958.–. – Vol.I. – 1958. – 418 p.

Кожушко А. В. Боротьба захисників бухарського гарнізону проти монголів (1220 р.) за повідомленнями персидського історика Рашид ад-Діна

Стаття присвячена аналізу повідомлень персидського історика Рашид ад-Діна стосовно завоювання монголами середньоазіатського міста Бухари у 1220 р. В даній статті автор розглянув біографію і твір Рашид ад-Діна, з'ясував причини та привід до початку війни Чингізхана проти держави Хорезмшахів у 1219 р., а також дослідив деякі проблемні питання, які стосуються боротьби гарнізону захисників Бухари проти монгольської армії Чингізхана у 1220 р. на основі повідомлень Рашид ад-Діна і залучення даних інших джерел.

Ключові слова: Рашид ад-Дін, Бухара, Чингізхан.

Кожушко А. В. Борьба защитников бухарского гарнизона против монголов (1220 г.) по сообщениям персидского историка Рашид ад-Дина

Статья посвящена анализу сообщений персидского историка Рашид ад-Дина о завоевании монголами среднеазиатского города Бухары в 1220 г. В данной статье автор рассмотрел биографию и произведение Рашид ад-Дина, выяснил причины и повод к началу войны Чингисхана против государства Хорезмшахов в 1219 г., а также исследовал некоторые проблемные вопросы, касающиеся борьбы гарнизона защитников Бухары против монгольской армии Чингисхана в 1220 г. на основе сообщений Рашид ад-Дина и других источников.

Ключевые слова: Рашид ад-Дин, Бухара, Чингизхан.

Kozhyscho A. V. Struggle of defenders of Bukhara garrison against Mongols (1220) according to Persian historian Rashid al-Din reports

This article analyzes the Persian historian Rashid el-Din reports about the conquest of the Mongols of Central Asian city of Bukhara in 1220. In this article, the author considered biography and writing by Rashid al-Din, identified the cause and occasion for the beginning of the Genghis Khan war against the state of Horezmshahs in 1219 and also investigated some of the problematic issues relate to combating the defenders of the garrison of the Central Asian city of Bukhara against the Mongol armies of Genghis Khan in 1220, based on reports of Rashid al-Din and bring data from other sources.

Keywords: Rashid al-Din, Bukhara, Genghis Khan.

Стаття надійшла до редакції 21.12.2011 р.

Прийнято до друку 24.01.2012 р.

УДК 930.2 = 411.21 «08/09»

В. Г. Крюков

**ЕВОЛЮЦІЯ СЕМАНТИКИ ЕТНОНІМУ "БУРДЖАН" / بُرْجَان /
У ТВОРАХ "АСТРОНОМІЧНОГО" ЖАНРУ АРАБСЬКОЇ
ГЕОГРАФІЧНОЇ ПИСЕМНОЇ ТРАДИЦІЇ ДОБИ РАНЬОГО
СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ**

Залучення інформації арабських писемних документів доби раннього середньовіччя про слов'ян являє важливу складову досліджень етноісторичних процесів, що відбувалися у Центральній, Східній, та у Південно-Східній Європі на початковому етапі формування слов'янських етносів. Особливу значність у цих дослідженнях має вивчення еволюції семантики етноніму "бурджан", який в арабській географічній літературі має значення "болгари". Дійсно, якщо третю літеру арабського написання цього етноніму, а саме "джим" / ج /, замінити літерою "гайн" / غ /, а його останню літеру "нун" / ن / – літерою "ра" / ر /, то можна відновити його первісну форму, тобто "бургар" / بُرْغَار / [17, с.26–29]. Семантика даного етноніму поширювалася як на угро-тюркські кочові протоетнічні спільності, що з кінця V до середини VII ст. залюднювали степову смугу, яка простягалася зі сходу на захід від басейну ріки Кубані до Нижнього Подунав'я, так і на ті етнічні спільності, що увійшли до складу Болгарської держави [35, s.467–495; 27, р.4–209], заснованої в 680 р. у північно-східній частині Балканського півострова [4, с.172–173; 23, с.60–62, 120–124].

Інформація про етнічну спільність, звану "бурджан", міститься в творах учених Арабського халіфату, що були написані протягом періоду, що тривав від часу поміж 836 і 847 рр. [5, с.511–512; 12, с.195] до часу поміж 877 і 918 рр. [45, р.1004–1005]. Використання цієї інформації у якості наукового джерела є можливим лише на засадах її виокремлення із загальної сукупності численних повідомлень досліджуваних нами писемних джерел про етнічні спільності Європи означеної історичної доби, а також її систематизації з урахуванням послідовності та часу її виникнення. Таким чином, метою даного наукового дослідження є виявлення на засадах джерелознавчого аналізу текстів тих творів, що належать до "астрономічного" жанру арабської географічної писемної традиції доби раннього середньовіччя, змін у семантичному значенні етноніму "бурджан" на різних етапах етногенезу кочових племен угро-тюрків, які являли складову процесу формування етносу, відомого як дунайські болгари.

У європейському орієнталістичному джерелознавстві аналіз текстів творів, що належали до "астрономічного" жанру арабської географічної писемної традиції доби раннього середньовіччя здійснювали австрійський орієнталіст Ханс Мжик [42, s.161–193; 43,

s.172–202; 44, s.5–166], італійський арабіст Карло Налліно [46, p.5–55; 47, p.45–66; 48, p.525–558], а також бельгійський дослідник Ернст Хонігманн [32, s.123–125, 143–148]. Втім, спроби виявлення саме у часовому вимірі етимології та семантики етнонімів, які містяться в досліджуваних ними писемних документах, в наукових пошуках названих учених не простежується.

Найбільш ранні за часом свого походження згадки етноніму "бурджан" містяться у творах представників так званого "астрономічного" жанру арабської географічної писемної традиції доби раннього середньовіччя. Зокрема, у "Книзі картини Землі" / *كِتَابُ صُورَةِ الْأَرْضِ* /, яку написав поміж 836 і 847 рр. арабський астроном, математик і географ Абу Джа'фар Мухаммад ібн Муса ал-Х'варізмї, міститься окремий розділ, що має назву "Місця [на карті], у яких описані межі країн" [31, s.104–105]. В цьому розділі повідомляється про "країну Сарматийя, а вона [є] земля бурджан" / *بِلَادُ سَرْمَاطِيَّهٖ وَهِيَ أَرْضُ بُرْجَانَ* /. Зазначимо, що назва цієї "країни" та інформація про її межі запозичені із твору античного астронома і географа II століття Клавдія Птолемея, відомого як "Географічний порадник" / *ἡ γεωγραφικὴ σφηγγισ* / [29, III, 5, 1]. Згідно з цією інформацією, "Європейська Сарматія" / *Σαρματία η εν Ἐυρώπῃ* / розташовувалася на території, що простягалася із заходу на схід від ріки Вісли до ріки Дон, а з півночі на південь – від південного узбережжя Балтійського моря до Карпатських гір [20, с.5, 21]. При цьому належить зважати на те, що гідронім "Τάναϊς ποταμός" за уявленнями античних авторів означав не власне ріку Дон, а ріку Сіверський Донець, сполучену з Нижнім Доном [7, IV, 115, 116].

Втім, у назві даної "країни" спостерігається переусвідомлення ал-Х'варізмї інформації Клавдія Птолемея у відповідності до реалій тієї етнічної ситуації, що склалася у Північному Причорномор'ї через три століття після смерті Клавдія Птолемея. Дійсно, предки кочівників-болгарів у 375 р. в складі угро-тюркської орди гунів просунулися уздовж західного узбережжя Азовського моря до північно-причорноморських степів, після чого завдали поразки племенам готів, які на той час залюднювали згадані землі. Підкоривши остготів-грейтунгів і витиснувши вестготів-тервінгів у Фракію [2, XXXI, 3, 1, XXXI, 3, 6, XXXI, 4, 13], гуни під 376 р. тимчасово призупинили свій наступ у західному напрямі, і перебували у степах Північного Причорномор'я протягом наступних 60-ти років.

Лише наприкінці 30-х – на початку 40-х рр. V ст. гунська орда разом з підкореними нею племенами кочівників Північного Причорномор'я та Західного Прикавказзя вторгнулася у Фракію, після чого захопила Паннонію [10, с.52–53]. На території цієї низовини та на прилеглих до неї землях на початку V ст. був створений гунський військово-політичний союз племен, до складу якого ввійшли угро-тюрки, алано-сармати, та германці-грейтунги [53, p.61–62, 161–167; 24, s.270]. Разом з цим, гуни контролювали також степову смугу Північного

Причорномор'я, яку залюднили східні угруповання угро-тюрків, відомі як акацири та хайландури. Але після смерті у 453 р. правителя гунів Аттіли згаданий військово-політичний союз племен розпався, і дана подія спричинила відхід до степів Дніпро-Дунайського межиріччя західних угруповань угро-тюрків. Процес розселення цієї протоетнічної спільності у степах Північного Причорномор'я, Приазов'я, Нижнього Подоння та Прикубання завершився у 463 р., коли у степи північно-причорноморські степи вторгнулася угро-тюркська орда, відома як сарагури, яка підкорила собі акацирів [6, с.103, 107].

Від тих часів, а саме від 480 р., походить найбільш рання за часом походження інформація візантійських писемних джерел про ті угро-тюркські кочові людності, на які поширилася загальна етнічна назва "болгари" [23, с.75; 34, р.135]. Згідно з цією інформацією, з кінця V до середини VII ст. у степах Дунайсько-Донського межиріччя, Західного Приазов'я та Прикубання кочували декілька орд угро-тюрків, до складу яких входила певна кількість окремих племінних угруповань. З часом на ці орди поширилися етнічні назви племен, які їх очолювали [40, с.109]. За даними "Вірменської географії" VII ст., автором якої імовірно був Ананій Ширакаци, міститься перелік етнічних назв тих орд, які залюднювали степи, що простягалися на північний захід від Кавказьких гір. То є "купі-булгар", "дучі-булгар", "огхондор блкар", та "чдар-болкар" [9, с.33; 6, с.106, 113]. Ці етноніми є подвійними, і першу їх частину складають назви великих орд. Зокрема, етнічна назва "купі" у формі "κουρτου" в творі візантійського автора середини X століття, імператора Константина VII Багрянородного згадана у якості складової етноніму "Κουρτουϋερμάτο", що являє собою грецьку передачу двох мадярських назв тюркського походження, а саме "kürt" і "gyarmat" [13, с.162–163, 395]. Вона є варіантом написання самоназви орди кутригурів, яка кочувала в басейні середньої течії ріки Сіверський Донець та на землях, що простягалися на південний захід від цього басейну, і сягали завороту ріки Дніпро в районі Дніпровських порогів. У назві "дучі" простежується найменування родового клану Дулу, із якого походив хан Кубрат, правитель майбутнього військово-політичного союзу кочових болгарських орд. Зважаючи на те, що цей правитель був вождем орди гуногундурів, територія кочування якої охоплювала Нижнє Подоння, Східне Приазов'я та Західне Прикубання, належить уважати, що в даному випадку йдеться про названу орду. Назва "огхондор" ототожнюється із ордою унногундурів, кочування якої відбувалося в районі Донецького Кряжу та в степах Західного Приазов'я [8, с.36; 4, с.168–170]. Отже, подвійність названих етнонімів відображує поширення загальної етнічної назви "bol-ogur" на окремі орди угро-тюрків, кожна з яких мала також власну самоназву. Більшість дослідників вважає, що етимологія даної етнічної назви відображує як походження названих орд від стародавніх угрів ("ogur"), так і збереження найменування того гунського родового клану, від якого походила значна частина правлячих

династій окремих племінних утворень угро-тюрків, що кочували на означеному територіальному просторі [23, с.61, 107–108].

Згідно з повідомленнями візантійських писемних документів, степи Північно-Східного Приазов'я залюднювала іще одна угро-тюркська орда, відома як утургури, тобто "малі угри" [1, V, 11, с.147; 18, с.384]. Але у 558 р. названа орда була розгромлена кочівниками-аварами, які вторгнулися у Північно-Східне Приазов'я із степів Прикавказзя, і уклали союзницьку угоду проти утургурів з кутригурами [50, р.131–132]. Після даної події частина кутригурів у складі аварської орди відійшла на захід, до Паннонії [33, IV, 23, 29; 51, р.404–405]. У 630 р., після невдалого повстання проти аварського гноблення, паннонські кутригури змушені були відійти до Баварії, де вони були знищені за наказом франкського короля Дагоберта [28, р.157–158]. Щодо тієї частини кутригурської орди, яка залишилася в степах Північно-Східного Приазов'я, то вона з часом з'єдналася з ордою утургурів і взяла участь у подальшому формуванні угро-тюркської етнічної спільності, званої "болгари" [8, с.37–38, 126; 4, с.110–111]. Активізації процесу етнічного зближення цієї етнічної спільності на засадах її подальшої тюркизації сприяло пробування від часу поміж 556 і 571 рр. до 630 р. орд унногундурів і утургурів у складі Західного Тюркського каганату [25, II, р.896; 16, с.420]. Дійсно, після 635 р. хан Кубрат поширив свою владу на орди утургурів і кутригурів, а потім – на орду унногундурів [6, с.109–116, 131]. Отже, був створений військово-політичний союз угро-тюркських кочових племен, відомий авторам візантійських писемних документів VII–VIII ст. як "Велика Болгарія" / *παλαα Βουλγαρία* / [52, р.545–546; 39, s.503–504]. Але після 642 р. назване протидержавне утворення припинило своє існування під тиском хозарів [4, с.363].

У творі ал-Х^уварізі хозари / *الْخَزَر* / згадані у розділі, що має назву "Шостий клімат, його широта – 45°. Міста, які [розташовані] в шостому кліматі" / *الإقليم السادس عَرْضُهُ مَهْ الْمُذْنُ أَلْتِي فِي الإقليم السادس* / [31, s.32]. Зважаючи на те, що у цьому розділі йдеться про "міста" / *المُذْنُ* / , належить зазначити, що в даному випадку арабський термін "місто" / *مَدِينَة* / має значення не "населений пункт", а "залюднена місцевість". Тому семантику вислову "місто ал-хазар" належить розуміти як "місцевість [мешкання] хозарів". Згідно з координатними показниками, згадана місцевість локалізована ал-Х^уварізі на землях, розташованих на північний схід від області Хорезм, тобто на значному віддаленні у східному напрямі від території Хозарського каганату. Разом з цим, наявною є відповідність згаданих координатних показників географічному положенню степової смуги Західного Сибіру, де у III–IV ст. відбувався процес асиміляції місцевим угорським населенням витисненої китайцями із Сінцзяна тюркомонгольської орди, відомої як "хун-ну". Саме результатом даної асиміляції було формування угро-тюркських етнічних спільностей, у тому числі й хозарів [49, s.258–277; 38, р.72, 491]. Виявляється, що звітка ал-Х^уварізі про "місцевість [мешкання] хозарів" була запозичена

із якихось писемних джерел, що походять від часів, які передували вторгненню хозарів у складі гунської орди у Східну Європу взагалі, і на територію "Європейської Сарматії" Клавдія Птолемея зокрема. Тому ми вважаємо, що етнонім "бурджан" в ал-Х^уварізмі означає сукупність угротюркських кочових етносів, що залюднювали степову смугу Східної Європи до вторгнення хозарів на дану територію. Але, зважаючи на те, що координати "центру" / وَسَطَهَا / "країни Сарматії – землі бурджан" співвідносяться із місцевістю, розташованою на південь від Нижнього Дунаю, можна припустити, що ал-Х^уварізмі було відомо про розселення болгарської орди унногундурів у Нижньому Подунав'ї після загибелі "Великої Болгарії".

У творі "Книга про небесні рухи та збірка знання про зірки" / كِتَابُ / الْحَرَكَاتِ السَّمَاوِيَّ وَجَوَامِعِ عِلْمِ النُّجُومِ /, написаному між 838 і 861 рр. арабським астрономом Абу ал-'Аббасом Мухаммадом ібн Кясіром ал-Фаргані [36, s.191], в описаннях шостого / الإقليم السادس / і сьомого "кліматів" Землі / إقليم وراء / та місцевостей, розташованих "позад цього [сьомого] клімату" / هَذِهِ الإقليم /, містяться повідомлення про "країну бурджан" / بلاد بُرْجَان / [41, p.38]. Зокрема, в описанні шостого "клімату" наданий перелік тих географічних пунктів, що розташовані у межах цієї умовної смуги Землі. Зокрема, в ньому згадані деякі малоазійські міста, а саме Амазея / أماسيَا /, Гераклея / هرقلّة /, і Халкедон / خَلْقِيْدُون /, та столиця Візантійської імперії, місто Константинополь / أَلْفَسْطَنْطِينِيَّة /. Лише після цього названа "країна бурджан". Зважаючи на те, що згаданий перелік відбувається у напрямі зі сходу на захід, виявляється, що ал-Фаргані локалізував географічне положення даної країни у місцевості, розташованій на захід від Константинополя. При цьому важливо мати на увазі, що Константинополь знаходився на західному березі протоки Босфор, тобто поблизу від південно-західного узбережжя Чорного моря. Що стосується описання сьомого "клімату", то в ньому повідомляється про те, що південна межа цієї умовної смуги Землі сягає "країни бурджан" після того, як "перетинає" / يَطَّعُ / водний простір "моря ар-Рум" / بَحْرُ الرُّومِ /. Щодо семантики названого гідроніму, то зазначимо, що іменник "ар-рум" має походження від грецького етноніму "ромеї" / Ῥωμαῖοι /, який являє собою самоназву візантійців [35, s.84]. Ґрунтуючись на вище розглянутому переліку населених пунктів, що міститься в описанні шостого "клімату" Землі, можемо стверджувати, що південна межа сьомого "клімату" Землі, згідно з ал-Фаргані, пролягала на північ від півострову Мала Азія та від Константинополя, і перетинала Чорне море, сягаючи східного узбережжя цього водного басейну. Запропонована нами семантика гідроніму "море ар-Рум" явно простежується у творах деяких учених Арабського халіфату IX–X ст. [30, p.145; 37, p.45–46]. Дослідження повідомлення ал-Фаргані про південну межу місцевостей, розташованих "позад цього [сьомого] клімату", виявило, що дана умовна лінія сягала "країни бурджан" у місцевості, що розташовувалася на південь від дельти ріки Дунай. Така локалізація географічного

положення "країни бурджан" надає підставу для міркування, що у творі ал-Фаргані етнонім "бурджан" означає населення Дунайської Болгарії [14, с.203].

Найменування цієї слов'янської країни походить від загальної етнічної назви "bol-ogur", якою означалася сукупність угро-тюркських племен Східної Європи. Дане історичне явище було спричинене змінами в етнічній ситуації, які відбулися в середині VII ст. у степовій смузі названого регіону. Після загибелі "Великої Болгарії" орда унногундурів на чолі із ханом Аспарухом відійшла під тиском хозарів із території свого первісного пробування у західному напрямі [23, с.60–61; 4, с.172]. У межиріччі Дністра і Дунаю унногундури на деякий час призупинили свою міграцію. Втім, незабаром вони підпали під зверхність Аварського каганату, територія якого охоплювала Паннонію та прилеглі до цієї низовини землі. Дана обставина змусила хана Аспаруха укласти союзницьку угоду з Візантійською імперією. Це надало названому правителю можливість заснувати у Нижньому Подунав'ї близько 650 р. протодержавне утворення угро-тюрків з адміністративним центром у селищі Певка, що знаходилося поблизу від міста Ісаккея. Однак, посилившись протягом наступних 29-ти років, болгари-унногундури розпочали експансію проти Візантійської імперії. Вони підкорили сім слов'янських племен, які залюднювали землі нижньо-дунайських провінцій Добруджа і Мізія, та опанували територію, розташовану поміж рікою Дністер на півночі й гірським пасмом Стара Планина на півдні. Столицею Болгарської держави стало місто Пліска [3, с.16–87; 21, с.156–219; 22, с.47–56; 11, с.5–195].

У VIII – першій половині IX ст. відбувався процес поступового посилення Болгарської держави. Зважаючи на те, у другій половині VII ст. південно-східні межі Хозарського каганату сягнули ріки Дністер, головним завданням зовнішньої політики Дунайської Болгарії з цього часу було витиснення хозарів із степової смуги Дністро-Дніпровського межиріччя. У 818–820 рр. болгарське військо завдало поразки хозарам і змусило їх відійти за ріку Дніпро. Лише опанування між 822 і 836 рр. земель Дністро-Дніпровського степового межиріччя угорською кочовою ордою мадярів, яка підпала під зверхність Хозарського каганату, надало можливість хозарам певною мірою утримати під своїм контролем територію названого регіону [54, р.296–298; 35, s.26–27; 4, с.470].

Іншим об'єктом зовнішньополітичної активності дунайських болгарів був Аварський каганат, який контролював басейн середньої течії Дунаю та Трансильванію, позбавляючи Болгарську державу можливості для розвитку її торгівельних зв'язків з Каролінгською імперією. Саме тому Дунайська Болгарія втрутилася у війну Аварського каганату з Каролінгською імперією в якості союзника останньої. У 803–804 рр. збройні сили цієї держави, очолювані ханом Крумом, розгромили військо аварів, після чого Аварський каганат припинив своє існування. Надалі Болгарська держава зосередила свої воєнні зусилля проти

Каролінгської імперії, і у 826 р. військо дунайських болгарів на чолі з ханом Омуртагом витиснуло франків із східної частини Паннонії. Після цього Болгарська держава підкорила слов'ян-ободритів і запровадила свій контроль над Східною Славонією, Трансільванією, та землями, розташованими у пониззі ріки Тиса [19, с.119–120; 26, р.158, 173]. Отже, під час написання ал-Фаргані свого твору Дунайська Болгарія перетворилася на одну з наймогутніших держав Європи. Саме дана обставина, на наш погляд, спричинила зміну цим ученим семантики етноніму "бурджан" порівняно з твором ал-Х^уварізі.

У часи життя ал-Фаргані Дунайська Болгарія за етнічним складом свого населення була гетерогенною державою, в межах якої відбувався процес асиміляції угро-тюрків слов'янами [3, с.16–87]. Втім, цей процес іще не був завершений, і панівну верству населення Дунайської Болгарії складали нащадки гуногундурів. Дійсно, згідно зі звітками візантійських писемних документів означеної історичної доби, до середини IX століття правителі цієї держави означалися стародавнім тюркським титулом "хан" / *Kánuç* / [39, s.495]. Саме ця панівна верства населення Болгарської держави була означена ал-Фаргані етнонімом "бурджан". Разом з цим належить зазначити, що у творі згаданого вченого відсутні будь-які натяки про належність цього терміна до слов'янських етносів, що залюднювали Нижнє Подунав'я.

Таким чином, здійснене нами дослідження виявило, що у творах, які належать до "астрономічного" жанру арабської географічної писемної традиції доби раннього середньовіччя, семантичне значення етноніму "бурджан" є подвійним: якщо у "Книзі картини Землі" ал-Х^уварізі цей етнонім означає сукупність угро-тюркських орд, що кочували степами Східної Європи з кінця V до середини VII ст., то у творі ал-Фаргані "Книга про небесні рухи та збірка знання про зірки" він існує як означення назви як Болгарської держави, так і угро-тюркської панівної верстви її населення. Зважаючи на те, що Болгарська держава означеного часу була слов'яно-тюркською за складом свого населення, доцільно визнати, що дана подвійність семантичного значення етноніму "бурджан" відображує таку особливість процесу формування болгарської етнополітичної спільності, як перетворення самоназви угро-тюркської орди на найменування створеного цими угро-тюрками державного утворення на землях, залюднених нижньо-дунайськими слов'янами. З часом поняття саме державної підданості (болгари), але не етнічної належності (слов'яни), відобразилося у самоназві болгарського етносу [15, с.240–241].

Втім, відображення процесу поширення семантики етноніму "бурджан" на слов'янське населення Болгарської держави у творах, які належать до "астрономічного" жанру арабської географічної писемної традиції доби раннього середньовіччя, не простежується. Дана обставина потребує подальшого дослідження визначеної нами проблеми. Тому передбачається продовження наших наукових пошуків у цьому напрямі в

межах окремого аналізу інформації, що міститься у творах учених Арабського халіфату означеної історичної доби, які належать до так званого "описового" жанру арабської географічної літератури.

Література

1. **Агафий** Миринейский. О царствовании Юстиниана / [пер. с гр. и прим. М. В. Левченко]. – М. : АН СССР, 1953. – 221 с.
2. **Аммиан** Марцеллин. История // Латышев В. В. Scythika et Caucasica. Известия древних писателей, греческих и латинских, о Скифии и Кавказе / В. В. Латышев. – СПб. : Имп. АН, 1893–1906. – Т. II. – Ч. II : Латинские писатели. – 1906. – С. 323–344.
3. **Ангелов** Петар. България и българите в представите на византийците (VII–XIV век) / Петар Ангелов; ред. Йордан Соколов. – София : Издателство "ЛИК", 1999. – 285 с.
4. **Артамонов М. И.** История Хазар / М. И. Артамонов; отв. ред. Л. Н. Гумилев. – Л. : Гос. Эрмитаж, 1962. – 523 с.
5. **Бартольд В. В.** Введение к изданию "Худуд ал-алам" / В. В. Бартольд // Бартольд В. В. Сочинения / [пред. ред. кол. Б. Г. Гафуров]. – М. : Восточная литература, 1963–1973. – Т. VIII. – Работы по источниковедению / В. В. Бартольд; отв. ред. А. С. Тверитинова. – 1973. – С. 504–545.
6. **Генинг В. Ф.** Ранние болгары на Волге (Больше-Тарханский могильник) / В. Ф. Генинг, А. Х. Халиков; ред. Н. Я. Мерперт. – М. : Наука, 1964. – 200 с.
7. **Геродот.** Історії в дев'яти книгах / [відп. ред. П. П. Толочко; пер., передм. та прим. А. О. Білецького]. – К. : Наукова думка, 1993. – 573 с.
8. **Гумилев Л. Н.** Древние тюрки / Л. Н. Гумилев. – М. : Тов. "Клышников – Комаров и К^о", 1993. – 526 с.
9. **Димитров Д. И.** Прабългарски племена в Источна и Централна Европа / Д. И. Димитров // Проблеми на прабългарската история и култура / [отговорен редактор Рашо Рашев]. – София : АРГЭС, 1989–1991. – Т. I: Втора международна среща по прабългарската археология. Шумен, 1986. – 1989. – С. 32–54.
10. **Ермолова И. Е.** Сведения позднеантичных и раннесредневековых авторов о первом периоде пребывания гуннов в Европе // Восточная Европа в древности и средневековье: сборник статей / [отв. ред. Л. В. Черепнин]. – М. : Наука, 1978. – С. 49–54.
11. **Заимов Й.** Заселване на българските славяни на Балканския полуостров. Проучване на жителските имена в българската топонимия / Й. Заимов. – София: Българската академия на науките, 1967. – 345 с.
12. **Коновалова И. Г.** Восточные источники / И. Г. Коновалова // Древняя Русь в свете зарубежных источников [уч. пособ.] / [отв. ред. Е. А. Мельникова]. – М. : Логос, 1999. – С. 169–258.
13. **Константин** Багрянородный. Об управлении империей: текст, перевод, комментарий. Изд. 2-е, испр. / [ред. Г. Г. Литаврин, А. П. Новосельцев]. – М. : Наука, 1991. – 494 с.
14. **Крюков В. Г.** Писемні джерела Арабського халіфату IX–X ст. про етноісторичні процеси на території України: дис. на здобуття наук. ступеня доктора іст. наук: 07.00.06 / Крюков Віктор Григорович. – К., 2010. – 518 с.
15. **Литаврин Г. Г.** Этнические процессы в Центральной и

Юго-Восточной Европе и особенности формирования раннефеодальных славянских народностей / Г. Г. Литаврин, Е. П. Наумов // Раннефеодальные государства и народности (южные и западные славяне VI–XII веков): сб. статей / [ред. Г. Г. Литаврин]. – М. : Наука, 1991. – С.232–249. 16. **Менандра** Византийца продолжение истории Агафиевой // Византийские историки: Дескипп, Эвианий, Олимпиодор, Малх, Петр Патриций, Менандр, Кандид, Ноннес, Феофан Византиец – переведенные с греческого Спиридоном Дестунисом / [пер. с греч. Спиридона Дестуниса, прим. Гавриила Дестуниса]. – СПб. : Изданием духовного ведомства, тип. Л. Демиса, 1860. – С.321–497. 17. **Полосин В. В.** Этноним "булгары" в арабских сочинениях / В. В. Полосин // VII Годичная сессия Ленинградского отдел. Института востоковедения Академии наук СССР (Краткие сообщения по арабистике). – М. : Наука, 1971. – С.26–29. 18. **Прокопий** из Кесарии. Война с готами. Книги 5–7 из "Истории войн Юстиниана с персами, вандалами и готами" / пер. с гр. Кондратьева С.П.; вст. ст. Удальцовой З. В. – М. : ИАНС, 1959. – 512 с. 19. **Сентепри Й.** О позднеаварских и раннеболгарских связях / Й. Сентепри // Проблемы на прабългарската история и култура / [отговорен редактор Рашо Рашев]. – София : АРГЭС, 1989 – 1991: – Т.1: Втора международна среща по прабългарската археология. Шумен, 1986. – 1989. – 465 с. – С.117–128. 20. **Скржинская М. В.** Северное Причерноморье в описании Плиния Старшего [По книге "Естественная история"] / М. В. Скржинская; отв. ред. В. А. Ильинская. – К. : Наукова думка, 1977. – 126 с. 21. **Тъпкова-Заимова В.** България на Аспарух и България на Кувер / В. Тъпкова-Заимова, М. Войнов // Военно-исторически сборник. Министерство на народната обрана. – София : Военното издателство, 1982. – №5. – С.47–56. 22. **Тъпкова-Заимова В.** По някой въпроси за етническите промени на Балканите през VI–VII вв. / В. Тъпкова-Заимова // Известия на Института за история. Отдел за исторически и педагогически науки. – София : Българската академия на науките, 1963. – 229 с. 23. **Чичуров И. С.** Византийские исторические сочинения: "Хронография" Феофана, "Бревиарий" Никифора. Тексты, пер., ком. / И. С. Чичуров // Древнейшие источники по истории народов СССР. – М. : Наука, 1980. – 215 с. 24. **Altheim F.** Geschichte der hunnen / von F. Altheim [mit Beiträgen von Robert Göld]. – Berlin : Verlag "Walter de Gruyter und C.", 1962. – Band 4: Die europäischen Hunnen / [mit beiträgen von Evgen Lozovan, Ruth Steil und Erika Trautmann]. – VII, 388 s. 25. **Annales** quos scripsit Abu Djafar Mohammed ibn Djarir at-Tabari cum aliis / [edidit M. J. de Goeje; recensuerunt Jacob Barth et Theodor Noldeke]. – Lugduni Batavorum: Verlag von E. J. Brill, 1871–1889. – Secunda series. – Volum II. – XX, 1304, [12] p. 26. **Annales** regni francorum inge ab 741 usque ad a 829. qui dicuntur annales laurissenses maiores et Einhardi / [post ididit G. H. Pertzii; recognition Fridericus Kurze]. – Hannoverae : Hahn, 1896. – XX, 204 p. 27. **Canard M.** Les Arabes et Bulgare au debut de Xe siècle / par M. Canard // Buzantion: Revue Internationale des Etudes Byzantines / Fond

Byzantine et Neo-Greque. – Paris–Liege : Smprime en Belgique, 1936. – Tome XI. – 213 p. 28. **Chronicorum** quae dicuntur Fredegarii Scholastici, liber IV // Monumenta Germaniae Historica. Inde ab anno Christi quingentesimo usque ad annum millesimum et quingentesimum. Scriptorum Rerum Merovingicarum / [editit Societas aperiendis fontibus Rerum Germanicarum medii aevi]. – Hannoverae : Impensis bibliopoli Aulici Hahiani, 1888. – T.II: Fredegarii et aliorum chronica. Vitae sanctorum. – P.119–168. 29. **Claudii Ptolemaei**. Geographia / [e codicibus recognovit, prolegomenis, annotatione, indicibus, tabulis instruxit C. Millerus]. –P. : Editore Alfredo Firmin Didot, 1883. – Vol.1. – Pars 1. – 570 p. 30. **Compendium** libri Kitab al-Boldan auctore Ibn al-Fakih al-Hamadhani // Bibliotheca geographorum arabicorum / [editit M. J. de Goeje]. – Lugduni Batavorum : Verlag von E. J. Brill, 1870–1894. – Pars V. – 1885. – LXVIII, 394 p. 31. **Das Kitab** surat al-ard des Abu Ġa'far Muhammad Ibn Musa al-Huwarizmi / [herausgegeben nach dem handschriftlichen Unicum der Bibliothèque de l'Université et régionale in Strassburg (cod. 4247) von Hans v. Mžik] // Bibliothek arabischer Historiker und Geographen / [herausgegeben von Hans v. Mžik]. – Leipzig : Verlag "Walter de Gruyter und Co.". – Band III. – 162 s. 32. **Honigmann E.** Die sieben Klimata und die *πολεσε επζημος*: Eine Untes, zur Geschichte und Astrologie im Altertum und Mittelalter. Mit Unterstutzung der Notgemeinschaft der dt. Wiss und des Forschung sinst. Für Geschichte der Naturwiss / von Ernst Honigmann. – Heidelberg : Winter, 1929. – 247 s. 33. **Gregorius** Turonensis. Historia Francorum // Monumenta Germaniae Historica. Inde ab anno Christi quingentesimo usque ad annum millesimum et quingentesimum. Scriptorum Rerum Merovingicarum / [editit Societas aperiendis fontibus Rerum Germanicarum medii aevi]. – Hannoverae : Impensis bibliopoli Aulici Hahiani, 1884. – T.I. – VIII, 450 p. 34. **Ioannes** Antiochenus Fragmenta // Excerpta historia iussu imperatori Constantini Porphyrogeniti confecta III / [editit Carl de Boor]. – Beroloni : Wiedmann, 1905. – P.58–150. 35. **Krandžalov D.** Hodnota zpráv al-Mas'udiho o Bulgarech (na Dunaji) a Ruseh. Príspevky k medzislovenským vstahom československým vstahom dejinacn / D. Krandžalov // Slovanske studie. – Bratislava, 1960. – Číslo 3. – S.467–495. 36. **Lewicki T.** Źródła arabskie do dziejów Słowiańszczyzny / T. Lewicki; pod redakcja Gerarda Labudy. Z prac Kierownictwa Badań nad Początkami Państwa Polskiego (1949–1953) i Instytutu Historii Kultury Materialnej Polskiej Akademii Nauk (1954). –Wrocław; Kraków: Wydawnictwo polskiej Akademii nauk, 1956. – T.I. – 383, XIV s. 37. **Maçoudi**. Les Prairies d'or / [texte et traduction par C. Barbier de Meynard et Pavet de Courteill] // Société Asiatique: collection d'ouvrages orientaux. – P. : Edition "Imprimerie Imperiale", 1864–1877. – Tome deuxième. – V, 467, [7] p. 38. **Maenchen-Helfen J. O.** The World of the Huns. Studies in their history and culture / J. O. Maenchen-Helfen; edited by Max Knight. – Berkeley and Los Angeles: University of California press, 1973. – XXXII, 602 p. 39. **Marquart J.** Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge. Ethnologische und historisch-topographische Studien zur

Geschichte des 9 und 10 Jahrhunderts (ca. 840–940) / von J. Marquart. – Leipzig : Dieterich, 1903. – L, 557 s. 40. **Moravcsik G.** Byzantinoturcica / von Gyula Moravcsik. – Budapest: Pazmany Péter Tudományegyetemi görög filologia intézet, 1942. – Band 1: Die Bizantinischen Quellen der Geschichte der Türkvölker. – 378 s. 41. **Muhammedis** Filii Ketiri Ferganensis qui volgo Alfraganus dicitur Elementa Astronomica. Arabice et Latine. Cum notis ad res exoticas sive Orientales, quae in iis Occurant / [edidit Jacob Golius]. – Amstelodami : Opera Jacobi Golii, 1669. – 238, 288 p. 42. **Mžik H.** Osteuropa nach der arabischen Bearbeitung der „Γεωγραφικὴ ὑφήγησις“ des Klaudius Ptolemaios von Muhammad ibn Musa al-Huwarizmi / von H. Mžik // Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes / [herausgegeben von V. Christian, W. Czermar, H. Junker]. – Wien : Selbstverlag des orientalischen institutes der universitat, 1936. – Band 43. – №3, №4. – S.161–193. 43. **Mžik H.** Parageographische Elemente in den Berichten der arabischen Geographen über Südostasien / von H. Mžik // Beiträge zur historischen Geographie, Kulturgeographie, Ethnographie und Kartographie, vornehmlich des Orients. – Leipzig und Wien : Eberrecht, 1929. – S.172–202. 44. **Mžik H.** Ptolemaeus und die Karten der arabischen Geographen / von H. Mžik // Der Islam: zeitschrift für Geschichte und kultur des islamischen orients / herausgegeben von C. H. Bekker in Berlin und H. Ritter in Hamburg. – Berlin und Leipzig : Verlag "Walter de Gruyter und Co.", 1915. – Band 6. – Heft 2–5. – 335 s. 45. **Nallino C. A.** Al-Battani / by C. A. Nallino // The Encyclopaedia of Islam. A dictionary of the geography, ethnography and biography of the muhammadan peoples. New edition / [edited by J. H. Kramers. Prepared by a number of leading orientalists. Under the patronage of the International union of the academs]. – Leiden : Verlag von E. J. Brill; London : Luzac. – 1954–1993. – Vol.I. – Fascicle 18. – P.1004–1005. 46. **Nallino C. A.** Al-Huwarizmi e il suo rifacimento della geografia di Tolomeo / C. A. Nallino // Memoire della Classe di Scienze morali, storiche e filosofiche della reale Accademia dei Linci. – Roma : Pubblicazioni dell' Istituto per l'Oriente, 1894. – T.CCXCI. – Vol.11. – Parte 19. – P.5–55. 47. **Nallino C. A.** La bibliotheca Geographorum arabicorum di M. J. de Goeje / C. A. Nallino // Cosmos. Communicationi sui progressi più recenti e notevoli della geografia e scienze affini, di Guido Gora. – Torino, 1873–1902. – Serie II, XII. – Fascicle II. – 1894–1895. – P.45–66. 48. **Nallino C. A.** Raccolta di Scritti editi e inediti, V / C. A. Nallino // Astrologia, astronomia, geografia / [a cura di Maria Nallino]. – Roma : Pubblicazioni dell' Istituto per l'Oriente, 1944. – P.525–558. 49. **Patkanoff S.** Über der Sabiren / von S. Patkanoff // Corösi Csoma Archivum. A Körosi Csoma – tarsáság folyóirata. – Budapest: Körosi Csoma – tarsáság; Leipzig : O. Harrasowitz, 1926–1943. – Kötet 3. – Füzet 1. – 1940. – S.258–277. 50. **Pelliot P.** L'origine du monde "Chin" / par P. Pelliot // T'oung Pao. Archives pour servir a l'étude de l'histoire, des langues, de la géographie et de l'ethnographie de l'Asie orientale (Chine, Japon, Koree, IndoChine, Asiae centrale et Malaisie) Leide: Verlag von E. J. Brill, 1912. – Seria 2. – Volume 8. – P.12–187. 51. **Pritsak O.** The Slavs

and the avars / O. Pritsak // *Settimane di studio del Centro italiano di studi sull'alto medioevo. XXX. Gli Slavi occidentali e meridionali nell'alto medioevo. Spoleto, 15–21 aprile 1892. – Spoleto, 1893. – P.353–435.*

52. **Theophanis Chronographia** / [ex recensione Joannis Classeni] // *Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae* / [edidit emendatior et copiosior, consilio B. G. Niebuhrii. Opera eiusdem Niebuhrii. J. Bekkeri, L. Schopeni, G. Dindofii. Aliorumque philologorum parata]. – Bonnae: Impensis E. Weberi, 1828–1898. – Vol.I. – №2. – 1839. – LIV, 786 p.

53. **Thompson E. A.** *A history of Attila and the Huns* / by E. A. Thompson. – Oxford: Clarendon press, 1948. – XII, 228 p.

54. **Vernadsky G.** *A history of Russia* / George Vernadsky, Michael Karpovich. – New Haven: University press, 1943. – Vol.1: *Ancient Russia* / [research associate in history in Yale university], 1943. – XXIV, 425 p.

Крюков В. Г. Еволюція семантики етноніму "бурджан" / بُرْجَان / у творах "астрономічного" жанру арабської географічної писемної традиції доби раннього середньовіччя

У статті на засадах джерелознавчого аналізу текстів творів учених Арабського халіфату, що належать до "астрономічного" жанру арабської географічної писемної традиції доби раннього середньовіччя, здійснюється виявлення змін у семантичному значенні етноніму "бурджан" ("болгари") на різних етапах етногенезу кочових племен угротюрків, які являли складову процесу формування етносу дунайських болгар. Виявлено, що у "Книзі картини Землі" ал-Х^уварізі названий етнонім означає ті угротюркські етнічні спільності, що залюднювали степову смугу Східної Європи до вторгнення на згадану територію хозарів, а у творі ал-Фаргані "Книга про небесні рухи та збірка знання про зірки" його семантика обмежена найменуванням створеної угротюрками у Нижньому Подунав'ї Болгарської держави, та означенням панівної верстви її населення. Автор вважає, що зміна семантичного значення етноніму "бурджан" відображує перетворення поняття державної підданості на самоназву слов'янської етнополітичної спільності, відомої як дунайські болгари.

Ключові слова: "бурджан", "астрономічний" жанр, арабська географічна писемна традиція.

Крюков В. Г. Эволюция семантики этнонима "бурджан" / بُرْجَان / в сочинениях "астрономического" жанра арабской географической письменной традиции периода раннего средневековья

В статье на основе анализа текстов сочинений ученых Арабского халифата, которые принадлежат к "астрономическому" жанру арабской географической письменной традиции периода раннего средневековья, выявлены изменения семантического значения этнонима "бурджан" ("болгары") на разных этапах этногенеза кочевых племен угротюрков,

которые были составной частью процесса формирования этноса дунайских болгар. Определено, что в "Книге картины Земли" ал-Хваризми данный этноним обозначает угро-тюрские орды, которые кочевали степями Восточной Европы до вторжения на эту территорию хазар. В сочинении ал-Фаргани "Книга о небесных движениях и свод науки о звездах" его семантика ограничена названием созданного в Нижнем Подунавье государства угро-тюрков и обозначением господствующего слоя его населения. Автор считает, что изменение семантического значения этнонима "бурджан" отображает преобразование понятия государственного подданства в самоназвание славянской этнополитической общности дунайских болгар.

Ключевые слова: "бурджан", "астрономический" жанр, арабская географическая письменная традиция.

Krukov V. G. The Evolution of semantic of the ethnonym "Burgan" / بُرْجَان / in the works of "astronomy genre" of Arabic geographical tradition of the early Middle Ages

Based on a wide range of primary sources related to "astronomy genre" of Arabic geographical tradition of the early Middle Ages, the article is devoted to the analysis of the ethnonym "burgan" and its semantic considering differing stages of ethnogenesis of Turkic-Ugric nomads which took part in the formation of the Danubian Bulgares. It has been found that in the "Book of the Picture of the Earth" by al-Hwarizmi the mentioned ethnonym designates Turkic-Ugric hordes which migrated through the steppes of East Europe before the invasion of the Khazars. In "A book of Celestial movements and a Summary of the Science of the Stars" written by the Fargani the aforementioned ethnonym means both the Turkic-Ugric State established in the Lower Danube and the dominant strata of its population. The author considers that semantic changes of the ethnonym "burgan" mark transformation of the conception of citizenship to the notion of Slavic ethnic and political community of the Danubian Bulgars.

Keywords: "burgan", "astronomy genre", Arabic geographical tradition.

Стаття надійшла до редакції 9.11.2011 р.

Прийнято до друку 24.01.2012 р.

УДК [5:001.4]:930.1«1850/1905»

В. В. Куйбіда

ІСТОРІОГРАФІЯ СТАНОВЛЕННЯ НАРОДНОЇ ПРИРОДНИЧОЇ ТЕРМІНОЛОГІЇ В 1850 – 1905 рр.

Кожна з існуючих сьогодні природничих наук має свою термінологію і поняття. Народні природничі назви є тим містком, що пов'язує не лише нормативну номенклатуру з її витоками, а й сучасних людей з їх предками та історією. У мові і в думці, вважає В. І. Вернадський, проступають перед нами ті нитки, які найміцніше пов'язують людину з її найвіддаленішими предками, історія об'єднується з біологічними науками.

Історіографія становлення наукової і народної природничої термінології в системі природничих наук у своєму розвитку пройшла декілька етапів. Кожен етап має певну глибину постановки завдань, методологію, теоретичний рівень, особливості практичного втілення та виконавців. На кожному історіографічному етапі вирішення термінологічних проблем у системі природничих наук було тісно пов'язане із історичними, соціальними, кадровими чинниками.

Джерелами історичних відкриттів чи уточнень можуть бути нетрадиційні сфери пізнання. Відомий ботанік, академік АН УРСР Е. П. Вотчал вбачав їх у народних знаннях та практиці використання рослин. Ще у 1926 р. він зазначав, що старих списків лікарських рослин не досить. Теперішня історична наука надає все більше й більше значення пам'яткам матеріального побуту народів. Дослідження в галузі культурних рослин, що залишилися у господарстві далеких від теперішньої міської культури народів (Курдистан, Афганістан та ін.), дали багато відомостей, дуже цікавих не тільки для ботаніка та агронома, але ж і для історика. Вони стосуються таких сторінок минулого народів, про що не залишилося жодних пам'яток [18, с.4–5]. Щодо необхідності і терміновості збереження народних знань він наголошував: "...не час вже відкладати цю працю надалі, а взятись до неї швидше. Старий уклад відходить. Молоде перестає цікавитись емпіризмом і тягнеться до науки. Цим даним емпіризму загрожує доля стертись з пам'яті стареньких бабусь та дідів, – їх звичайних охоронників" [18, с.5].

На сьогодні в науковій літературі відсутній комплексний аналіз історіографії досліджень еволюції наукової думки про становлення, спільний розвиток, взаємовідношення наукової і народної термінології в системі природничих наук. У зв'язку з вищесказаним обрана тема дослідження є актуальною.

Метою дослідження є аналіз історіографії становлення народної природничої термінології на першому історіографічному етапі (1850–1905 рр.). У перспективі матеріали дослідження слугуватимуть

формуванню цілісної картини еволюції природничої терміносистеми, її взаємозв'язку з топонімо- та антропонімотворенням у контексті минулих історичних періодів.

Для історіографічної періодизації еволюції наукової думки в царині природничої термінології важливими є якісні зміни в характері і організації наукових досліджень, комплексний підхід та врахування всіх об'єктивних і суб'єктивних чинників, які визначають і формують цей напрям пізнання. Історіографічні етапи розвитку природничих номенклатурних уявлень необхідно аналізувати під кутом зору їх динаміки, розуміння вузлових моментів та закономірностей історії науки і техніки, а не шляхом довільних літературних класифікацій. Саме тому можна виділити чотири історіографічні етапи досліджень еволюції наукової думки про становлення, спільний розвиток, взаємовідношення наукової і народної термінології в системі природничих наук: I. 1850–1905-і рр.; II. 1905–1930-і рр.; III. 1930–1990-і рр.); Сучасний етап, з 1991 року.

I Етап (1850–1905-і рр.). Номенклатурна ботаніка та народна фітоніміка є базовими у галузі знань про рослини. Відомий український ботанік Б. В. Заверуха зазначає, що саме вони дають відповідь на суттєве питання "що є що", бо основою змісту досліджень у називництві є проблеми вивчення специфіки назв рослин, їх походження і зміст, порівняльний аналіз наукових і народних фітонімів тощо. Номенклатурна етноботаніка має кілька основних напрямів: виявлення, реєстрація, вивчення всього існуючого різноманіття народних фітонімів та їх систематизація. Важливими напрямками етноботаніки є достеменно наукова ідентифікація народних фітонімів з відповідними таксонами, з'ясування їх етимології і семантики, складання словників та банків назв рослин. Доречно нагадати крилатий вислів Карла Ліннея із роботи "Філософія ботаніки" про те, що без вірного знання назв втрачається пізнання речей [26, с.166].

Перший історіографічний етап був підготовлений потребами суспільства, історичним та соціально-економічним розвитком попередніх століть. Біологічна таксономія і номенклатура вже давно ґрунтується на мертвій латинській мові. Її глибоку й усесторонню реформу здійснив видатний шведський натураліст, творець фундаментальної системи природи "Systema Naturae" (1735 р.) Карл Ліней. Правила і принципи формування сучасної природничої номенклатури визначаються відповідними документами, зокрема для ботаніки і зоології – "Міжнародним кодексом ботанічної номенклатури", "Міжнародним кодексом зоологічної номенклатури", які вдосконалюють і переробляють на Міжнародних конгресах фахівців відповідних галузей. Проте у кожній країні функціонує національна система наукових і народних назв.

Початковим кроком у творенні української наукової ботанічної номенклатури стало ретельне збирання народних фітонімів у різних географічних регіонах. Із середини XIX ст. розпочався перший етап в

опрацюванні українських назв рослин. За матеріалами зібраних фітонімів в 1852 р. була видана робота І. Гавришкевича "Початокъ до уложення термінологіи ботанической руской", а в 1861 р. – М. Новицького "Додаточокъ галицко-русской номенклятуры ботаничної" [19; 27]. У 1854 р. В. Воляном був укладений ботанічний посібник "Началное основаніе рослинословія про нижшіи гимназіа а нижшіи реальніи школы въ ц. к. Астрійской державѣ", де вперше здійснено спробу формування українських наукових термінів [17].

Дещо пізніше Н. Анненков уклав свій класичний ботанічний словник. Його 1-е видання побачило світ в 1859 р., а 2-е – в 1878 р. із назвою "Ботанический словарь. Справочная книга для ботаниковъ, сельскихъ хозяевъ, садоводовъ, фармацевтовъ, врачей, дрогистовъ, путешественниковъ по России и вообще сельскихъ жителей" [1]. У словнику записані не лише слов'янські назви рослин, а й всіх 53 народів тодішньої Росії. За нашими підрахунками у словнику – 4571 видових і родових латинських назв та 21767 народних фітонімів. Окремими розділами подані слов'янські, іноземні, німецькі, французькі, англійські назви рослин, так звані фармацевтичні і технічні фітоніми тощо.

Українські назви рослин Н. Анненков почерпнув із робіт багатьох попередників. Варто відмітити, що про праці О. Роговича [29], Ф. Вовка (Волкова) [16], К. Горницького [20], І. Верхратського [10–15] деякі автори [31] згадують при аналізі джерел фітонімів у словнику Н. Анненкова, а про доробок інших, зокрема, М. О. Максимовича ми не зустрічали. Разом з тим, у словнику Н. Анненкова є посилання на його дві праці і одна з них "Малороссійскія названія растений in litt" (1826 р.). У тексті словника ця робота позначається умовним скороченням "*Малор.*". За нашими підрахунками у словнику використано 983 назви рослин, записаних першим ректором Київського університету М. О. Максимовичем.

Із територією нинішньої України чи українськими авторами пов'язано чимало робіт, помічених нами у списку літератури словника Н. Анненкова, саме: Августинович "О дикорастучихъ врачебныхъ растеніяхъ Полтавской губ" (Київ, 1853 г.), Арендаренко "Записки Полтавской губ." (Полтава, 1848 г.), Бодянській О. "Наськы украинскы казкы, запорозьця Иська Матырынкы" (Москва, 1835 г.), Калениченко Ив. "Многочисленныя сообщенія in litteris о названіяхъ астеній въ Украинѣ и вообще на Югѣ Россіи" (изъ Труд. Вол. Экон. Общ.), Левченко М. М. "Назв. пр. Херсонской и Кіевской губ. in litt", Палимпсестовъ И. "Словарь сельскохозяйственныхъ растеній" (Одесса, 1855 г.), Срединскій Н. "Матеріалы для флоры Новороссійскаго края и Бессарабіи" (Одесса, 1872–1873 г.), Траутфеттеръ Р. Э. "Естественная исторія губ. кіевскаго учебнаго округа" (Київ, 1851 г.), "Труды (Записки) Новороссійскаго Общества Естествоиспытателей – статья Эд. Линдемана – Очеркъ флоры Херсонской губернии" (Одесса, 1872 г.), Черняевъ В. М. "О значеніи украинскихъ лѣсовъ" (Харьковъ, 1857 г.) [1]. Деякі із цих робіт у нас

досліджувалися недостатньо, або не вивчалися взагалі. Вони потребують уваги і детального аналізу на Україні.

У 1873 р. А. С. Рогович укладає список наукових і народних назв рослин "Опытъ словаря народныхъ названій растений Юго-западной Россіи, съ нѣкоторыми повѣртіями и разказами о них" і видає його у Києві в 1875 р. [29]. За нашими підрахунками до списку ввійшли 772 назви рослин та 1420 народних фітонімів й назв грибів. Для окремих видів А. С. Рогович описав особливості їх використання у народній медицині (*суховершики* – для купання малих дітей, *частуха* – від сказу, *Адамова голова* – для полегшення пологів), народній ветеринарії (*зіновка* – для обробітку вуликів), легенди про *чорнобиль*, *бехъ*, *зabій-кручу*, повір'я про *дивдереву*, *твердяк* тощо [29].

Основоположником української ботанічної номенклатури й термінології є видатний львівський філолог і природознавець І. Верхратський (1846–1919). З сімнадцяти років він ретельно збирав і систематизував назви рослин, а також зазначав назви населених пунктів, де отримував дані про них. Вже у вісімнадцятирічному віці (1864 р.) І. Верхратський опублікував перший том шеститомної брошури "Початки до уложення номенклатури и терминологіи природописної, народнєї и замѣтка о волоськімъ-павуку" [10].

За нашими підрахунками, список видових наукових назв другого тому (1869 р.) включає 215 наукових і 558 народних фітонімів; четвертого (1872 р.) – 115 і 209; п'ятого (1872 р.) – 33 і 150, шостого (1879 р.) – 200 і 311 відповідно. Списки наукових назв тварин, рослин, грибів другого тому доповнені 188 народними біологічними термінами та назвами такими як *жижки*, *ліновище*, *селезінка* тощо. У четвертому та п'ятому томах записані 22 і 15 народних назв у розділі "Ростини по имени мені знані" без прив'язки до конкретних видів рослин. Вся робота ученого ґрунтувалася на принципах автентичності та достовірності. "Шановний Читатель, що названнѣмъ руськимъ, зъ усть народа повзятимъ, придавъ я тутъ иноді иншоє обьясненне въ язиці латинськімъ и німецькім, якъ перше, коли подавав in scudo все точнісінько такъ, якъ чувъ и записавъ, не допускаючи ніякихъ измінъ" [12, с. 3].

П'ятнадцять листів І. Верхратського до М. С. Грушевського, які знаходяться у Центральному державному історичному архіві України, підтверджують високий рівень наукового етосу вченого. Зокрема, розглядаючи мову природничої термінології у листі, датованому 4/2 1899 р. він пише "Люд на Угорщині каже: язык руський; Лемки кажуть: язык руский; Бойки: язык руський; Гуцули: язык руский. Всюди ужив я тепер терміну: язык українсько-руский" [32, арк.2]. Уривки з його листів різних років можуть бути вписані до вже існуючих принципів наукової етики "Я пишу не оглядаючись на неприхильних мені людей, а пишу так, як це виходить з моїх багаторічних, витривалих і совісних студій рідного языка" [32, арк.5]; "Кожний відповідач за те, що написав; то ж і я подаю матеріал і змінити в нім нічого не дам – бо зміна матеріалу лише шкоду би

принесла збору дуже старанно і вірно зладженому" [32, арк.11]; "Правопись в моїх словах можете змінити доволі, єсть се мені байдуже – але в людських утворах мусить захватись точно місцевий людський (львівський) характер" [32, арк.15]; "Корективи мусять бути дуже старанні і точні, бо тільки доді студії мають вартість, коли дійсно можна на них опертись" [32, арк.17]; "Мої знадобы говора Бойківського збирані в ріжних роках, головно р. 1893 і 1901. Роблю вже цілий місяць. Матеріал хороший, та поспішати годі. В таких працях мусить бути совісність і точність" [32, арк.20].

У 1902 р. побачила світ праця І. Верхратського "Знадобы для пізнання угорськоруских говорів", а в 1908 р. – "Нові знадобы номенклятури і термінольоґії природописної, народної, збирані між людьми" [8–9]. Згодом на основі багатого етноботанічного матеріалу для потреб навчального процесу він написав підручники і посібники: "Спись важнїйшихъ выразівъ рускои ботанічної термінольоґіи и номенклятури зь оглядом на шкільну науку вь высшихъ клясахъ гімназіи" (1892 р.), "Ботаніка на висші кляси шкіл середних (після учебника Д-ра О. Ростафиньского)" (1896 р.), "Ботаніка на низші кляси шкіл середних" (1905 р.) [5–7].

Увесь зібраний етноботанічний матеріал ліг в основу створеної ним ботанічної номенклятури і термінольоґії. Номенклятура, яку запропонував І. Верхратський, мала й певні недоречності. Так, деякі штучно створені назви рослин, були невдалими тому, що не базувалися на живій мові. У третьому томі "Початків..." необхідність творення цих фітонімів він обґрунтовує такими причинами: "...не величкий запасъ простонароднихъ названий не мігъ вистати на все, а відтак випадало мені по більшій части нові творити названія. Найчастіше переводивъ я наукові назви зь латинського на языкъ руський, або творив имья то відъ поживління, то відъ місця пробування, то відъ примітнійшої властивости животини" [12, с.3]. На наш погляд, у народному і в науковому назвотворенні широко практикують такі прийоми, а значний доробок І. Верхратського створив міцне підґрунття для ботанічного і зоологічного наукового називництва.

Щодо описаних І. Верхратським народних назв хребетних і безхребетних тварин у цей історіографічний період – найбільше назв птахів і найменше герпетонімів. За нашими підрахунками кількість зоонімів у цій роботі складає: орнітонімів – 1001, ентомонімів – 528, іхтіонімів – 440, теріонімів – 240, батраконімів – 112, безхребетних (крім комах) – 79, герпетонімів – 67, усього – 2467.

Важливою віхою у розвитку іхтіолоґії стала книга класика мисливської літератури Л. П. Сабанєєва (1844–1898) "Жизнь и ловля пресноводных рыб". Її багато разів перевидавали, проте і сьогодні за повнотою описів життя риб і способів їх ловіння вона є однією з кращих у іхтіолоґічній літературі. Не втратили значення й наукової цінності думки і припущення Л. П. Сабанєєва щодо наукових та народних назв риб [30].

Народну анатомо-фізіологічну та медичну термінологію цього хронологічного періоду досліджував А. Афанасьєв. Його об'ємна праця "Поэтическія воззрѣнія славянъ на природу. Опытъ сравнительнаго изученія славянскихъ преданій и вѣрованій, въ связи съ мифическими сказаніями другихъ родственныхъ народовъ" була видана в 1869 р., а брошура В. П. Попова "Русская народно-бытовая медицина" у 1903 р. [2, с.28].

Народні назви на позначення свійських тварин, окремих аспектів їх анатомії, фізіології та продуктивності представлені у етнографічних роботах В. Н. Василенка "Докладъ къ вопросу о толковомъ словарѣ Украинской народной терминологии" (1902 р.), "Опытъ толковаго словаря народной технической терминологіи по Полтавской губерніи: отдѣль І-й, ІІ-й и ІІІ-й. Кустарные промыслы, сельское хозяйство и землевѣдѣніе, народныя поговорки и изреченія" (1902 р.) [3; 4].

Загальномовні словники не можна вважати фаховими з природознавства, однак чимало трактувань походження назв живих істот можна з'ясували лише з ними. У процесі пошуку пояснень змісту народних природничих назв словник В. Даля "Толковый словарь живого великорусского языка" (1863–1866 рр.) ставав цінним джерелом для дослідників багатьох поколінь. Високу оцінку і сьогодні має праця Е. Желеховського та С. Недільського "Малоруско-німецкій словарь" (1886 р.), що була видана у Львові в двох томах та робота В. Шухевича "Гуцульщина" (1899–1901 рр.) [20–25; 33].

Отже, на основі аналізу доступних літературних джерел у роботі виділено чотири історіографічні етапи досліджень еволюції наукової думки про становлення, спільний розвиток, взаємовідношення наукової і народної термінології в системі природничих наук: І. 1850–1905-і рр.; ІІ. 1905–1930-і рр.; ІІІ. 1930–1990-і рр.); Сучасний етап, з 1991 року.

Перший історіографічний етап становлення наукової і народної природничої термінології був підготовлений потребами суспільства, історичним та соціально-економічним розвитком попередніх століть. Її глибоку й усесторонню реформу здійснив видатний шведський натураліст Карл Ліней.

Основоположником української природничої номенклатури й термінології є видатний львівський філолог і природознавець І. Верхратський.

Значний вклад у її подальше становлення на першому етапі зробили В. Василенко, Ф. Волков (Вовк), В. Волян, І. Гавришкевич, С. Горницький, М. Новицкій, В. Попов, А. Рогович та ін.

Література

1. **Анненковъ Н.** Ботанический словарь. Справочная книга для ботаниковъ, сельскихъ хозяевъ, садоводовъ, фармацевтовъ, врачей, дрогистовъ, путешественниковъ по России и вообще сельскихъ жителей. / Н. Анненковъ. – Санктпетербургъ : Типографія Императорской Академии

Наук, 1878. – 642 с. 2. **Афанасьев А.** Поэтические воззрения славян на природу. Опыт сравнительного изучения славянских преданий и вѣрований, въ связи съ мифическими сказаниями другихъ родственныхъ народовъ. – М. : Типография Грачева и комп. у Пречистенскихъ воротъ д. Шиловой, 1869. – Т.3. – 840 с. 3. **Василенко В.** Докладъ къ вопросу о толковомъ словарѣ Украинской народной терминологии / В. Василенко // Сборникъ Харьковскаго Историко-Филологическаго Общества. – Харьковъ : Печатное Дѣло, 1902. – Т.13. – ч.II. – С.59–71. 4. **Василенко В. Н.** Опытъ толковаго словаря народной технической терминологіи по Полтавской губерніи: отдѣлы I-й, II-й и III-й. Кустарные промыслы, сельское хозяйство и землевѣдѣніе, народныя поговорки и изреченія / В. Н. Василенко. – Харьковъ : Типографія "Печатное Дѣло", кн. К. Н. Гагарина, Клочковская, 1902. – 80 с. – (Этнографическіе матеріалы собранные по Полтавской губерніи). 5. **Верхратский І.** Ботаника на висшій кляси шкіл середних (після учебника Д-ра О. Ростафиньского) / І. Верхратский. – Львів : НТШ, 1896. – 150 с. 6. **Верхратский І.** Ботаника на низшій кляси шкіл середних / І. Верхратский. – Львів : Печатня Удїлова, 1905. – 238 с. 7. **Верхратский І.** Списокъ важнѣйшихъ выразивъ руской ботаничної терминологіи и номенклятуры зъ оглядом на шкільну науку въ высшихъ клясахъ гімназіи / І. Верхратский. – Львівъ : НТШ, 1892. – 48 с. 8. **Верхратський І.** Знадобы для пізнання угорськорускихъ говорів / І. Верхратский // Записки наукового товариства імені Шевченка; [вих. у Львові що два місяці під ред. Михайла Грушевського]. – Львів: З друкарні Наукового Товариства імені Шевченка, 1902. – Т. XLV. – С. 29–280. 9. **Верхратський І.** Нові знадобы номенклятури і терминологіи природописної, народної, збирані між людьми / І. Верхратський // Збірникъ математично-природописно-лікарської секції НТШ. – Львів : Т.12. – 1908. – С.13–23. 10. **Верхратський І.** Початки до уложення номенклятури и терминологіи природописної, народної и замітка о волоськімъ-павуку / І. Верхратський. – Львівъ : Въ печатні М. Ф. Поремби, Т.1. – 1864. – 18 с. 11. **Верхратський І.** Початки до уложення номенклятури и терминологіи природописної, народної / І. Верхратський: [членъ товариства "Просвіта"]. – Львівъ : Зъ друкарні Ставропигійського Інституту, Т.2. – 1869. – 40 с. – (Въ додатку: декотрі повірки, забобони и пр.). 12. **Верхратський І.** Початки до уложення номенклятури и терминологіи природописної, народної / І. Верхратський; [членъ "Просвіти" и "Физиографичнѣго товариства" въ Кракові]. – Львівъ : Зъ друкарні Ставропигійського Інституту, Т.3. – 1869. – 23 с. 13. **Верхратський І.** Початки до уложення номенклятури и терминологіи природописної, народної / І. Верхратський; [членъ "Просвіти" и "Физиографичнѣго товариства" въ Кракові]. – Львівъ : Зъ друкарні Ставропигійського Інституту, Т.4. – 1872. – 23 с. 14. **Верхратський І.** Початки до уложення номенклятури и терминологіи природописної, народної / І. Верхратський [членъ "Просвіти" и "Физиографичнѣго товариства" въ Кракові]. – Львівъ : Зъ друкарні Ставропигійського Інституту, Т.5. – 1872. – 40 с. 15. **Верхратський І.**

Початки до уложення номенклятури и терминологі природописної, народнєї / І. Верхратський. – Львів : З печатні Товариства имени Шевченка, Т.6. – 1879. – 24 с. 16. **Волковъ Ф. К.** Список растений съ народными названіями и этнографическими примѣчаніями / Ф. К. Волковъ // Запис. Юго-Зап. Отдел. Рос. Геогр. Общ. – 1873. – С.1–14. 17. **Волян В.** Началное основаніе рослинословія про нижшіи гимназіа и нижшіи реальніи школы въ ц. к. Астрійської державѣ / В. Волян. – Вѣдень, 1854. – 271 с. 18. **Вотчал Е.** Інструкція студентам Київського Медичного інституту для літніх работ-праць з лікарськими дієтичними, смаковими, отруйними та іншими, що зустрічаються в народнім вжитку, рослинами / Е. Вотчал. – К. 8/IV. – 1926. – 11 с. 19. **Гавришкевичъ И.** Початок до уложення терминологіи ботанической руской / И. Гавришкевичъ // Перемишлянинъ. – Перемишль : Вид-во рус. Собора Крилошанъ, 1852. – С.133–147. 20. **Горницкий С. П.** Об употреблении в народном быту некоторых растений украинской флоры / С. П. Горницкий. – Харьков : 1887. – 21 с. 21. **Даль В.** Толковый словарь живого великорусского языка / В. Даль. – М.: Гос. изд. иностр. и нац. словарей, 1956. – Т.3: П. – 555 с. 22. **Даль В.** Толковый словарь живого великорусского языка / В. Даль. – М. : Гос. изд. иностр. и нац. словарей, 1956. – Т.1: А–З. – 699 с. 23. **Даль В.** Толковый словарь живого великорусского языка / В. Даль. – М. : Гос. изд. иностр. и нац. словарей, 1956. – Т.2: И–О.– 779 с. 24. **Даль В.** Толковый словарь живого великорусского языка / В. Даль. – М.: Гос. изд. иностр. и нац. словарей, 1956. – Т.4: Р–V. – 683 с. 25. **Желеховський Е.** Малоруско-німецькій словарь / Е. Желеховський, С. Недільський. – Львів : НТШ, 1886. – Т.1–2. 26. **Заверуха Б. В.** Етноботаніка: народна і наукова фітоніміка / Б. В. Заверуха // Український ботанічний журнал. – 1994. – Т.51. – №2/3. – С.165–171. 27. **Новицькій М.** Додаточокъ галицко-русской номенклятуры ботаничної / М. Новицькій // Львовянинъ. – Львів : Наклад. М. Н. Коссака, 1861. – С.94–103. 28. **Попов В. П.** Русская народно-бытовая медицина / В. П. Попов. – Петербург, 1903. – 25 с. 29. **Рогович А. С.** Опытъ словаря народныхъ названій растений Юго-западной Россіи, съ нѣкоторыми повѣрїями и разсказами о нихъ / А. С. Рогович; [Печатано по опредѣленію Юго-западнаго Отдѣла Императорскаго Русскаго Географическаго Общества 8 декабря 1873 года]. – Кіевъ : Въ университетской типографіи, 1874. – 35 с. 30. **Сабанєев А. П.** Жизнь и ловля пресноводныхъ рыб / А. П. Сабанєев. – К. : Урожай, 1970. – 668 с. 31. **Словник** українських наукових і народних назв судинних рослин / Ю. Кобів. – К. : Наук. думка, 2004. – 800 с. (Словники України). 32. **Центральний** державний історичний архів України, ф.1235, оп. 1, спр.382. Грушевський М. С. Листи Верхратського І. Начало 9 червня 1896 р. Окончено 18 червня 1913 р. 33. **Шухевич В.** Гуцульщина / В. Шухевич. – Львів : НТШ, 1899–1901. – Т.IV–V.

Куйбіда В. В. Історіографія становлення народної природничої термінології в 1850 – 1905 рр.

У статті виділено чотири історіографічні етапи досліджень еволюції наукової думки про становлення, спільний розвиток, взаємовідношення наукової і народної термінології в системі природничих наук, здійснено аналіз її стану на першому етапі. Перший історіографічний етап становлення наукової і народної природничої термінології був підготовлений потребами суспільства, історичним та соціально-економічним розвитком попередніх століть. Її глибоку й усесторонню реформу здійснив видатний шведський натураліст Карл Ліней. Основоположником української природничої номенклатури й термінології є І. Верхратський.

Ключові слова: історіографічні етапи досліджень, становлення народної та наукової природничої термінології.

Куйбида В. В. Историография становления народной биологической терминологии в 1850 – 1905 гг.

В статье выделены четыре историографических этапа исследований эволюции научной мысли о становлении, общем развитии, взаимоотношении научной и народной терминологии в системе естественных наук, осуществлен анализ ее состояния на первом этапе. Первый историографический этап становления научной и народной биологической терминологии был подготовлен потребностями общества, историческим и социально-экономическим развитием предыдущих столетий. Ее глубокую и разностороннюю реформу осуществил выдающийся шведский исследователь природы Карл Линней. Основоположником украинской биологической номенклатуры и терминологии с полным правом можно считать И. Верхратского.

Ключевые слова: историографические этапы исследований, становление народной и научной биологической терминологии.

Kuybida V. V. Historiography of formation of folk natural terminology during 1850–1905

The article reveals four historiographical stages of research of scientific thinking evolution about formation, general development, interrelation between scientific and folk terminology in the system of natural sciences, with its analysis in the first stage. First historiographical stage of formation of scientific and folk terminology about nature was prepared by the needs of the society, historical and social economic development by the preceding centuries. Its great and comprehensive reform was made by famous Swedish naturalist Carl Linne. Verkhratsky I. is a founder of the Ukrainian natural classification and terminology.

Keywords: historiographical stages of research, formation of folk and scientific biological terminology.

Стаття надійшла до редакції 6.11.2011 р.

Прийнято до друку 24.01.2012 р.

УДК 32:001.8

Я. О. Потапенко

**ІСТОРИЧНА РЕЦЕПЦІЯ СОМАТИЧНИХ АСПЕКТІВ
ВЛАДНО-ПОЛІТИЧНОГО ДИСКУРСУ**

Тілесне буття людини саме в якості самостійної соціогуманітарної області пізнання почало розглядатися від початку ХХ ст. у таких комплексно-гуманітарних напрямках, як "філософія життя", феноменологія, психоаналіз, філософська антропологія. Згодом цю тенденцію поглибив екзистенціалізм, герменевтика, семіотика, постструктуралізм та постмодернізм. Головним об'єктом критики цих доволі різномірних інтелектуальних течій посткласичного періоду розвитку науки стали як матеріалістично-механістичні, так і абстрактно-ідеалістичні тлумачення специфіки людської тілесності, а також біологічно-натуралістичний детермінізм та безальтернативна дихотомія "тіло-дух" в рецепції тілесного виміру буття.

За словами М. Колесник, символами альтернативного розуміння цього виміру в модерній історії західного мислення є Ф. Ніцше й З. Фройд, а їхніми попередниками – Ф. Раблей й маркіз де Сад [1, с.17]. Ф. Ніцше, по-суті, першим серед представників "вітального ірраціоналізму" потрактував концепт "тіло" в гносеологічно-онтологічному сенсі й підняв проблему тілесності та форм її репрезентації в культурній історії. З. Фройд, К.-Г. Юнг першими системно й концептуально розглянули тілесні феномени (сексуальність, афекти, перверсії) як вирішальні чинники культуро- та історіогенезу. В межах феноменологічного й екзистенціалістського дискурсів тіло розглядалося як первинний дорефлексивний рівень пізнання. М. Мосс та М. Шелер зацентрували увагу на соціально-культурній детермінованості тілесних репрезентацій, конструктивістському процесі "виробництва технік тіла" у сфері культурної і соціальної антропології. Дослідження етно-національних означників і "маркерів" тілесності доволі популярні в царині етнології та етнографії (як і тематика тілесно зорієнтованої семантики й символіки архаїчних культур).

Тілесність стала центральною категорією в багатьох антропологічних і соціологічних концепціях (Б. Тернера, І. Гофмана, А. Франка, Р. Рорті). А. Франк розглядав "природне тіло" поряд із дискурсами та інституціями в якості трьох "вимірів" тіла людини як феномену соціокультурного. М. Мерло-Понті стверджував, що саме тілесність "проекує навколо себе предметний світ" і виступає в нерозривній єдності з творчою активністю "духовного" [2, с.266]. Досьогодні найбільш популярними підходами до аналізу соматичної проблематики лишаються феноменологічний (розгляд тіла як суб'єкту) та соціокультурний (рецепція тіла як об'єкту). Ці тенденції семантично

пов'язані з оцінками тілесного виміру індивідуального буття в холистичній та дихотомічній епістемах [1, с.18].

Н. Бугуєва припускає, що в XXI ст. відбудеться зміщення акцентів у сфері соціогуманітаристики від аналітики соціальності до осмислення й семантичного освоєння тілесності. Приводом для подібного припущення є бурхливий розвиток тілесно зорієнтованих соціальних практик та теоретичних концепцій тіла та тілесності [3]. Проблематизація й концептуалізація тілесності ускладнюється величезною варіативністю підходів до соматичних феноменів та нав'язливою й агресивною семантичною експансією тематики сексуальності (як одного з головних виявів тілесного буття) до всіх сфер життя сучасної постінформаційної цивілізації, в якій "тілоцентризм" (термін Г. Тульчінського) витісняє "логоцентризм".

Тема інтеграції соматичної проблематики до історико-політичних студій вже була предметом наукового інтересу А. Соколова, А. Костіної, М. Ямпольського, О. Івашиної, С. Денісова, С. Жеребкіна, О. Гомілко, Н. Бугуєвої, Ф. Саразіна, Д. Міхеля, І. Ільїна, Г. Тульчінського та інших авторів, проте досьогодні відкритим залишається цілий комплекс проблем, пов'язаних з осмисленням тілесності й сексуальності в якості впливових концептів і категорій владно-політичного дискурсу.

Мета статті – здійснити історичний аналіз тілесних репрезентацій і концептів, пов'язаних з соматичною проблематикою, у політичному дискурсі сучасності.

Тематику сексуальності до серйозного академічного історичного дискурсу вперше запровадив Мішель Фуко, намагаючись осмислити і деконструювати генеалогію влади і всієї західної цивілізації. Виявляючи ірраціональне й потворне під маскою раціонального і благопристойного, французький історик доводив: в історії немає жодних "істинних" станів чи "сталої" природи людини – ніщо в людині, навіть її тіло, не є стабільним тією мірою, аби бути підставою для самовизначення або віднайдення "незмінного людського суб'єкта". Саме в першому томі "Історії сексуальності" – "Воля до знання" (1976 р.) – мислитель найбільш послідовно виклав свою "мікрофізичну теорію влади" як певної "дифузної матерії", що співпадає зі сферою людських відносин. Секс виявляється "приводом" для реалізації мікро-влади над тілами – через спостереження за ним, контроль, медичні та психологічні дослідження. З іншого боку, сексуальність визначає і макро-владу, котра спрямована на все "соціальне тіло" (або його окремі фрагменти). Секс у Фуко, по суті, стає тотожним, іманентним владі в якості "політичної технології життя", котра є і "матрицею дисциплін тіла" ("дресирування, інтенсифікація та розподілення сил, підгонка й економія енергії"), і базовим принципом регуляції кількості населення [4, с.270–279]. Вчений обстоював тезу про те, що сексуальність – це не щось, дане природою безпосередньо, що його влада намагається упокорити, але відкрита реальність, вироблена владою, в якій "стимуляція тіл, інтенсифікація задоволення,

стимулювання до дискурсу, утворення знань, посилення контролів та спротивів зчіплюються одне з одним, відповідно до кількох найважливіших стратегій знання і влади" [4, с.207].

Аналізуючи зв'язок між сексуальністю, владою і знанням, М. Фуко виокремлював чотири ключові стратегії, що в них розгорталася відносно сексу взаємоопосередковані диспозитиви знання і влади: "педагогізація сексу дитини", "істеризація тіла жінки", "соціалізація поведінки, пов'язаної з продовженням роду", "психіатризація збоченого задоволення" [4, с.210]. Влада одночасно маркувала жіноче тіло як сексуально привабливе, бажане і омріяне, вводила його до сфери медичних практик, соціалізувала, забезпечувала зв'язок з "соціальним тілом" і "тілом родини".

М. Фуко кваліфікує вербалізацію всього, що стосується сексуальної сфери, як механізми влади й виділяє три базові підстави, котрі конструюють сексуальність (що є "особливим історичним досвідом", але жодним чином не "природною даністю"): "1) утворення знань, що їй стосуються, 2) системи влади, які контролюють її практику, і 3) форми, в яких індивіди можуть і повинні визнавати себе в якості суб'єктів цієї сексуальності" [4, с.279].

За словами Ж. Дельоза, автор "Волі до знання" започаткував нову концепцію влади, спрямованої одночасно і на душу, й на тіло, яка, втім, відмовилася від традиційних механізмів насилля і репресій. Ця влада не придушує, а породжує нову онтологічну реальність та істину як систему її легітимації. Таким чином влада центрується не на покаранні й нагляді, а на спокусі, інтенсифікації чуттєвості й сексуального бажання, що їх сама влада і породжує, вводить в дискурс: "задоволення посилюється від того, що йому доводиться висковзувати від цієї влади, втікати, обманювати її або її маскувати" [4, с.144]. Дискурс сексуальності, як і дискурс знання або моралі, жодним чином не придушуються й не модифікуються владою, а виробляються у конфігураціях "влади-знання" як історичний феномен, в кожному епоху відмінний, специфічний і унікальний.

В подібній перспективі історія не має ані сенсу, ані ладу, вона випадкова, сповнена "розривів", "перервностей", позбавлена закономірностей і континуїтету (це, швидше, сфера дії несвідомого, "несвідомий інтертекст"). "Історія, генеалогічно спрямована, має метою не виявлення коріння нашої ідентичності, а навпаки, наполягання на її розпорошенні..., вона прагне до того, аби виявити всі розриви, які нас перетинають" [5, с.201]. Природу влади, згідно з М. Фуко, можна збагнути тільки в контексті історично визначених тілесних практик, – новочасна європейська індивідуальність була б неможлива без технології нагляду, сфокусованих на тілі людини від XVII ст.

Український дослідник С. Жеребкін звертає увагу на ту обставину, що характеристики сексуальності досить часто розглядаються у владно-політичному контексті, а коли мова заходить про українську

соціогуманітаристику – в контексті аналізу національних "політик ідентифікації": "репрезентація жіночої сексуальності в українській пострадянській літературі орієнтована на традиційну жертвовну модель жіночої суб'єктивності, спрямовану на те, щоби "допомогти" українському чоловікові реалізувати його фалічну функцію, здійснитися як "українцю-переможцю"; чоловіча ж сексуальність розглядається як головна умова відновлення порушеної ідентифікації з образом "справжнього мужчини", "батька нації", який займає пануюче положення по відношенню до жінки" [6, с.297].

Феміністична критика в деконструктивістському ключі оприявлює, як саме в літературних творах відображаються складні соціальні проблеми, що є, як правило, похідним від "компенсаторного розгортання" маскулінних і сексистських дискурсів домінування, – наслідків "тоталітарної травми" ідентичності українського чоловіка, котрі "лікуються" через принижуюче ставлення до жінок і мізогінію [7]. Застосовуючи методологію й концептуальний апарат гендерних студій до осмислення специфіки сучасного українського соціокультурного простору, С. Жеребкін констатує "маскуліністські пріоритети нових національних неопатріархатних ідеологій" [6, с.298]. Погоджуючись з подібними міркуваннями, Т. Орлова здійснює історіографічне дослідження того, які наслідки для української культури мало конфліктне зіткнення традиційно-народницького й модерного підходів у суспільно-політичному житті України.

В осмисленні природи і стратегій влади важливе місце відводиться аналізу т. зв. "зовнішнього тіла": позам, жестам, манерам, церемоніям, формам одягу (як "другої шкіри"), завдяки яким відбувається індивідуальна та групова диференціація на "своїх" та "чужих" (за С. Денісовим). "Зовнішнє тіло" регламентоване не тільки відносинами влади й групової солідарності, але і внутрішніми, духовними потребами. Поняттям "внутрішнього тіла", також надзвичайно важливого для аналізу владно-політичної проблематики, означається сукупність внутрішніх органічних відчуттів, потягів, бажань, емоцій, афективних та ментальних станів, котрі завжди відображаються і на "поверхні" тіла "зовнішнього". Ключовою структурною характеристикою обох типів, як стверджує С. Денісов, є здатність до регуляції та контролю через посередництво естетичних, юридичних та етичних норм [8, с.186].

Коли розпочалася "сексуалізація" тіла як здобуття ефективного механізму дискурсивного контролю над людьми? На думку Ж. Ле Гоффа, це сталося ще у період раннього Середньовіччя: плоть, котра у християнській доктрині первісно символізувала відповідальність за людство, взяту на себе Христом (догмат Боготілення), поступово зводилася до статусу слабкого, тлінного тіла, а поняття плотського стало синонімом сексуального [1, с.180]. І. Кучма доводить, що перехід від "архаїчної символіки крові" до аналітики сексуальності у процедурах

влади вперше був виразно проілюстрований у творах маркіза де Сада (які започаткували модель стосунків "влада-секс") [9, с.48].

Тілесно-сексуальна тематика досить часто піднімається в дослідженнях, пов'язаних зі сферою політичного. Класичною тезою Фройдівського "пансексуалістського" психоаналізу, екстрапольованого на сферу владних відносин, можна вважати думку про "лібідозну" суть маси, яка прагне ототожнити себе з видатним правителем чи політиком, перейняти його стереотипи поведінки, відчувати його любов і символічно поставити себе на його місце. Маса утворюється з поєднання бажань (прагнень) її членів, кожен з яких воліє максимально наблизитися до лідера – таким чином "лібідо" сублімується в обоження лідера й сакралізацію влади. Учень З. Фрейда, В. Райх, в роботі "Психологія мас і фашизм" (1933 р.) продемонстрував зв'язок між фашизмом і сексуальним пригнобленням, адже останнє активізує процес перетворення людей на механізовану й безініціативну масу. Тоталітарна держава репресує сексуальні потяги, витісняє їх у підсвідоме – так формується "рабська" психологія нездатного до опору індивіда. Демократія, за В. Райхом, навпаки, пов'язана з розкріпаченням сексуальної поведінки й природною реалізацією "лібідо" [5, с.435–436].

Соматична і психосоматична аналітика, реалізовані у вимірі соціогуманітарному, можуть бути ефективно залучені до т. зв. посттоталітарних студій і до вивчення індивідуального та соціального вимірів буття людини у просторі тоталітарної держави.

Розпад і деструкція, спричинені колективною соціальною тривогою, завжди відображаються і на тілесному рівні: тіло індивіда у просторі тоталітарної держави пригнічується й упокорюється "колективним тілом" – офіційно толерованими стратегіями візуальної репрезентації особистості в соціальному просторі. Владні дискурси "корелюють" тілесність, виступають вагомими маркерами її соціалізації, аксіологізації та трансформації, відповідно до бажаної для влади "норми". Тілесність "тоталітарної людини" редукується під впливом мілітарно-агресивних, маскуліно-патріархальних, ксенофобськи зорієнтованих проти всього "чужого" типів, образів та ідеологем. Тілесні аномалії дискримінуються, а будь-які вияви "нетиповості" репресивно придушуються, здебільшого через практики "колективного осуду".

Сьогодні досить усталеною у вітчизняній історичній науці є тенденція виводити усі патології українського суспільства – економічні, соціальні, політичні – саме від подій 1932–1933 рр. Терор голодом не лише забрав життя мільйонів, але й боляче травмував і тих, хто вижив: скалічив їх психологічно, відбив бажання до будь-якої громадської чи політичної активності всепоглинаючим страхом перед владою, прищепив комплекс меншовартості цілим поколінням. Сюди ж варто долучити втрату ідентичності та спільних цінностей, розрив поступовості в культурному й інтелектуальному розвитку, занепад таких онтологічних категорій як час, об'єктивність, правда, добро і зло, моральність, віра,

гідність, історична пам'ять, – і як наслідок, витворення нового типу людини – "сталіноїда" (термін Ж. Ніва), патологічно байдужого до долі нації, брутально-агресивного й морально непевного, охопленого пристрасстю до викриття "ворогів народу", аби порятувати власне життя.

Прикладною сферою застосування теоретичних розробок у галузі "біополітики" може бути повсякденна сфера, зокрема, сімейні стосунки у традиційній народній культурі українців у XIX–XX ст. Аналізуючи працю Оксани Кісь [10], Марія Маєрчик зазначає, що інститут сім'ї є одним з головних у мережі соціальних інститутів, де відтворюється чоловіче домінування. Тому такі елементи соціальності, тісно пов'язані з тілесною проблематикою, як статевий поділ праці в родині, обов'язкова гетеросексуальність, гендерування сексуальності (чоловіча активність – жіноча пасивність), відсутність контрацепції, аборти, жіноча смертність, рівень народжуваності тощо, – мають розглядатися з залученням кращих здобутків фукіанської теорії дискурсивних влад, аналізу гендерних режимів й соціального конструкціонізму [11, с.22]. Натомість О. Кісь більше схиляється до тези щодо потрактування поділу соціальних ролей у шлюбі через біологічні, соматичні чинники статі: "Завдяки своїй біологічній статі, жінка більше ніж чоловік залучена до репродуктивного процесу і саме це традиційна культура розглядає як засадничу передумову соціальної ролі матері" [10, с.168]. Подібні думки пов'язані з міркуваннями про природність статі й соціальну конструйованість гендеру на основі статево-рольового підходу, де соціальна роль статі потрактовується одночасно і як культурно-дискурсивний, і як біологічний феномен [11, с.21].

Прояви домашнього насильства (згвалтування, фізичні покарання, "профілактичні" побиття) й репресивного контролю за жіночою тілесністю, пояснення соціальних змін психосоматичними явищами, еротичними імпульсами, сексуальними потягами, гормональними сплесками чи індивідуальними рефlekсами, – ось феномени, які створюють широке поле для історичного осмислення, антропологічних студій, етнологічної компаративістики й варіативних культурологічних потрактувань. Проте найбільш продуктивною дослідницькою стратегією дослідження вказаних явищ повсякденної сфери вважаємо історіософське осмислення на підставі широкого інтердисциплінарного підходу в руслі фукіанських інтерпретацій.

В умовах сучасного "мережевого суспільства" активізація дослідження тілесних аспектів "мікрофізики влади" в політичних студіях зумовлена й тією обставиною, що владні відносини завжди передбачають момент комунікації, а та, в свою чергу, – певний ступінь тілесної, а не лише когнітивної заангажованості. Доволі популярними сьогодні є концепції, що обґрунтовують біологічно-соматичну зумовленість людського пізнання (теорія автопоезису тіла й думки У. Матурани й Ф. Варела, концепція "мислення тілом" Д. Кампера тощо).

Тілесність все частіше постає не лише традиційним середовищем розгортання владних маніпулятивних дискурсів (у фукіанському сенсі), але й топосом та інструментом політичних протестних маніфестацій, а також засобом псевдополітичних симулятивно-протестних виступів проти різного штибу дискримінацій (сексистських, расистських, релігійних, політичних тощо). Тіло й сексуальність утверджуються у статусі провідного соціокультурного дискурсу в парадигмі сучасної масової культури, яка в добу "постполітики" та "постідеології" сама перетворюється на над-(гіпер)політику й сюр-(мега)ідеологію. "Пансексуалізовану" (або "гіпереротизовану") тілесність можна кваліфікувати як основу й "ідеологію" маніпулятивного дискурсу "порногламуру", що застосовується елітами для упокорення або профілактики інтелектуального й морального спротиву з боку непривілейованих верств суспільства. Парадоксальна метаморфоза: якщо в кінці 1960-х – на початку 1970-х рр. демонстративна сексуальність відігравала "революційну" роль контркультури або "культурної боротьби" (в сенсі ідей Т. Адорно та Г. Маркузе), – то в 2000-х рр. вона трансформувалася в "мейнстрім", концептуальну основу панівної споживацької "культури супермаркету". Оголене тіло набуло в публічному просторі зовсім інших сенсів, аніж три десятиліття тому. Тілесний канон "порногламуру" утверджує на несвідомому рівні толеровані владою механізми соціальної комунікації та "поля розуміння", суттєво впливає на способи і практики індивідуальної ідентифікації на рівні символічно-репрезентативному. Бажання і Спокуса – ключові символічні маркери масової культури, що здійснюють вплив через посередництво компенсованих бажань, нейтралізованих еротичних імпульсів та сублімованих сексуальних потягів.

Отже, в контексті сучасної масової культури постіндустріального суспільства посилюються тенденції до натуралізму, гіперсоматизму (у сфері свідомості) та тілоцентризму як ключового принципу мислення. Внаслідок цього духовно-ціннісна сфера маргіналізується, виводиться поза-межі впливових масових дискурсів. Критика логоцентризму як "колоніального шовінізму" "мертвих білих чоловіків" набуває досить войовничого характеру і претендує на статус нової парадигми у сфері соціогуманітаристики. Постульована постмодернізмом смерть метанаративів ("великих оповідей"), нівеляція самого поняття "істини" та "криза антропоцентризму" обертається поглибленням деперсоналізації людини і втрати суб'єктивності.

Надзвичайно актуальним завданням сучасних історичних студій в Україні вважаємо активізацію досліджень, структурно, методологічно й гносеологічно пов'язаних з такими міждисциплінарними напрямками, як гендерні, феміністичні та постколоніальні студії, візуальна історія, дискурс-аналіз, історія тіла та психоісторія. В контексті значної політизації всіх сфер життя в Україні в останнє десятиліття одним з пріоритетних векторів історіографії, на нашу думку, могло би стати

виявлення й семантична деконструкція прихованих у наукових та суспільних дискурсах механізмів владного контролю (те, як вони функціонують і трансформуються, від легітимізації репресій, насилля, утисків, заборон і покарань переходять до запровадження привабливих регуляторних ідей та симулякрів, сконструйованих у стилістиці спокуси, насолоди, бажання тощо). Теоретико-методологічним підґрунтям для подібних аналітичних стратегій є ідеї, концепти й евристичні моделі, що містяться в роботах М. Фуко, Ж. Бодріяра, Ж. Лакана і С. Жижека.

Література

1. **Колесник М. В.** Телоцентризм в епоху масової культури: монографія / М. В. Колесник. – Омск: Изд-во АНО ВПО "Омский экономический институт", 2010. – 136 с.
2. **Костина А. В.** Массовая культура как феномен постиндустриального общества / А. В. Костина. – М.: Едиториал УРСС, 2005. – 352 с.
3. **Бугуева Н. А.** Телесность человека как социокультурный феномен [Электронный ресурс] / Н. А. Бугуева. – Режим доступа: <http://www.lib.csu.ru/vch/094/66.pdf>.
4. **Фуко М.** Воля к истине: по ту сторону знания, власти и сексуальности. Работы разных лет / М. Фуко. – М.: Магистериум. Косталь, 1996. – 426 с.
5. **Ящук Т. І.** Філософія історії: курс лекцій / Т. І. Ящук. – К.: Либідь, 2004. – 536 с.
6. **Жеребкин С.** Femina Postsovietica в українській постсоветській літературі / С. Жеребкин // Femina Postsovietica в переходний період: от соціальних движень к політике. – Х.: ХЦГІ, 1999. – С.2.
7. **Орлова Т. В.** Постмодернізм українських письменниць і сучасні гендерні проблеми України: історіографічні нотатки [Електронний ресурс] / Т. В. Орлова. – Режим доступа: www.nbu.gov.ua/PORTAL/Soc_Gum/Vdakk/2010-2/27pdf
8. **Денисов С. Ф.** Библийские и философские стратегемы спасения: антропологические этюды: учеб. пособие / С. Ф. Денисов. – Омск, 2004. – 364 с.
9. **Кучма І. Л.** Канон тіла в західноєвропейській культурі / І. Л. Кучма // Магістеріум. – Вип.5. – Культурологія. – К.: СтилоС, 2000. – С.41–49.
10. **Кісь О.** Жінка в традиційній українській культурі (друга половина ХІХ – початок ХХ століття) / О. Кісь. – Львів: Інститут народознавства НАН України, 2008. – 271 с.
11. **Маєрчик М.** Жінка в замісі патріархальних традицій / М. Маєрчик // Критика. – Число 7–8. – 2011. – С.20–23.

Потапенко Я. О. Історична рецепція соматичних аспектів владно-політичного дискурсу

Здійснюється історичний аналіз соматичних аспектів політичного дискурсу в умовах активізації міждисциплінарного діалогу в соціогуманітаристиці. Особлива увага приділена історіософським концепціям М. Фуко щодо "мікрофізики влади", закоріненої в сексуальності й контролі над тілом. Автор вважає, що в контексті значної політизації всіх сфер життя в Україні в останнє десятиліття одним з

пріоритетних векторів історіографії могло би стати виявлення й семантична деконструкція прихованих у наукових та суспільних дискурсах механізмів владного контролю.

Ключові слова: тілесність, політичний дискурс, М. Фуко, сексуальність, влада, історичні дослідження, тоталітаризм.

Потапенко Я. О. Историческая рецепция соматических аспектов властно-политического дискурса

Проводится исторический анализ соматических аспектов политического дискурса в условиях активизации междисциплинарного диалога в социогуманитаристике. Особое внимание уделяется историософским концепциям М. Фуко относительно "микрофизики власти", укорененной в сексуальности и контроле над телом. Автор придерживается мнения, что в контексте значительной политизации всех сфер жизни в Украине в последнее десятилетие одним из приоритетных векторов историографии могло бы стать выявление и семантическая деконструкция скрытых в научных и общественных дискурсах механизмов властного контроля.

Ключевые слова: телесность, политический дискурс, М. Фуко, сексуальность, власть, исторические исследования, тоталитаризм.

Potapenko Y. O. Historical reception of somatical aspects of power and political discourse

The historical analysis of somatical aspects of political discourse in the conditions of activizations of interdisciplinary dialogue in social and humanitarian studies are given. The special attention is taken to the historiosophical conceptions of M. Foucou about "micro-physics of power", involved to sexuality and control by body. The author takes the view that detection and semantic deconstruction of hidden mechanisms of power control in scientific and social discourses can be one of the priority vectors of historiography in context of high politicization of all the spheres of Ukrainian life during the last decade.

Keywords: bodiness, political discourse, M. Foucou, sexuality, power, historical research, totalitarianism.

Стаття надійшла до редакції 12.12.2011 р.

Прийнято до друку 24.01.2012 р.

УДК 930.2=411.21«08»

А. А. Сбродов

**О РАБОТЕ В. М. БЕЙЛИСА НАД ТЕКСТОМ "ТА'РИХ"
ХАЛИФЫ ИБН ХАЙЙАТА АЛ-'УСФУРИ (IX В.)**

В последние годы жизни и научного творчества В. М. Бейлис (1923–2001) обратился к разноплановому источниковедческому анализу одного из памятников раннесредневековой арабо-мусульманской историографии – сочинению "Та'рих" ("История") Халифы ибн Хаййата ал-'Усфури, в котором учёного заинтересовали, в первую очередь, известия об арабо-хазарских войнах.

Арабские источники являются главными информантами о более чем столетнем противостоянии Халифата и хазар в раннем Средневековье. В силу этого обстоятельства они достаточно широко и регулярно привлекались исследователями, так или иначе затрагивавшими проблематику арабо-хазарских войн. На широкую базу арабоязычных источников опирался в своём труде, посвященном раннесредневековой истории Азербайджана, известный востоковед З. М. Буниятов [1]. Значительный объём сведений, почерпнутых из сочинений средневековых арабских авторов, для реконструкции событий мусульманского владычества в Армении использовал А. Н. Тер-Гевондян [2]. Широкий круг арабских источников был привлечён А. Р. Шихсаидовым, исследовавшим проблему распространения ислама в Дагестане в VII–XV вв. [3]. К арабо-мусульманским источникам постоянно обращался и В. Ф. Минорский в работе, посвящённой средневековой истории Восточного Закавказья [4]. Не были обойдены вниманием сведения арабских источников и исследователями истории Хазарского государства. К их информации в своих работах неоднократно обращались известные советские хазароведы М. И. Артамонов и С. А. Плетнёва [5; 6]. Автор монографии "Хазарское государство и его роль в истории Восточной Европы и Кавказа" А. П. Новосельцев подробно охарактеризовал арабские источники по истории арабо-хазарских отношений [7, с.172–196]. Известные арабисты Е. А. Беляев и О. Г. Большаков, описывая события арабо-хазарского противостояния, также опирались на информацию средневековых арабских авторов [8; 9].

Из числа зарубежных работ, в которых рассмотрение арабо-хазарских войн основано на сведениях арабских источников, упомянём книги Д. Данлопа и П. Голдена [10; 11].

Всеми исследователями мусульманского завоевания Кавказа арабские источники признаются главными и наиболее информативными. Это особенно справедливо в отношении истории арабо-хазарских войн, поскольку хазарских источников по данной тематике не сохранилось, а

грузинские, армянские, греческие и прочие источники дают лишь отрывочную, часто противоречивую информацию.

Рассматривая проблему арабо-хазарских войн VII–VIII столетий, авторы вышеуказанных работ в основном опирались на сочинения таких хорошо известных историков как ат-Табари, ал-Балазури, ал-Куфи, ал-Мас‘уди, ал-Йа‘куби, Ибн ал-Асир, а также данные грузинских, армянских и других источников. Однако уже в 70-е гг. прошлого века в научный оборот был введен ряд новых, ранее не изученных источников, содержащих ценные сведения по различным вопросам арабских завоеваний на Кавказе. Среди прочих, в числе этих источников следует назвать сочинение куфийского историка и хадисоведа Халифы ибн Хаййата ал-‘Усфури "Та’рих" ("История"). За редким исключением, большинство авторов не привлекали сведения Халифы ибн Хаййата ал-‘Усфури для реконструкции событий арабо-хазарского противостояния на Кавказе. О. Г. Большаков в "Истории Халифата", обратил внимание на сочинение ал-‘Усфури как на малоизвестный и недостаточно изученный источник по истории арабо-мусульманских завоеваний, и отметил, что оно "содержит некоторые сведения, отсутствующие у других авторов" [9, с.5]. В своём исследовании автор довольно часто обращается к сведениям ал-‘Усфури для уточнения и проверки информации других источников.

Абу ‘Амр Халифа ибн Хаййат ибн Аби Хубайра Халифа ибн Хаййат ал-Лайси ал-‘Усфури (ум. около 855/856г.) по прозвищу Шабаб (Юность, Начало) был уроженцем Куфы и происходил из рода хадисоведов. Его отец и дед пользовались заслуженным авторитетом среди алимов Басры и имели учеников в различных духовных центрах Халифата. Сам Халифа ибн Хаййат заслужил положительную оценку ал-Бухари и других составителей сборников хадисов как один из наиболее информированных хадисоведов. Халифа ибн Хаййат ал-‘Усфури в первую очередь известен как автор "Табакат", на сведения которого впоследствии ссылались создатели больших исторических сводов, такие как ат-Табари и Ибн ал-Асир. Второе из сохранившихся до наших дней произведений ал-‘Усфури – "Та’рих" ("История"), созданная не позднее 847г. [12, с.13] – является одним из первых исторических сочинений в мусульманской средневековой историографии. Этот труд отличается лаконичностью сообщений, наличием многочисленных ссылок на источники информации (иснады), отсутствием легендарных и беллетризованных сюжетов (что, например, часто встречается у ал-Куфи), а также хронологической последовательностью изложения. Как и "Табакат" "Та’рих" ал-‘Усфури использовался многими более поздними арабскими авторами в качестве источника информации [13, с.33].

Впервые текст сочинения "История" ("Та’рих") Халифы ибн Хаййата ал-‘Усфури был издан в 1967 г. иракским арабистом Акрамом Дийа ал-‘Умари [14]. Издание было снабжено обширным введением и указателями, что облегчало работу над его текстом. Наличие в труде ал-‘Усфури иснадов, сведений о назначении и смещении должностных лиц

Халифата, а также изложения основных событий истории арабо-мусульманского государства в систематизированном виде, уже в 1970–1980-е гг. привлекли внимание исследователей. Однако сочинение куфийского историка и хадисоведа, по преимуществу, использовалось учёными для сопоставления с информацией других, более известных средневековых арабских источников.

Первый раз к тексту сочинения Халифы ибн Хаййата ал-‘Усфури В. М. Бейлис обратился, проводя сравнительный анализ сведений арабо-мусульманских источников о походе арабского полководца Марвана ибн Мухаммада против хазар в 733 г. [12]. Исследуя сочинение Халифы ибн Хаййата, луганский арабист обратил внимание, что ал-‘Усфури для обозначения крупной реки, через которую переправились арабские войска Марвана ибн Мухаммада, использовал термин "ар-Р.м" (الرم). В. М. Бейлис сопоставил данный гидроним с этнонимом "Ир.м" (يرم), который встречается у ал-Мас‘уди в "Мурудж аз-захаб" и в "Рисале" Ибн Фадлана. Учитывая тот факт, что начальное начертание арабских букв "лам" (ل) и "йау" (ي) весьма сходны, то предложенная профессором Бейлисом конъектура видится едва ли не единственно приемлемой. Отождествление гидронима (у ал-‘Усфури) и этнонима (у ал-Масуди и Ибн Фадлана) также вполне допустимо, поскольку средневековые арабские авторы (как географы, так и историки) зачастую производили топонимы (названия городов, стран, земель, рек, гор, морей) от этнонимов. Наш автор локализовал народ Ир.м в западной части Северного Предкавказья, а приводимую ал-‘Усфури крупную реку, через которую перед вторжением в Хазарию переправились войска Марвана, отождествил с Кубанью. Таким образом, предположение В. М. Бейлиса дополняло сложившиеся у востоковедов представления о "реке славян" как о Волге (А. З. Тоган, Т. Левицкий, Д. Данлоп, С. Г. Кляшторный) или о реке Дон (де Гук, Й. Маркварт, В. В. Бартольд, А. П. Новосельцев). Впрочем, сомнения в том, можно ли отождествлять "нахр ас-сакалиба" (обозначение, впервые употреблённое ал-Куфи) с рекой ар-Р.м Халифы ибн Хаййата высказывал сам В. М. Бейлис [12, с.14]. Не стоит сбрасывать со счетов тот факт, что многие арабские авторы рассматривали термин "ас-сакалиба" не только как этноним (собственно обозначение славян), но и как некоторый макроэтноним (т.е. общность всех антропологически и/или лингвистически сходных со славянами народов). Учитывая это, вполне можно допустить, что в VIII веке к северу от земли касогов (кашаков) на территории между нижним течением Дона и Волгой действительно обитал народ, который арабы по определённым причинам относили к общности ас-сакалиба.

В последующем Вольф Менделевич продолжил работу над текстом "Та'рих". В течение 90-х годов XX ст. учёный работал над переводом фрагментов данного сочинения, повествующих о ходе арабо-

хазарских войн в период с 645–646 гг. (25 г. х.) по 742–743 гг. (125 г. х.). Результаты этой работы были опубликованы в виде статьи [13].

Актуальность исследования информации Халифы ибн Хаййата В. М. Бейлис объяснил тем, что в сочинении этого автора содержатся самые ранние сведения об арабо-хазарских войнах, что делает труд ал-'Усфури особенно ценным. Прежде всего, используя информацию Дийи ал-'Умари и проанализировав иснады Халифы ибн Хаййата, профессор Бейлис установил приблизительный круг информаторов автора "Та'рих". Так, Вольф Менделевич выяснил, что при описании событий арабо-хазарских войн ал-'Усфури опирался на рассказы одного из своих шейхов Абу Халида. Информаторами последнего, в свою очередь, были Абу-л-Хаттаб ал-Асади и Абу Бара'а ан-Нимаири. В числе источников ал-'Усфури фигурирует также ал-Калби и лица, "связанные с диванами" [13, с.33], доподлинно установить которых проблематично. Основную часть рассматриваемой статьи занимает перевод тех фрагментов "Та'рих" ал-'Усфури, которые посвящены арабо-хазарским войнам, и подробнейший текстологический анализ переведенного фрагмента первоисточника. Для уточнения названий и местоположения географических объектов, приводимых ал-'Усфури, учёный привлёк широкую базу арабских географических сочинений, к сведениям которых он неоднократно обращался в своих предыдущих научных работах. При реконструкции событий арабо-хазарских войн Вольф Менделевич постоянно сопоставляет информацию Халифы ибн Хаййата с параллельными местами других исторических хроник (ал-Куфи, ал-Балазури, ат-Табари, Ибн ал-Асир и пр.), что позволяет судить о достоверности сообщений автора "Та'рих".

Комментированный перевод В. М. Бейлиса текста сочинения "Та'рих" Халифы ибн Хаййата ал-'Усфури явился существенным вкладом в пополнение круга сведений арабоязычных источников по истории арабо-хазарских войн и обозначил новый сегмент исследовательской работы учёного в области восточного исторического источниковедения.

Литература

1. **Буниятов З.М.** Азербайджан в VII–IX вв. / Зиявудин Мусаевич Буниятов. – Баку: Изд-во АН Азербайджанской ССР, 1965. – 382 с.
2. **Тер-Гевондян А. Н.** Армения и Арабский халифат / А. Н. Тер-Гевондян. – Ереван: Изд-во АН Армянской ССР, 1977. – 326 с.
3. **Шихсаидов А. Р.** Распространение ислама в Дагестане (VII–XV вв.) / А. Р. Шихсаидов. – Махачкала, 1969.
4. **Минорский В. Ф.** История Ширвана и Дербенда / Владимир Фёдорович Минорский. – М.: Директ-Медиа, 2011. – 534 с.
5. **Артамонов М. И.** История хазар / М. И. Артамонов. – Ленинград: Изд-во Государственного Эрмитажа, 1962. – 523 с.
6. **Плетнёва С. А.** Хазары / Светлана Александровна Плетнёва. – М.: Наука, 1976. – 96 с.
7. **Новосельцев А. П.** Хазарское государство и его роль в истории Восточной Европы и Кавказа /

Анатолий Петрович Новосельцев. – М.: Наука, 1990. – 264 с.
8. **Беляев Е. А.** Арабы, ислам и Арабский халифат в раннем средневековье / Е. А. Беляев. – М.: Наука, 1965. – 527 с.
9. **Большаков О. Г.** История Халифата. Т. II. Эпоха великих завоеваний (633–656) / Олег Георгиевич Большаков. – М.: Восточная литература, 1993. – 294 с.
10. **Dunlop D. M.** The History of the Jewish Khazars / D. M. Dunlop. – N.Y.: Schocken Books, 1967. – 293 p.
11. **Golden P.** Khazar studies: An historico-philological inquiry into the origins of the Khazars / Peter Golden. – Budapest: Akademiai Kiado, 1980. – 287 p.
12. **Бейліс В. М.** "Слов'янська ріка" (Нагр ас-сакаліба) – північна межа проникнення арабів до Східної Європи під час арабо-хазарських війн VII – першої половини VIII ст. та шлях купців-русів у IX ст. // III Сходознавчі читання А. Кримського. – К., 1999. – С.12–14.
13. **Бейліс В. М.** Сообщение Халифы ибн Хаййата ал-'Усфури об арабо-хазарских войнах VII–первой половины VIII в. // Древнейшие государства на территории СССР. Материалы и исследования 1998 г. – М.: Издательская фирма "Восточная литература" РАН, 2000. – С.32–53.
14. **Халифа** ибн Хаййат ал-'Усфури. Та'рих / Акрам Дийа ал-'Умари. – Ан-Наджаф, 1386/1967.

Сбродов О. О. Про роботу В. М. Бейліса над текстом "Та'рих" Халіфі ібн Хаййата ал-'Усфури (IX ст.)

У статті відображено хід науково-дослідницької роботи відомого луганського арабіста В. М. Бейліса (1923–2001) з вивчення відомостей щодо арабо-хазарських війн VII – першої половини VIII ст., які містяться у творі "Та'рих" ("Історія") Халіфі ібн Хаййата ал-'Усфури. Подано стислий огляд наукових праць, в яких тему арабо-хазарських війн висвітлено із залученням середньовічних арабських джерел. Наведено основні відомості про арабського історика та хадісознавця ал-'Усфури та його твір.

Ключові слова: арабо-хазарські війни, джерелознавство, В. М. Бейліс, арабські джерела.

Сбродов А. А. О работе В. М. Бейлиса над текстом "Та'рих" Халифы ибн Хаййата ал-'Усфури (IX в.)

В статье отображён ход научно-исследовательской работы известного луганского арабиста В. М. Бейлиса (1923–2001) по изучению сведений об арабо-хазарских войнах VII – первой половины VIII вв., содержащихся в сочинении "Та'рих" ("История") Халифы ибн Хаййата ал-'Усфури. Представлен краткий обзор научных трудов, в которых тема арабо-хазарских войн освещена с привлечением средневековых арабских источников. Приведены основные сведения об арабском историке и хадисоведе ал-'Усфури и его сочинении.

Ключевые слова: арабо-хазарские войны, источниковедение, В. М. Бейлис, арабские источники.

Sbrodov A. A. V. M. Beilis' working for the Ta'rikh by Khalifa ibn Khayyat al-'Ufurī (9th century)

The article reflects the prominent Luhansk expert in Arab studies V. M. Beilis studying efforts of Ta'rikh (History) by Khalifa ibn Khayyat al-'Ufurī about the Khazar-Arab wars fought in the 7th – the first half of the 8th centuries. The brief historiography of treaties, which elucidate the History of the Khazar-Arab wars with the assistance of Arabic medieval sources are given. The essentials about both the Arabic scholar and expert in Hadith al-'Ufurī and his work are represented in the article.

Keywords: Khazar-Arab wars, source-oriented studies, V. M. Beilis, Arabic sources.

Стаття надійшла до редакції 20.12.2011 р.

Прийнято до друку 24.01.2012 р.

ХРОНІКА НАУКОВОГО ЖИТТЯ

А. Ю. Скиба, А. А. Зуева

20 ЛЕТ БЕЗ "СОЮЗА" (ПО МАТЕРИАЛАМ "КРУГЛОГО СТОЛА")

8 декабря 2011 года в Конференц-зале Луганского национального университета имени Тараса Шевченко прошел "круглый стол" "20 лет без "Союза"", приуроченный к 20-летию Беловежских соглашений. Инициаторами и организаторами мероприятия выступили кафедра всемирной истории и международных отношений (заведующий – доктор исторических наук, профессор М. С. Бурьян) и научное общество студентов и аспирантов исторического факультета (глава – аспирант А. Ю. Скиба).

Состав участников заседания был довольно представительным: в его работе приняли участие ведущие преподаватели кафедры всемирной истории и международных отношений к.и.н., доц. В. В. Савенков, к.и.н., доц. А. В. Набока, к.и.н., ас. О. А. Дибас, к.и.н., ас. Е. С. Волкова, а также аспиранты и соискатели А. Ю. Константинов, А. А. Зуева. Гостями "круглого стола" стали представители из Восточнoукраинского национального университета имени Владимира Даля, в частности, кандидат философских наук, доцент кафедры мировой философии А. Д. Чаус, студенты V курса кафедры политологии А. В. Дудкин и А. П. Река. Свою точку зрения относительно обсуждаемых вопросов высказали также студенты различных специальностей исторического факультета, а также факультета романо-германской филологии. Всего для обсуждения темы "круглого стола" в зале собралось около 30-ти участников.

Кресло ведущего занял аспирант кафедры всемирной истории и международных отношений А. А. Сбродов. Программа "круглого стола" включала в себя три вопроса, по каждому из которых было представлено несколько докладов. Во вступительном слове ведущий обосновал актуальность предстоящей научной дискуссии, подчеркнув, что события не только 8 декабря, но и всего 1991 г. до сегодняшнего дня не имеют однозначной оценки и являются предметом горячих, порой даже ожесточённых дискуссий не только историков, политологов и социологов, но и простых людей, наших соотечественников, которых, как и нас с вами, эти события заделали непосредственно. Исходя из этого, вполне закономерным представляется ряд вопросов:

- каковы подлинные причины крушения Советского Союза?
- какова роль элит, интеллигенции, широких народных масс в этих событиях?

– в какой мере Запад, иностранные спецслужбы и агенты влияния ускорили падение СССР?

– каковы настроения людей сегодня в отношении своего советского прошлого и насколько реальны перспективы реинтеграции постсоветского пространства?

Научный форум открылся докладом студента 4 курса специальности "Международные отношения" А. А. Ельчева на тему "Причины распада Советского Союза". Докладчик выделил внутренние и внешние причины распада СССР, сделав акцент на политических, идеологических, экономических, этно-демографических факторах которые привели к крушению Советской империи. В ходе обсуждения доклада В. В. Савенков высказал мнение, что на самом деле очень трудно четко разделить внутренние и внешние причины распада Советского Союза, события, которое президент РФ Владимир Путин назвал "крупнейшей геополитической катастрофой века [1]", поскольку все факторы тесно взаимосвязаны между собой. "В этом отношении, – добавил Валерий Валерьевич, – я бы обратил особое внимание на такое явление как "культурная холодная война", следствием которой стала постепенная подмена советских идеалов ценностями западного потребительского общества. В то же время, хотя американские правящие круги и стремились вызвать распад СССР, его стремительный крах стал для них полной неожиданностью".

Свое мнение относительно причин и предпосылок крушения советского государства высказала О. А. Дибас. В частности, она отметила, что когда рушился Советский Союз, никто не предпринял попыток воспрепятствовать этому, поскольку люди считали, что время революций прошло. Считая, что сложившаяся ситуация разрешится без их участия, посредством вмешательства силовых структур – армии, КГБ, они не допускали и мысли о том, что можно выступить в защиту своих интересов. При этом полное осознание факта распада СССР к большинству населения этой сверхдержавы пришло лишь спустя некоторое время, в 1992–1993 годах.

Огромный интерес у участников "круглого стола" вызвал вопрос о дальнейшем развитии межгосударственных отношений стран бывшего СССР. Данный аспект был освещен в докладе магистрантки кафедры всемирной истории и международных отношений Д. В. Щербатюк, в котором она проанализировала основные тенденции реинтеграции на постсоветском пространстве. "Региональная интеграция сегодня, наряду с процессами глобализации, является определяющей тенденцией современной политической и геополитической картины мира. Она проявилась в форме образования и деятельности различных региональных интеграционных комплексов, в которых государства связаны более тесными экономическими, политическими и социокультурными интересами, – констатировала Дарья Валерьевна, – Исторический опыт показывает, что интеграция на постсоветском

пространстве возможна лишь в случае глубокой модернизации социально-политических систем бывших республик СССР".

По мнению ряда участников, перспективы реинтеграции возможны лишь для таких стран как Российская Федерация с одной стороны, и Белоруссия, Украина и Казахстан – с другой.

А. Ю. Константинов высказал свое мнение в отношении азиатского направления реинтеграции. В частности, Александр Юрьевич логически объяснил невозможность объединения, к примеру, России и Китая по советскому образцу, поскольку подобные СССР образования исключают существование нескольких политических центров. Данная точка зрения представляется весьма обоснованной, поскольку ни Москва, ни Пекин на сегодняшний день не согласны уступить своему соседу рычаги управления в какой-либо общей надгосударственной структуре.

Место Украины в реинтеграционных процессах осветила в своем докладе "Проект Евразийского союза и интеграционные перспективы Украины" студентка I курса специальности "Международные отношения" И. Ю. Хмаренко. Инна Юрьевна, основываясь на анализе современной международной ситуации в целом и евразийского региона в частности, пришла к выводу, что создание Евразийского союза не только поспособствует улучшению экономического состояния стран, но и окажет позитивное влияние на политическую, военную и социокультурную ситуацию в государствах бывшего СССР, выразивших желание взаимодействовать с союзом и быть участниками реинтеграции.

Поддержку аудитории получило также высказанное докладчицей мнение относительно того, что формирование на постсоветском пространстве системы коллективной безопасности способствует эффективному противодействию внешним угрозам. В данном случае крайне уместным стало цитирование докладчицей высказывания президента Академии геополитических проблем, генерал-полковника Л. Ивашова: "Евразийский союз – в интересах народов Содружества. В его рамках могут и должны формироваться общая (или сближенная) внешнеполитическая позиция, практика совместного отстаивания экономических интересов, системы коллективной безопасности. Западу бесконечно проще иметь дело с каждым из постсоветских государств в отдельности, и именно потому нашим государствам нужно объединяться..." [2].

Внимание собравшихся не мог не привлечь вопрос о судьбе простых людей, которым после декабря 1991 года пришлось приспособливаться к новым реалиям. Данному аспекту посвятила свой доклад "Человек "вчера" и "сегодня": личность в советскую эпоху и в период независимой Украины" студентка II курса специальности "История" А. О. Бабик. Алена Олеговна пришла к выводу, что в промышленном отношении большинства бывших республик СССР переживает регресс, в то время как сфера услуг растет. Именно она, по

мнению докладчицы, и является основой социально-экономической системы постсоветских стран.

В ходе развернувшейся после доклада дискуссии А. Д. Чаус, размышляя о последствиях ликвидации советской социальной системы, отметил, что уникальная система здравоохранения и образования, существовавшая в СССР, была разрушена. Следствием этого, по мнению ученого, стала ужасающая статистика по уровню заболеваний туберкулезом, гепатитом, СПИДом на постсоветском пространстве. В связи с этим возникает вопрос о своевременности и оправданности кардинального реформирования образовательной и медицинской сфер. "Неустойчивость и запустение гуманитарной отрасли приводит не только к снижению уровня образованности новых поколений, но и уменьшению научного потенциала страны", – подчеркнул А. Д. Чаус.

Подводя итоги работы "круглого стола", А. А. Сбродов отметил, что интерес к представленной проблематике не ослабевает и поблагодарил участников за активную дискуссию. Его мысль о необходимости продолжения научного диалога в данном направлении встретила единодушную поддержку всех участников заседания.

Литература и примечания

1. **Путин В. В.** Послание Федеральному Собранию Российской Федерации от 25 апреля 2005 года // Сайт Президента России [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://archive.kremlin.ru/text/appears/2005/04/87049.shtml>
2. **Ивашов Л.** Евразийский союз: проблемы, перспективы // Электронное издание "Фонд стратегической культуры" [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.fondsk.ru/news/2011/10/24/evrazijskij-sojuz-problemy-perspektivy.html>

Відомості про авторів

1. **Бевзюк Євген Володимирович** – кандидат історичних наук, доцент, декан факультету міжнародного бізнесу та міжнародного права Закарпатського державного університету.
2. **Богданова Тетяна Геннадіївна** – кандидат історичних наук, викладач кафедри філософії та соціальних наук Луганського державного медичного університету.
3. **Борисова Ольга Василівна** – доктор історичних наук, професор кафедри історії України Державного закладу "Луганський національний університет імені Тараса Шевченка".
4. **Дегтярьов Сергій Іванович** – кандидат історичних наук, докторант Київського національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова.
5. **Городня Наталія Данилівна** – кандидат історичних наук, доцент кафедри нової та новітньої історії зарубіжних країн Київського національного університету імені Тараса Шевченка.
6. **Грубінко Андрій Васильович** – кандидат історичних наук, доцент кафедри теорії та історії держави і права Тернопільського національного економічного університету.
7. **Зеленцова Світлана Миколаївна** – кандидат історичних наук, викладач кафедри філософії та соціальних наук Луганського державного медичного університету.
8. **Зеркаль Микола Миколайович** – кандидат історичних наук, доцент кафедри джерелознавства, історіографії історії та спеціальних історичних дисциплін Навчально-наукового інституту історії та права Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського.
9. **Зуєва Анастасія Олександрівна** – аспірантка кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин Державного закладу "Луганський національний університет імені Тараса Шевченка".
10. **Калініченко Вячеслав Володимирович** – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України і всесвітньої історії Харківської державної академії культури.
11. **Камінська Олена Анатоліївна** – кандидат історичних наук, доцент кафедри теорії держави і права, філософії і гуманітарних дисциплін ПВНЗ Міжнародний університет бізнесу і права, м. Херсон.
12. **Кириченко Олена Борисівна** – аспірант кафедри історії Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди.
13. **Ковальчук Станіслав Васильович** – аспірант кафедри нової та новітньої історії Одеського Національного Університету імені І. І. Мечникова.
14. **Кожушко Андрій Валерійович** – магістрант кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин Державного закладу "Луганський національний університет імені Тараса Шевченка".

15. **Козирева Марина Едуардівна** – кандидат історичних наук, доцент кафедри політології Навчально-наукового інституту історії та права Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського.
16. **Крюков Віктор Григорович** – доктор історичних наук, професор кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин Державного закладу "Луганський національний університет імені Тараса Шевченка".
17. **Куйбіда Віктор Віталійович** – кандидат біологічних наук, доцент кафедри біології та методики навчання, директор Інституту фізичного виховання та природознавства ДВНЗ "Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди".
18. **Ладига Людмила Іванівна** – кандидат історичних наук, доцент кафедри політології та правознавства Державного закладу "Луганський національний університет імені Тараса Шевченка".
19. **Макушенко Яна Сергіївна** – здобувач кафедри історії України Навчально-наукового інституту історії та права Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського.
20. **Набока Олександр Вікторович** – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин Державного закладу "Луганський національний університет імені Тараса Шевченка".
21. **Панченко Ганна Юріївна** – аспірантка кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин Державного закладу "Луганський національний університет імені Тараса Шевченка".
22. **Потапенко Ярослав Олександрович** – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та культури України ДВНЗ "Переяслав-Хмельницький ДПУ імені Григорія Сковороди".
23. **Романько Олег Валентинович** – доктор історичних наук, доцент, завідувач кафедри філософії і соціальних наук Кримського державного медичного університету ім. С. І. Георгієвського.
24. **Сбродов Олександр Олександрович** – аспірант кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин Державного закладу "Луганський національний університет імені Тараса Шевченка".
25. **Скіба Андрій Юрійович** – аспірант кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин Державного закладу "Луганський національний університет імені Тараса Шевченка".
26. **Харковський Руслан Геннадійович** – кандидат історичних наук, доцент, докторант кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин Державного закладу "Луганський національний університет імені Тараса Шевченка".

Наукове видання

ВІСНИК
Луганського національного університету
імені Тараса Шевченка
(історичні науки)

Відповідальні за випуск:
д-р і. н., проф. Бурьян М. С.,
к. і. н. Савенков В. В.,
к. і. н. Савенкова І. Ю.

Здано до склад. 27.12.2011 р. Підп. до друку 27.01.2012 р.
Формат 60×84 1/8. Папір офсет. Гарнітура Times New Roman.
Друк ризографічний. Ум. друк. арк. 26,97. Наклад 200 прим. Зам. № 52.

Видавець і виготовлювач
Видавництво Державного закладу
«Луганський національний університет імені Тараса Шевченка»
вул. Оборонна, 2, м. Луганськ, 91011. Тел. / факс: (0642) 58-03-20
e-mail: alma-mater@list.ru
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК №3459 від 09.04.2009 р.